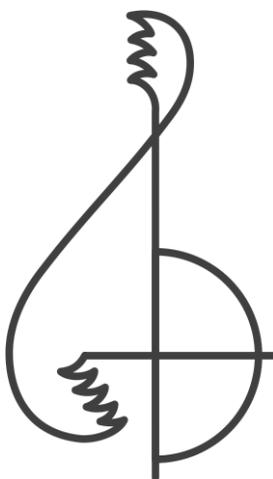

12+

3
2016

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Зам. гл. редактора, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2016

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъязыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав,
КЪУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2016

НОМЫРЫ ИС:

Сылгоймаг. Уарзондзинад	5
<i>ГОДЖЫЦАТЫ Нелли. Мæ хурæн нæй ныгуылæн.</i> <i>Æмдзæвгæтæ</i>	8
<i>ГАБПАТЫ Алетæ. Куы – худæг, куы – дудæг</i>	14
<i>КОКОЙТЫ Эльзæ. Мæ уды бæллицтæ. Æмдзæвгæтæ</i>	32
<i>ХЪАЗИТЫ Мелитон. Чырыстийы фæдзæхст. Кæрон</i>	36
<i>ÆЛБОРТЫ Беллæ. Хуры æнгæс дидинæг. Æмдзæвгæтæ</i>	83
<u>НÆ РАЗАГЪДЫ ЛÆГТÆ</u>	
<i>ХОЗИТЫ Петр. Бичерахты æфсымæртæ: Ирыстоны знæгтæ</i> <i>æви хæрзгæнджытæ?</i>	86
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	100
<u>ÆВЗАГ – НАЦИЙЫ ФАРН</u>	
Цæгат Кавказы фысджытæ ‘взаджы хъысмæты тыххæй	
<u>ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ</u>	
<i>ДЕГЪУАТЫ Соня. Ныгуылд хуры тын. Радзырд</i>	118

СЫЛГОЙМАГ. УАРЗОНДЗИНАД

ДЫ

(Альберто Барасоины мотив)

Мæ хæдзарæй æз рацыдтæн хæдбарæй,
 фæлæ фæстæмæ ‘рбаздæхтæн цагъарæй:
 дæ иу фæкаст, дæ уынд æмæ дæ конд
 æвиппайды куы ассывтой мæ зонд.

Цы уæлимон, цы зæд дæ, йе цы хæйрæг! –
 дæу аххосæй ныр гоби куы дæн, куырм.
 Цы ми кæна, кæдæм цæуа цагъайраг,
 куы йын фестæди ахæстон йæ къуым!

2010

НÆ УАРЗТ

Охх, ацы уарзт... Риссаг, диссаг...
 Æлхынцъбаст ныккæны удтæ.
 Раст афтæ ныввæййы суйтæ
 Кæсагахсæн хыз цъæх фурды.
 Раст афтæ хуымæллæг хъæды
 Йæ бæндæнтæй бæлæсты сбæтты.

Нæ уарзтæн, мæ хур, мæ дуне,
 Йæ уацары бахаудтам иумæ.

Æлхынцъбастæн нал и халæн,
 Йæ кæрæттæн нал и ссарæн!

2016.07.01

- Уарзондзинад фесафут – æмæ Зæххæй ингæн рауайдзæни.

Р. Браунинг

- Кæд нæм исты ис, уæд æрмæстдæр уарзондзинад, æмæ æрмæстдæр уарзондзинады фæрцы у нæ бон кæрæдзийæн баххуыс кæнын.

Еврипид

- Уарзондзинад у адæймаджы монцтæн сæ тæккæ тыхджындæр, уымæн æмæ уый йæхи бакæны сæр дæр, зæрдæ дæр, буар дæр.

Вольтер

- Уарзондзинад цию? Къуырма дæр кæй фехъусдзæн æмæ куырма дæр кæй фендзæн, ахæм диссаг.

Д. Уилдмон

- Уарзондзинад у Орфей. Уый адæймаджы ракодта цæрагойты дунейæ.

Э. Ренан

- Адæймагæн йæ уд йæ буарыл куы фæуæлахиз ваййы, уæд уый хуыйны уарзондзинад.

Ребе

- Уарзондзинад у, куынæ фесгуыхай, афтæмæй хæрзиуæг куы райсай, уый хуызæн.

Р. Хаш

- ...Дуне æнцайы уарзондзинадыл. Цард ис, уарзондзинад кæм ис, уым. Цард æнæ уарзондзинадæй у мæлæт.

М. Ганди

- Уарзондзинад алцæуыл дæр уæлахиз кæны. Уæдæ нæхи йæ бар бакæнæм.

Вергилий

- Æрдзæй æнæуæздан чи рахаста, уымæн дæр уарзт ратты уæздандзинад.

- Уарзондзинадæн цæстытæ нæй.

У. Шекспир

- Зондцух нэ дæ, афтæмæй куы сæрра уай, уæд уый хуыйны уарзондзинад.

Овидий

- Нæлгоймаг сылгоймагмæ куы фæкæсы, уæд ын дæлимон йæ цæстытыл бакæны сырхмæтæгхуыз кæсæнцæстытæ.

Б. Прус

- Уарзондзинад нæлгоймаджы куырм бакæны, сылгоймаджы та – уынагдæр.

- Уарзондзинад артæй уæлдай нæу: æнæ æндзарæнтæй ахуыссы.

М. Лермонтов

- Цас тынгдæр уарзай, уыйбæрц фылдæр хъызæмæртгæ æвзардзынæ.

- Зæрдæмæ бахъары, зæрдæйæ цы рацæуы, уый.

А. Фейербах

- Уарзын дæ бон куы нал уа, уæд уый у зындон.

Ж. Бернанос

- Чи нæ бауарза, уый адæймаг нæу.

Кабус

- Æнæ уарзондзинадæй цард у, дидинджытæ дæр æмæ дыргътæ дæр кæуыл нæ вæййы, ахæм бæласы æнгæс.

Д. Джебран

- Сылгоймæгтæ кæрæдзи нæ уарзынц. Уыцы хъуыддаджы аххосджын сты нæлгоймæгтæ.

Ж. де Лабрюйер

- Кæд нæ уарзтай, уæд цæргæ дæр нæ кодтай æмæ улæфгæ дæр.

В. Высоцкий

- Æцæг уарзтæн нæдæр бæрц и, нæдæр арæнтæ.

Проперций

- Æрмæстдæр уарзондзинады руаджы ис Хуыцауимæ баиу уæвæн.

А. Швейцер

МÆ ХУРÆН НÆЙ НЫГУЫЛÆН

* * *

Нæ адæммæ куы нал хъары ныхас,
 Æви нæ дзырдæн нал зонæм бæркад дæр,
 Æви нæ ныхас ахады ныр къаддæр,
 Æмæ нæ удтæ нал кæны æгас?

Уæдæ цæуыл у ‘дзæлгъæды нæ дзырд,
 Кæд нæй зæгъæн, нæ зæрдæйы цы фæнды,
 Кæд лæг лæгыл ныр нал зоны æууæндын,
 Кæд раст ныхас – æдых æмæ ныхкъуыр.

Цы у нæ цард, дзырдæн кæд нал ис аргъ,
 Цы у нæ цард, кæд зарæгмæ нæй хъусæг.
 Кæд нал у ныр æргом ныхас зынаргъ,
 Æмæ рæстдзинад давæггау – сусæг.

Хуыцау, кæм Дæ, мæ сагъæс мын ныббар,
 Фæлæ мын зæгъ, цæмæн æрвыст дæн ардæм.
 Кæд не ‘мбарынц мæ зарæджы хъæр адæм,
 Уæд мын Ды ратт æндæр амонды бар.

* * *

Нæдæр мæ цин, нæдæр мæ рыстæн
 Дæ цасты не ссарын тæрхон.
 Кæнæ мæ хорз хæлар ысхон,
 Кæнæ мæ суæлдай кæн æлгъыстæн.

Мæнæн – æхсæрдзæнау мæ цард,
 Кæлгæ цыхцырæгау йæ уылæн.
 Мæ риуæй ратоны мæ зард,
 Мæ хурæн никуы ис ныгуылæн.

Æмæ мæ хуры тыны рухс
 Дæ узал бакастæй æрхуыссы,
 Мæ уды хъарæг дæм нæ хъуысы,
 Мæ зарæг бавæййы фæсус.

Цæмæн ис мæн дæуæй æфсарм –
 Мæ хæрзтыл æз фæсмон нæ кæнын –
 Мæ мастыл амбæрзын мæ арм,
 Мæ цины суадæттæ æхгæнын?

Фæрнæй мын цæр, фæлæ дæ цард
 «Æз хуыздæр»-æй цæмæн æрвитыс?
 Хæлæг дæм ма кæсæд мæ зард,
 Кæннод мæ тæригъæд дæр фидыс.

* * *

Ды мын дзырдтай: «Мæ зæрдæйы ис тох»,
 Æмæ мæм уымæн не ‘вдисыс дæ хуыз дæр.
 Мæн та фæндыд дæ зæрдæйæн цыхуыздæр.
 Ныфс мæ уыди – фæуыздына мæ рох.
 Мæ уарзты нæй фыдхин æмæ фыдох,
 Фæлæ нæ уарзын æз йæ хыз дæр.

Ды дæ мæнæн мæ зæрдæйæн зынаргъ.
 Уырны мæ, ды уый дардмæ дæр æмбарыс.
 Æцæг уарзтæн та чи сбардзæн йæ аргъ.
 Хæзна у уый, ды йæ дæ риуы дарыс.
 Æмбарыс ды, дæ хорзæй хорз нæ арыс,
 Фæлæ уæддæр хæссыс йæ уаргъ.

Уæдæ цы ис мæ зæрдæйы сæнтты?
 Бæллын ма æз, мæ буц хæлар, дæ уындмæ.
 Ды та дæ сусæг зæрдæйы сæнтты
 Цæттæ дæ балцы рацæуын мæ хуындмæ,
 Æви бæллыс дæ хæлары фæзындмæ.
 Цæмæн – мæн базонын фæнды.

* * *

Куы фенын æз мæ зæрдæйы рæбын
Дæу мысгæйæ куыд айзæлынц йæ зæлтæ,
Уæд дис кæнын, куыд нæ зыдтон æппын
Мæ ивгъуыды йæ сусæггаг цыбæлтæ.

Куыд нæ уыдтон, мæ фидæнмæ бæлгæ,
Мæ зæрдæйы æнæивгæ дæ сурæт.
Дæ ныфс мæнмæ куы хастаис, бæргæ,
Дæ зæрдæ ныр æнустæм мемæ дзурæд!

Нæ, нæ, мæ хур, нæ дын уарзы мæ цæст
Æнусон уарзт, цæмæй йын ма уа фидæн.
Зæгъ-ма мын, æз æндæргы уæлдай чи дæн,
Цæмæй мæ номыл баззайай æрмæст?

Ныууадз мын ныр мæ уарзтамонды цин.
Æнæ дæуæй мæ цард уыдзæн æнцондæр.
Æнæ дæуæй мæ хъысмæтыл хъæцин,
Цæйнæфæлтау дæ ма мысон бынтондæр.

* * *

Мæ зæрдæйæн йæ сагъæсыл æууæндын –
Нæ зоны уый æнæхъуаджы хъæрзын.
Цы хъуыддаг æз æргом кæнын нæ уæндын,
Гъе уымæй ныр мæхимидæг тæрсын.

Тæрсын, мыййаг мæнæн куына уа барст,
Мæ зæрдæйы рæбыны дæу кæй дарын,
Фæлæ мæхимæ азым дæр нæ арын –
Кæд нæу зæххон, уæларвон у мæ уарзт.

Уæдæ цæмæн, дæ фидæнмæ бæлгæ,
Дæуæн Хуыцауæй хорз амонд фæкурын?
Дæ сагъæс нæу мæ бон мæнæн фæсурын.
Мæ сагъæс та... – куы бабмбарис, бæргæ!

СÆРИБАР

Æз дæм цыдтæн, дæ сæрыл кодтон тох,
Æндæртæм дæр дæ сæрыл тохмæ сидтæн,
Фæлæ уыдтон дæ цæуæнтыл фыдох,
Æмæ уыди мæ уды аргъ дæ фиддон,
Мæ ном – æгад, мæ цæрæнбон та – рох.

Нæ уарзтон æз сæрибармæ мæ балц,
Нæ хастон æз мæгуыры ном мæ сæрмæ.
Мæ фæдыл каст фыдæх адæмы бардз,
Йæ хорзæх ын æнæвгъау кодтон хардз,
Фæндыди уый та – хъуыстаин йæ хъæрмæ.

Мæн дæр фæндыд нæ фесафын мæ ном,
Мæн дæр фæндыд – уон хорзæхджын йæ уарзтæй.
Фæлæ уæддæр мæ зæрдæ уыд æргом
Æмæ уыдта дæуыл мæ уды бастæй,
Кæй хæссын æз сæрибары æргъом.

Мæгуыр уыдтæн – æз агуырдон зæххон.
Дзæгъæл уыдтæн æз уал аз æмæ уал бон.
Цы уыд мæ тухæн? Æз дæуæн зæгъон,
Зæххыл ыссарæн искуы уыд уæларвон,
Кæд ды нæ райсай дунейы тæрхон.

ÆРЫХЪУС-МА ИРЫСТОНЫ ЗÆРДÆМÆ

Æрыхъус-ма Ирыстоны зæрдæмæ
Æмæ йын фен йæ маст æмæ йæ цин.
Цагъарадмæ йæ мауал хон фæстæмæ,
Йæ фарн ын ма хæсс дзæгъæлы æддæмæ –
Йæхи бар уæд йæ куывд æмæ йæ дин.

Йæхи бар уæд нæ цардагур йæ балц,
Сæрибар уæд – дæхи йын ма кæн хицау.
Йæ бæркад у чысыл, фæлæ йæ уадз.
Кæд зылди уый нæ дунейы æридзау,
Кæд кодта уый йæ фæндаггæгтæ хардз?!

Йæ фыдæх у Хуыцауы цафæу раст.
Дæхи дзы хиз, йæ фарн ын ма кæн давгæ.
Нæ зоныс хос йæ саст зæрдæйы раггæн.
Йæ хъæбулты магуыр зæрдæйы маст
Тыхмийæ – нæ, фæсурдзынæ рæвдаугæ.

Уæдæ-иу кæс, бæрзонд куы сисыс куывд,
Уæд зон, уæларвты айхъуысы дæ сидын.
Дæ хъус-иу дар, цы курыс æмæ куыд,
Цæмай дæ арвыл ма бахъæуа фидын,
Зæххон царды дæ бафидын цы хъуыд.

ÆЗ ДИС КÆНЫН...

Æз дис кæнын, куыд ничи мын и царды,
Куы бахъæуы ма уды рыстæн хос.
Куы бахауын æфхæрды, кæнæ тарды,
Уæд мæм ма хъысмæт нал фæкæсы хорз.

Фæлæ дæуæй, ма царддæттæг, æппæлын.
Мæнæн уый у ма зынаргъдæр хæзна.
Æз заргæйæ сæууон хурыл æмбæлын,
Уадз, дуне дæр ма зарджытæ фæзма.

Цы бакæнон ма иунæг уды рисæн,
Кæд а дунейыл не ссардтон æрвад.
Кæд цардæй нæй æнæбонæмгъуыд лидзæн,
Зæххыл та нæй æнцой æмæ сæрфат.

Уæдæ цæмæн нырхуыздæрма фæкастæн,
Кæд нæй зæххыл, куы бахъæуы, æвдадз.
Хæрзбон зæгъын æз уарзтагур ма азтæн –
Ныр рай, ма уд, зæххон сагъæс ныууадз.

О, МÆ АМОНД

О, ма амонд нал цæуы ма риуы,
Чи загъта, ма цин æнусон нæу?!
А зæххыл ма уды ныхмæ зиуы,
О, ма хъысмæт, басастон æз дæу.

Нал тæрсын дæ маст æмæ дæ рисæй.
Уды зынтæй бавзæрстон зындæр.
Ног бонмæ мæ цин æмæ мæ дисæй
Нал уынын, æгæрмæгуыр, фын дæр!

Рудзынгæй мæм хуры цæст куы ‘ркæсы,
Уæд мæ зæрдæ райдайы фæдис.
Уый мæм арв æнусон цау æрхæссы:
Рай, мæ уд, дæ хæсты дуг фæцис!

Искуы та куы лæууа зæрдыл ивгъуыд,
Дзаг куы кæна сагъæсæй мæ риу,
Зон уæд – тары амондагур чи уыд,
Уый æмбары, рухс хуры тын циу.

КУЫ – ХУДÆГ,
КУЫ – ДУДÆГ

ЙÆХИУЫЛ КОМДЗОГ РАЦЫД...

Хæйрæджы хойраг хуымæтæджы нæ хонынц карз нозт. Йæ кæнæгæн дæр нæ бары, йæ зонд дзы фесафы адаймаг æмæ дзы йæ митæм гæсгæ рауайы маймулимæ хæстæг цыдæр цæрагой.

Ахъберд дæр ныр кæд йæ кары лæг у, йæ къæбæргæнæг Залдузимæ дьууиссæдз азы цæрынц, кæрæдзийы ныхасæй нæ, фæлæ цæсты фæкастæй дæр æмбарынц, уæддæр иу хъуыддаджы нæ фидауынц. Лæг аназын уарзы. Азтæ йыл куыд фылдæр цæуы, афтæ нозтмæ йæ уарзт тыхджындæр кæны, йæ усмæ та – лæмæгъдæр.

Ахъбердыл ноджы ахæм смудæнтæ ис, æмæ Залдуз йæ двайно кæмфæнды куы бамбæхса, уæддæр æм æмраст бацæудзæн – нузаг лæгæн йæ хъуыддаг афтæ у. Æмæ уæд бæстæ хъæлæбайæ байдзаг ваййы, ус хъаугъа æшпынæдзух дæр йе ‘взаджы кæрон дары. Раст зæгъгæйæ, ахæм лæгмæ баст хæрæг дæр нæ фæлаудзæн...

Иуахæмы та Залдуз арахъхъ рауагъта, замманай хъæбæр рауад. Ирон хæдзар æнæ «цъæхæй» нæ фидауы, уазæг дæр æрбайы, æмæ йын йæ разы исты æрæвæрын нæ хъæуы? Ныккæнды йæ тулдз боцкъайы нывгæдта æмæ йын йæ дуарыл стыр гуыдыр æрцауыгъта. Лæгæн цыдæр дæлимонтæ æххуыс кодтой, æвæццæгæн, æмæ иу боны сæр дæгъæл ссардта.

Хуыцау дын ахæм хорз ракæна! Ус-иу исчердæм куы фæдис, уæд-иу Ахъберд дæр йæ лæппуйы бонтæ æрымысыд æмæ-иу боцкыйы фарсмæ скуыси. Бавдæлд æмæ сабыргай резинæ тынгæй арахъхъ цъирын райдыдта. Залдузæн йæ хæндыг дæр уым, æмæ-иу йæ «закъускæ» дæр йæ фарсмæ, цыхтæй-иу скомдзаг кодта.

Уыцы диссаджы рæстæг мæймæ ‘ввахс ахаста. Фæлæ алы дзæбæхдзинадæн дæр йæ кæрон æрцæуы. Залдуз ныккæндмæ ныххызт, боцкæ асгæрста, æмæ дæ балгъитæг афтæ – арахъхъ йе ‘рдæгæй фæбындæр! Ус фыццаджыдæр фæгуырысхо йæ лæгыл, фæлæ йæ базыгæй не ‘рцахста, æмæ йын æргомæй нæ загъта, ды уыдтæ, зæгъгæ, фæлæ загъд-замана самадта, додой кæны:

– Ай хъаймæт нæу, хъаймæт! Чидæр мын мæ арахъхъы æрдæг банызта, емынæ бануаза мæ тæригъæдæй!..

Ахъберд фыр тæссæй бампылд, афтæмæй усмæ ныллæг хъалæсæй дзурь:

– Стæй ма дын дæ хæндыджы цыхтытæй дæр иу бахордта...

ЖАБÆ

Раджы дæр æмæ дæм ныр дæр куы ничи ницæмæ ‘нхъæлмæ кæса, уæд гæвзыккæй дæ магуыры хъиутæ хæрдзына. Уый æцæгдзинад у, æвдисæнтæ агурын ын нæ хъæуы – дæ алыварс акæс, æмæ дæ уыйбæрц дæр хъæуа!

Мæ мад ма скъоладзау куы уыд хæсты хæд фæстæ, уæд сын æрдзонæны ахуыргæнæг Цæмæнхъуыд иуахæмы бахæс кодта, иннæ урокмæ, дам, иу æрбахæссут фæйнæ дыууæ хæфсы, хъуамæ, дам, саразæм фæлтæрæнтæ. Сабитæн сæ фылдæр уыдысты хæсты сидзæртæ, уыдоны хыгъды мæ мад дæр, фæлæ дзы уыд, йæ фыд кæмæн сыздæхт, кæнæ уæлæнгæйтты кæмæн аирвæзт, ахæмтæ. Хуымæтæджы хъал уыдысты - дарæсæй дæр, хæрдæй дæр хъуаг не ‘ййæфтой иннæты хуызæн æмæ сæхи схъæл дардтой. Ахуыргæнджытæ дæр уыдонмæ фæлмæндæр дзырдтой, уымæн æмæ зыдтой, сæ ныййарджытæй исты ратонæн уыдис, æмæ алчи дæр цæрынæн фæрæзтæ агуырда.

Сабитæ иннæ урокмæ хæрз цæттæйæ æрбацыдысты – фæйнæ дыууæ хæфсы, Цæмæнхъуыд сын куыд бафæдзæхста, афтæ. Райдыдта урок, æмæ сылгоймаг фæрсы, хæдзармæ сын кæй радта, уыцы æрмæгæй, стæй-иу уæд хæфсытæм дæр æркаст.

Колхозы æфтауцуаты хицауы фырт Ахъберды хæфсытæй диссаджы æппæлдтытæ фæкодта, дзæбæх хъомыл, дам, сты, æнцонархайæн, фæрсгæ та йæ ницæуыл бакодта, афтæмæй йын журналы «фондз» æрмыхуыр ласта. Дарддæр бафарста Саукуыдзы, æмæ мæгуыр, лæппу цыдæртæ бæргæ радзырдта, фæлæ йæ дзуапп ахуыргæнæджы зæрдæмæ нæ фæцыд. Æркаст ын йæ хæфсытæм дæр, æмæ уыдон дæр – дзой-дзой кодтой. Цæмæнхъуыд æм рамæсты æмæ лæппумæ дзуры:

– Дæ жабæтæ дæр раст дæхи хуызæн!

Ахуыргæнæг йæхицæн уыйадыл фæсномыг бакуыста: Жабæ йæ схуыдтой скъоладзаутæ.

ХЪÆД – СÆУДЖЕНМÆ!

Лæппутæ, дам, æнæ устытæй бадынц, зæронд кæнынц, цот нæ рауадзынц, афтæмæй ирон адæмы нымæц къаддæр кæны. Æмæ, дам, куыдæй ракурой, кæд æмæ сын куыст нæй, нæй сæм æхцайы фæрæзтæ, цæмæй чындзæхсæв саразой, – ахæм ныхæстæ фехъусæн ваййы арах.

Уый хыгъд нæ абадгæ лæппутæ уайтагъд сæхи хуызæттæ ссарынц, кæимæ бануазой, ахæм цæдисон æмбæлттæ дæр. Æмæ сæ цард бæрæгбон фесты, се стырдæр мæт сваййы гвз – где выпить, закусить.

Уыцы ацæргæ усгуртæй нæ хъæуы дæр гыццыл нæй. Чындзæхсæв, æнакæрон хистытæ (адæм ныры дуджы бынтон зæххыл бафтыдысты), гуырæнбонтæ, кæхц, авдæнбæттæн... Куы агурай, уæд, æнæмæнг, ссардзынæ, цæуыл бакувай, ахæм хъуыддаг.

Æмæ дын Хуыцау ахæм хорз ракана! Дзæнæтон бынаты цæрæм – иуæй æрдхæрæны Урсдоны былыл, иннæрдыгæй – хъæдрабын. Куы ‘рбауалдзæг ваййы, уæд доныбыл бадынц, хур сæ æгæр куы фæтавы, уæд та сæхи хъæдмæ сатæгмæ сисынц. Ноджы ма ныр та ахæм «æлгыстаг æгъдау» фæзынд, æмæ хистæй дæр, циндзинадæй дæр хæссынц сау дзæкъул, дæлæ, дам, лæппутæн хай. Афтæмæй сæм ус ракурыны хъуыды дæр куыд æрцæуа?

Сæудженæн дæр гыццыл къæбæрлымæнтæ нæй хъæубæсты. Тынг æхсызгон дæ бахъуыд æмæ йæм дзыппыдаргæ телефонæй адзырдтай, зæгъгæ, уæд дын æнæгæды зæгъдзæн, мæнæ ныртæккæ хъæды дæн, зæгъгæ.

Фæлæ зымæг йæ урс кæрц куы æрæфтауы нæ комбæстыл, уæд хъæды уазджытæ сæхи хъæумæ æрсынц æмæ Сæуджены хæдзары рæбинаг свæййынц.

Иу зымæгон изæр та йыл йе ‘рдхæрдтæ куыд æрæмбырд сты æмæ фынг куыд равæрдтой, афтæ сæм Сæуджены хо фæзынд – йæ цæгатмæ суад, ме ‘фсымæры, дам, абæрæг кæнон, хъарм хæринагæй уæддæр фæхъæстæ уа, зæгъгæ. Фæлæ ахæм нæртон куыд куы баййæфта, уæд мæстæй цæхæртæ акалдта æмæ дзуры:

– Ме ‘фсымæр, æнхæлдæн æмæ Хетæгæй уæлдай нæ дæ. Сæрды Сæуджен – хъæдмæ, зымæджы та хъæд – Сæудженмæ!..

ДЗАГ УÆРДОН

Алы хъæуы дæр ныртæккæ ис такситæ. Куыст нæй, хæрын та алкæй дæр хъæуы, æмæ, хæдтулгæ кæмæ ис, уыдон цардæн фæрæз ссардтой – бæлццæттæ æмæ уæзæгтæ ралас-балас кæнынц. Æмæ ма кусынхъом чи у, уыдонæн диссаг нæу, фæлæ хатгай дæ дуармæ такси куы ‘рлæууа, уæд дзы лæг сбадын нæ фæуæнды – йе ‘ддаг бакастмæ гæстæ хæдтулгæскъæрæгыл гыццылдæр-гыццылдæр 80-90 азмæ ‘ввахс фæцæуы..

Бæдæлæг дæр таксист у, чырыстонхъæуккаг рæстæмбис кары лæг, фæлæ таксийы фирмæмæ чи ‘рбадзуры, уый йæхи ныффæлдисы, уæ хорзæхæй, æрмæстдæр нæм Бæдæлæджы ма ‘рбарвитут, зæгъгæ.

Йæ ахоссаг бæрæг у – цыбыр рæстæгмæ уал фондз хатты фыдбылызтæ сарæзта. Цъæрæмыхстытæй аирвæзы йæхæдæг дæр, стæй йын йæ цард йæ къухты чи ныссадзы, уыдон дæр.

Æрæджы та Дзæуджыхъæумæ суад, уым йæ бæлццæтты æрæппæрста, уайтагъд уырдыгæй дæр цыппар лæгимæ фæстæмæ фæраст. Йæ «Марусямæ» дзæбæх æрæндзæрста æмæ, Хъæдгæроны фæзилæны сырх рухс кæй сыгъди, уый ницæмæ ‘рдардта, афтæмæй дарддæр йæ цыды кой кодта.

Уым та лæууыд ГАИ. Бæргæ ма йæм сæ гæндзæхтæ батылдтой, фæлæ Бæдæлæг уаддымгæйау уайтагъд цыдæр фæцис. Æвæццæгæн, фæзивæг кодтой йæ фæстæ атындынмæ, уæддæр, дам, дард нæ ацæудзæн, – рацийæ се ‘мбæлттæм адзырдтой, æмæ йæм Æрыдоны бахизæны æнхæлмæ кастысты. Ам ын æнæрлæугæ нал уыд. Рахызт æмæ сæм дзуры, цы хабар у, зæгъгæ.

Инспектортæ йыл æрбамбырд сты æмæ йæ фæрсынц, цæуылнае, дам, баурæдтай Хъæдгæроны фæзилæны нæхиуæттæн. Бæдæлæг сыл йæ къухтæ сцагъта:

– Æмæ ма уыдоны та кæм сæвæрдтаин, уæртæ ма бакæсут, дзаг уæрдон дæн – цыппар лæджы мæм бады!

СИДЗÆР КЪОСТА

Фæстаг азты нæм фæзынд бирæ алыхуызон бæрæгбæттæ, æмæ, кæд ирон адæмы æгъдæуттæм ницы бар дарынц, уæддæр сæ бæрæг кæнæм. Уый хыгъд нæхи бæрæгбæттæ рох кæнæм, не ‘взагыл та, куыд сбæрæг, афтæмæй сæ хъуыдытæ зæгъын базондзысты, горæтты чи цæры, уыцы сабиты нымæцæй æрмæстдæр 25%, уыдон дæр, æрæджы хъæутæй чи слыгъд, ахæмтæ.

Уæдæ рæвдауæндæтты æмæ скъолаты дæр ныффидар фæтк – сабийæн йæ гуырæнбон æрхæццæ, зæгъгæ, уæд хъуамæ йæ ныййарджытæ саразой адджын фынг – торт, къафеттæ, адджинагтæ, дыргътæ. Чи зоны, уым æвзæрæй ницы ис, фæлæ фынгтæ дæр алыхуызон ваййынц – ныййарджытæн сæ дзыпп куыд фæамоны, афтæ.

Алцыдæр ахуырæй у, фæзæгъынц, æмæ уын мæнæ дæнцæг. Æрæджы сбæрæг кодтам Къостайы гуырæнбон. Рæвдауæндæттæ æмæ скъолаты поэты кадæн сарæзтой алыхуызон мадзæлттæ. Рæвдауæндæттæй иуы бабæрæг кодтам. Сабиты хорз бацæттæ кодтой, æнæкъуыхцйтæй дзырдтой сывæллæттæн фыст æмдзæвгæтæ, азарыдысты зарджытæ, кафгæ дæр акодтой, бавдыстой инсценировка. Кæронбæттæны сæм ирон æвзаджы ахуыргæнæг æрмæг ныффидар кæныны тыххæй фарстатæ радта, уæдæ, дам-ма иу хатт зæгъут, чи уыд Къоста? Сабитæ ныххор-хор кодтой:

– Поэт, нывгæнæг!..

– Уæдæ ма зæгъут, абон та цы бон у?

– Къостайы гуырæнбон, – иумæ та сдзырдтой хъомылгæнинагтæ.

Кæстæр къорды сывæллæтæй иу гыццыл чызг уæд размæ рæкхæдзæф кодта æмæ ахуыргæнæджы фæрсы:

– Æмæ Къоста торт не ‘рбахæсдзæн?

– Къоста сидзæр у, не ‘рбахæсдзæн, – фæцарæхст уый дæр.

МÆРДТÆЙДЗÆУÆГ

Æмбисонды дзырдарæхст сты, æвæдза, Заманхъул. Буска сын хъæр фæци, фæлæ дзы ахæм Бускатаæ гыццыл нæй. Мæнæ уын иу дæнцæн. Ахъмырзæ æмæ Бæдæлæг, дыууæ лæппу-лæджы, хорз æмгæрттæ, уынджы хæрхæмбæлд фесты. Кæдæй-уæдæй ма, зæгъгæ, диссаджы цинтæ ‘мæ хъæбыстæ фæкодтой, стæй Бæдæлæг ныллæууыд къахсæттæгау, мæ хæдзар хæстæгдæр у æмæ, дам, цом, фæйнæ сыкъайы бануазæм, нæ фембæлд æрæхсæм.

Ахъмырзæйæн лæгъстæ кæнын нæ бахъуыд, йæ разæй фæци, æмæ суанг цæлгæнæны скуыси сты. Ам диваныл йæ фæллад уагъта Бæдæлæджы фыд Цымырзæ, æмæ, æрбацæуджыты къæхты уынæр фехъусгæйæ, йæхи фынай æфсон скодта, къулырдæм базылд, афтæмæй. Фысым æмæ уазæджы уый ницы бахъыгдардта, Бæдæлæгæн йæхи къух – йе ‘фсин, уайтагъд фынг æварынмæ фæци. Дыууæ æрдхорды гаджидæуттæ уадзыныл схæцыдысты, æмæ сын раст дугъон бæхтау кæрæдзи фæстæ ныххал сты. Замманайы дваино арахъхъæй сæ мондæгтæ уагътой. Цымырзæйы фынай æнхъæлдтой æмæ мынæг ныхас кодтой фыццаг, фæлæ нозт сæрма куыд цæугæ цыд, афтæ сæ хъæлæстæ фæбарджындæр сты, æмæ сæм зæронд лæг йæ гæмкъуымтæ хæрын райдыдта фыр мæстæй. Фæлæ алцæмæн дæр кæрон æрцæуы искæд, æмæ Ахъмырзæ фысыммæ дзуры:

– Уæллæй, мæ фыд Боппо мæрдтæй урс цъикъæйы куы рацæуа, уæддæр æз иу хуыпп дæр нал скæндзынæн!

Цымырзæ æваст «фехъал», æмæ уазæгæн афтæ:

– Цавæр урс цикъæйы дæм æрцæудзæн, мах æй бур бардан голладжы куы батыхтам, уæд!

ЛАСГÆ ПЕЦЫ МАРД

Уæд, зæгъы, ивгъуыд æнусы æвдайæм азты Зæронд Бæтæхъойыхъæуы иу цæргæ-нæргæ хæдзары ‘фсин Цæмæнхъуыд сфæнд кодта йæ хатæнтæ бындуронæй сцалцæг кæнын. Стыр уаты рахъавыд зæронд пец райхалын æмæ йын йæ бæсты ног самайын. Сыхаг хъæуы йын чидæр дæсны пецамайæг бацамыдта, фæлæ, дам, ын бирæ куыст ис, алчи йæм гæппæввонгæй лæууы, æмæ, дам, дын куы нæ бакома.

Цæмæнхъуыд царды цæлхдуртыл уæлахиз кæнын зыдта, адрис афарста æмæ уырдаем тæргæ бæхæй бахæццæ. Бæдæлæг «нæ» зæгъын нæ сарæхст, ус ын, куыд фæзæгъынц, раст йæ дзыхы батутæ кодта, схъыпп кæнын æй не суагъта, æнæ цæугæ дын нæй махмæ, зæгъгæ.

Лæгæн æндæр гæнæн нал уыд æмæ йемæ фæраст. Хуыцауы дзæгъæлы!

Йæ зонгæтæн дзырдта, куы, дам, фæцæйцыдтæн уыцы налатимæ, уæд, дам, фæлтау мæ зæнг куы асастайд! Цæвиттон, Цæмæнхъуыд ын кæм загъта, уым пец амад куы фæцис, уæд ус йæ уæрджытæ ныххоста æмæ йын афтæ, ацы ран, дам, нæ фидауы, тагъд æй фехал. Ног бынат ын бацамыдта, мæнæ ацы ран æй самай, мæ ног югославийаг гарнитур, дам, йæ фарсмæ зынгæ дæр нал кæны.

Бæдæлæг та йæ дыстæ арф батылдта æмæ та уæхскуæзæй йæ куыстагмæ бавнæлдта. Ацы хатт пец ноджы дзæбæхдæр рауад, фæлæ та Цæмæнхъуыды зæрдæмæ нæ фæцыд... Æндæр ран æй самайын та дзы æрдомдта.

Бæдæлæджы бар куы уыдаид, уæд æй уым йæ быны скодтаид æмæ йæ фæхты хойæгау фæхостаид, афтæ йæм смæсты, фæлæ йæ масты хъуырыл йæ къахæй ныллæууыд. Дыккаг бон усы кæдæмдæр цæуын хъуыд, æмæ пецамайæджы хæдзары иунагæй ныууагъта. Уый та пец райхæлдта, стæй бавдæлд æмæ, змис цы лæгуардоны ласта, уым пец самадта. Куыддæр Цæмæнхъуыд дуарæй æрбахызт, афтæ йæм дзуры:

– Мæнæ дын ласгæ пец, æмæ, дæхи кæцы къуымы фæнды, уым æй æрцараз!..

АХУЫРГÆНÆГÆН – ÆГЪДАУ, ИННÆТÆН ТА...

Мæ сыхаг Багаты Сафирæт йæ цард снывонд кодта сабитæн. Сæйрагдæр та уый у, æмæ ирон æвзаг æмæ литературæ амоны ахуыргæнинагтæн. Æгъдау æмæ ирон царды фæтк хорз зоны, йæ ахуырдауты дæр раст фæндагыл æвæры, йæ бон цас у, уыйас. Фæлæ хъомылад æрмæст скъолайы хæс нæу, хъуамæ, фыццаджыдæр, бинонты ‘хсæн уа æгъдау, æфсарм. Сывæллон та, куыд зонæм, афтæмæй у йæ бинонты айдæн.

Сафирæt Урсдоны былмæ ‘ввахс цæры, мах æй Тæнæг сых хонæм, уымæн æмæ уынгæн æрмæстдæр иуырдыгæй ис хæдзæрттæ, сæ акомкоммæ та йæ сыгъдæг уылæн Хъаспийы донмæ хæссы æрдхæрæны Урсдон. Гъемæ дын иу изæр сæ сыхæгтæм цыдæр хъуыддаджы фæдыд ныццызд. Ам æрыгон бинонтæн – æртæ дзæбæх гыццыл чызджы. Сæ бабуимæ бадынц, хъазынц. Фыдымад сыстад æмæ Сафирætæн зæрдиаг «æгасцуай» загъта. Чызджытæ куыд бадтысты, афтæ сæ бынæттæй змæлгæ дæр нæ фæкодтой.

Ахуыргæнæгæн йе ‘гъдау афтæ у, æмæ исты уайдзæфаг – срастгæнинаг хъуыддаг куы фена, уæд йæхи нæ ныхъхъус кæндзæн, йæ фиппаинаг зæгъдзæн. Афтæ Сафирæt, дæр чызджытæн бауайдзæф кодта:

– Ахæм гыццылтæ нал стут, æмæ хъуамæ зонат – ахуыргæнæг нæ, фæлæ уазæг куы ‘рбахиза хæдзармæ, уæд ын сыстын хъæуы, бонхорз зæгъын...

Чызджытæ кæрæдзимæ бадзагъултæ кодтой, æвæндонæй сæхиуыл схæцыдысты, æмæ сæ хистæр афтæ:

– Бахатыр кæн. Ахуыргæнæг дæ, уый нæ зыдтам...

ÆФСАРМДЖЫН ФЫРТ

Авд гуыппырсар фыртæн дунейы рухс фенын кодта Сæуджен, æмæ йæхицæй хуымæтæджы бузныг уыдис! Хъæуа-нæ хъæуайы дæр йæ цотæй æппæлыд. Суанг ма-иу æцагæлон адæймагæй дæр ныхас ракъахта æмæ-иу схæцыд йæ лæппуты хорзы кой кæныныл.

Фæлæ ма, цоты куыд æмбæлы, афтæ схъомыл кæнын дæр кæй хъæуы, ууыл йæ сæр никæд фæриссын кодта Сæуджен, æмæ лæппутæ фæндаггæрон хæмпæлгæрдæгау разыдысты. Ралæгтæ сты.

Иуахæмы Хуыцау ныддæлæ-уæлæ кодта, æмæ Сæуджен æрбармард. Цæрын ма, дам, ын æмбæлд, фæлæ уынаффæтæ Хуыцау-мæ сты, æмæ йæ кад æмæ радимæ бавæрдтой. Фыртæ сау дардтой сæ ныййарæгыл дыууиссæдзæм бонмæ. Фæлæ цас æмбæлы быхсын, комарынгтæ хус кæнын райдыдтой, фæлæ-иу хаттæн цины фынджы уæлхъус дæр æрбадтысты.

Лæппутæй иу, Ахъмырзæ, ахæм ран бадт иуахæмы. Хистæр гаджидау рауагъта, кæстæртæ йын «оммен» загътой æмæ уæле

дәләмә цайцымәнтә кьюырцгәнгә рацыдысты. Ахъмырзәмә рад куы 'рхәццә, уәд уәзданәй загъта:

– Әз нә фыды фәстә кьюырцц нәма фәкәнын.

ХОЙЫ ЛӘВАР

Хәсты фәстә ләг кадавар уыдис – тохы быдыры баззадысты Ирыстоны мингай хъәбултә, әмә ма фәстәмә әрдәгарыдытгәй чи сыздәхт, уыдоны уәхсчытыл стыр уаргъ әрәнцад. Адәмон хәдзарады «ног цард» бауадзын хъуыд, әмә сә дыстә арф бафәлдәхтой хәствәллад фәсивәд.

Хъуыдайнат дәр, Хуыцауәй разы, сәмбәлд йә хәдзарыл. Йә кях фадхуләй әддәмә йә уәлә нал уыд, госпиталы йын цыдәр протезгонд сарәзтой, әмә афтәмәй йәхи кхәхтыл ссыд. Бакастджын нәлгоймаг уыдис, әмә йә кяхы сахъатдзинад йә сәрмә нә хаста, нә йә хъәр кодта.

Йә кхәбәргәнәг Минәт дзы бәгуы хәл уыдис, сидзәргәс устытә йәм хәләгәй мардысты..

Иуахәмы ус йә хомә бәрәггәнәг әрцыд Цәлыкма. Дунетхан әй суазәг кодта, уәдә ма мады занәг цәмә хъәуы! Фыстә йәм бирә уыд, әхсәвәй-бонәй кьюымбилы куыст кодта, цъындатә, уәләдарәс быдта әмә сә уәй кодта.

Къорд боны фәстә уазәг сәхимә здәхыныл нылләууыд, әмә йын Дунетхан цыдәртә әрәмбырд кодта. Цәуыныл куы сси Минәт, уәд ын раппәлыд, дә ләгән дәр, дам, дын чысыл лавар нывәрдтон. Хотә кәрәдзи хорз зыдтой, әмә уазәг цәуылдәр фәгуырысхо. Гьалә ма, цы йын нывәрдта, зәггә, хызын сфәлдәхта әмә дзы сласта... иу кьюымбил цъында.

– Ай цы у?! Нә ләг йә уәнджы хъәндзинад адәмәй әмбәхсгә куы кәны, уәд мын ацы «ләвар» мә сәрыл нә фәхойдзән?! Тагъд иннә цъында дәр бигә кән!

Дунетханән ма цы гәнән уыд – бавнәлдта йә куыстагмә.

НӘДӘР ИУ ДЖЫН, НӘДӘР ИННӘ

Әрәфы районы редакцийы бакуыстон цыппәрдәс азы. Барәнәбары дыгуронау дзурын райдыдтон, стәй әрмәст дзурын нә, фәлә фыссын дәр. Әвзаг зонын хорз у, әмә кәд афтә

зæгъæм, дыгурон дæр æвзаг у, куыд ирон, уæд бацин кæнын. Стæй махæн, уæллагкоймæгтæн, нæ хъуыддаг афтæ у – дыгурæттимæ дыгурон стæм, ирæттимæ – ирон.

Уыдæттæ цæмæ дзурын? Тæрхондон, прокуратурæ æмæ милицæимæ баст æрмæджытæ æз цæттæ кодтон. Нæуæдзæм азты кæрон бынтон схъæздыг алыхуызон фыдракæндтæй, æмæ уыцы заман кæй ныффыстон уыдæттыл, уыдонæй ис æнæхъæн чиныг рауадзæн. Ацы бонты здæхынц ахæстæттæй, уæд чи сбæдт, уыдон. Æмæ та, æвæццæгæн, нæ цард фæхъæлдзæгдæр уыдзæн..

Худæджы цаутæ дæр-иу æрцыд. Зæгъæм, ахæм. Паддзахады дзыппæ чи фæныхылдта æмæ дзы дзæвгар чи ампыхта, уыцы Джетæгъæзæн, афтæ йæ схонæм, хастой тæрхон. Йæхи кæй бакодта æнæзакъонæй, уыцы мулк ын байстой, фæлæ уæддæр йæ азымыл нæ саст. Æвдакат æмæ прокурор сæ зæгъинаг загътой, стæй Джетæгъæзæн фæстаг дзырды бар радтой. Тæрхонгæнæг ирон уыд, Джетæгъæз – дыгурон, æмæ йæ цæмæй судья хуыздæр бамбара, уый тыххæй йæ риуы къæйтæ ныххоста æмæ йæм иронау цалдæр хатты сдзырдта:

– Æз фыдджын нæ дæн! Æз фыдджын нæ дæн!

Тæрхонгæнæг бахудт æмæ йын уæзданæй афтæ:

– Гъомæ дæ æз дæр нæ фыдджын хонын, нæ цæхæраджын!
Аххосджын дæ, аххосджын!

НОГГУЫРДТÆ – ФОНДЗ МÆЙМÆ

Æфсинтæ æмæ чындыты ахæстдзинæдтыл дзурам æмæ дзурам. Хъуыддаг дыууæрдæм у, истытæ дæ къахы бын акæнын, аныхъуырын дæр фембæлы. Афтæ куы нæ кæной хæдзары æфсин æмæ йæ къонамæ æркувæг, уæд сæ иумæйаг цард размæ нæ ацæудзæн. Алцæмæй æххæст æрмæстдæр Хуыцау у, зæххон адæймаг рæдийын дæр зоны, æмæ ног бинойнагмæ гæппæввонгæй куы лæууай, уæд уый дæр ныхкъуыр д раттыныл архайдзæн.

Зæрæда йæхæдæг дæр кæддæр ног чынды уыди, уыцы «скъола» æнтыстджынæй каст фæцис, æмæ йæм ныр чынды куы ‘рфистæг, уæд йæхицæй бирæгъ нæ сарæзта, фæлæ йыл зæрди-агæй баузæлыд. Цыбыр рæстæгмæ рабарæг, æрыгон сылгоймаг йæхи бар кæй нæу. Рацыд фондз мæйы, æмæ та бинонты нымæцыл бафтыд – чызг сын райгуырд. Сыхæгтæ сусу-бусу кодтой,

сусæг ракæс-бакæс, æмæ уыдæттæ Зæрæдайæн æхсызгон кæм уыдаиккой.

Нæ фыдæлтæй ахæм æмбисонд баззад, дæ куыдзы, дам, хæдзары цы хонай, æдде дæр æм афтæ дзурдзысты. Гъемæ, сыхы сылгоймæгтæ дзурыны фыдæй мæлгæ куы кæнынц, уæд дзы алкæй дзыхыл цъутта куыд хъуамæ бакæна?! Фæлæ сын ссардта æндæр хос. Гыццыл мурыл мæй куы сæххæст, уæд ын авдæнбæттæн сарæзта, сыхы устыты æрæмбырд кодта, дзаджджын фынгтæ сын сæвæрдта. Ракуывта дзы алчи, ракуырдтой йын Мады Майрæмæй хорзæхтæ, стæй æфсинæн дæр дзырдыбар радтой.

Кæй зæгъын æй хъæуы, Зæрæда йæ гыццыл хур, йæ зæнджы магъзæн бирæ зæрдиаг арфæтæ фæкодта, стæй йæ куывд балхынцъ кодта:

– Дуне Скæнæджы цæст уый бауарзæд, æмæ нын иннæ фондз мæймæ та фырыхулы хуызæн лæппу куыд райгуыра!

ÆЦÆГ УАРЗТÆЙ – ИСКÆЙ ХАЙ

Хъуыдайнат æмæ уын Цæмæнхъуыды хабар ракæнон. Цы уарзтæй уарзтой уыдон кæрæдзи! Бирæ азты сæ адæм дæнцæгæн дардтой, хæлæгæй сæм мардысты. Æмæ сæ, чи зоны, фæцæст-дзыд кодтой!

Астæуккаг кары кризис кæй хонынц, уый ахæсты фесты фæстаг рæстæг: мæнæ хъаздысты-худдзысты, стæй, цыма сансала сахуыстой, уыйау уайдзæфтæ кæныныл схæцынц, уыимæ фылдæр хатт – æнæбындурон.

Иу диссаг та ма уый у, æмæ уый фæстæ сæ уарзондзинады монцтæ цыма сног вæййынц, æмæ къорд боны ус ногхаст чындзау йæ лæгыл зæрдиагæй фæауды, лæг дæр фæсте нæ баззайы, йæ къæбæргæнæгыл фу-фу фæкæны.

Алы бинонты ‘хсан дæр рауайы хъаугъатæ, хъærныхас, фæлæ Хъуыдайнат æмæ Цæмæнхъуыд бынтон арæх пайда кæнын райдыдтой ацы мадзалай сæ кæддæры æнкъарæнтæ сног кæныны охыл. Иу изæр та се ‘ррагæнæн рæстæг уыд, æвæццагæн, дыгуроны загъдау, кæрæдзийæн чъымбысы, ома, гæппæлы бætтинаг нал ныууагътой. Сæ фу куы суагътой, уæд сабыргай бафидыдтой. Цæмæнхъуыд йæ моймæ йæхи хæстæг баласта æмæ йын афтæ:

– А-зæххы сау цъарыл дæуæй фылдæр никæй уарзтон... – цыдæр зæгъынмæ ма хъавыд, фæлæ йын Хъуыдайнат йæ ныхас æрдæгыл аскъуыдта:

– Ды мæн æцæгæй куы уарзтаис, уæд мæнмæ не ‘рцыдаис, фæлæ ‘ндæр искæмæ смой кодтаис...

МÆЛИНАГ РЫНЧЫН

Уæд бæрæг фылдæртæй цыдысты ваннæтæ кæнынмæ Урсдонмæ, Тæмискъмæ, стæй ма-иу раст Цæцæны Бæрæгъуынмæ дæр ныммидæг сты. Уæд, фыдбылыз дын исчи сараздзæн, уымæй нырау ничи тарсти.

Ам уыдис ахæм дон, æмæ уым ныббырыдтæ æмæ дзы сахатырдæг ахуыссыдтæ, зæгъгæ, уæд дæ дæ мад цыма ногæй ныййардта, афтæмæй фæстæмæ схызтаис. Æвдæдзы хос æй хуыдтой, æмæ Дзæнæтхан дæр, уыдæттæ æрыхъусгæйæ, сфæнд кодта уырдам фæцæуын. Йе стджытæ йæ тыхсын кодтой, уæлдайдæр-иу уарын æрбацæуы, зæгъгæ, уæд-иу бынтон сæ рыстæн нал быхсыд. Баныхас кодтой сыхы устытимæ, ссардтой, къорд хатты сæ чи фæласа, ахæм хæдтулгæ, æмæ райдыдтой ваннæтæ кæнын.

Æхца фидын дзы нæ хъуыдис, æмæ-иу дзы алы бон дæр дуне адæм æрæмбырд. Рад дæм цалынмæ æрхауа, уæдмæ-иу сын фадат фæцис фæстаг хабæрттæ, искæй фыдкой раканынæн. Стæй ма иу фиппаинаг – раздæр-иу сылгоймæгтæ ныххызтысты алаемæты донмæ, стæй та - нæлгоймæгты къорд.

Цады былтыл рæзид алыхуызон бæлæстæ, æмæ-иу уыдоны бын сатæджы æрбынат кодтой. Иубон Дзæнæтханы къорд бынтон раджы рабæлцон, æмæ бынатмæ куы ныххæццæ сты, уæд сæм рад уайтагъд æрхауд. Чи – æхсæвхуыссæн хæдоны, чи – къабайы, чи та – мидæккаг дзаумæтты, ныххызтысты, ссардтой сæ бынæттæ, сæ къубæлтты онг аныгъуылдысты лами ‘мхæццæ доны.

Уалынмæ кæсынц, æмæ æртæ сажы фисынтыл амад лæппуладжы мæрсынтыл æрбахæссынц зæронд лæджы. Куы ‘рбахæццæ сты, уæд сылгоймæгтæн салам радтой, хатыр сæ ракуырдытой æмæ сæм бахатыдысты, мах, дам, уæ мад, уæ фыды уазæг, кæд æмбæлы, уæд, дам, нын æнæрадай нæ фыды уемæ бауадзут, мæлыны къахыл нылæууыд, йæ къæхтыл æрлæууын йæ бон

нал у. Ныр, дам, цалдæр азы хуыссæнæй уæлæмæ нал сты, æмæ, дам, нын чидæр ацы дон хосæн бацамыдта. Загътой, суанг хохы цъассæй кæй æрхæццæ сты, æхсæвы цæстæй раараст кодтой сæхицæй.

Ахæм тыхст адæймагæн феххуыс кæнын удывæстæ у, Дзæнæтхан æмæ йе ‘мбæлтæ дæр разыйы дзуапп радтой лæппутæн. Уыдон бузныг загътой, стæй сæ фыды рабæгнæг кодтой æмæ йæ арæхстгай доны æртъыстой. Царм æмæ стджытæ кæй фæхонынц, ахæм, мæгуырæг, раст мæнæ-мæнæ кодта. Иуафон цыдæр тъæпп фæцыд – уый баласæй арвы калм æрхауд æмæ рынчын лæджды риуыгуыдырыл сæмбæлд. Рынчын лæг дын уый ауыдта – цы! Цæй мæлгæ æмæ цæй æндæр – йæ бæгнæгдзинад хъуыды дæр нал æркодта, иу тарст хъæр ма фæкодта, афтæмæй донæй сцъыввытт ласта æмæ дæлæ цыппæрвадæй фæлидзы! Йæ фырттæ дарддæр лæууыдысты, хабар нæ бамбæрстой æмæ сæ ныййарæджы афтæмæй куы ауыдтой, уæд йæ фæстæ ныййарц сты. Хъæуыбыны ма йæ тыххæй æрцахстой...

ÆГУЫДЗÆГ БЫНХОР

Уадзæн Заманхъул загъдæуа – зæрондæй-ногæй, лæгæй-усæй – иу джиппы уагъд, уыцы дзырдарæхст. Залдуз сидзæргæсæй раджды баззад, æмæ йын æнцон кæм уыдаид иунæгæй фондз æнахъом сывæллоны хæссын. Фæлæ, Хуыцау хорз, æмæ йыл йæ рухсаггаг лæджды мыггаг дæр хæцыдысты, иннæмæй та йæхæдæг колхозы фермæйы куыста æмæ цыдæр капеччытæ иста, стæй иумæйаг хæдзарады хор бирæ уыд уыцы заман, æмæ-иу куыд сарæхст, афтæ йæхи хæдзары фосæн дæр холлаг фæамал кодта. Уæд паддзахадæй давын хуынаг нæ уыд – дæ лæджыхъæд æмæ дæхæдæг!

Залдуз æртæ дуцгæ хъуджды дардта, уыдис æм родтæ, бырынкъджынтæ, дуне маргъ – кæрчытæ, хъазтæ, бабызтæ, суанг ма цицыртæ дæр! Куыд нæ сæм хъуыдаид зылын дæр, æмæ-иу æхсæвы цæстæй сыстад йæ хъарм сынтæгæй, базылд-иу фосмæ, стæй-иу уæд араст фермæмæ. Иу загъдæй, дæ фыдгул Залдузы цардтытæ фæкæнæд! Хатгай-иу хъуццыты фыццаг æрдыгъдмæ айрæджы кодта, фæлæ йын фермæйы сæргълæууæг Джетæгъæз йæ уавæр зыдта æмæ-иу уыцы гыццыл хъæндзинæдтыл йæ цæстытæ бацъынд кодта.

Уыцы райсом дæр та Залдуз гыццыл афæстиат æмæ тындзгæ куыд æрбацаейуад, афтæ колхозы сæрдарыл хæрхæмбæлд фæци – кæй никæд, уый ацы хатт бафæндыд, фæллойдон фæтк куыд æххæст цæуы йæ дæлбар хæдзарады, уый сбæлвырд кæнын, æмæ йæ джигул фермайæ райдыдта. Ус ын «дæ райсом хорз» загъта, фæлæ сæрдар йæ цæстытæ схулаеттæ кодта æмæ йæм тызмæгæй дзуры:

– Ныр рæстæг цас у?!

Залдуз ын йæ дыууæ цæстмæ æдзынæг ныккаст æмæ йын афтæ:

– Гæрр, æнæхъæн колхоз бынхæрд куы бакодтай, уæд нырмæ дæхицæн сахат балхæнынæн нæ дæ?!

КÆРЦЫ ЗИАН ÆРЦЫД

Æвæдза, цæй зондджын уыдысты нæ фыдæлтæ! Кæд скъолайы бакæстгæ нæ уыдысты, уæддæр сын æрдз йæ диссаджы рæсугъд миниуджытæ нæ бавгъау кодта. Цыргъзонд, уадзымыс, хорз чыныгау зонындзинæдтæй дзаг.

Цардмæ лæмбынæг цæстæй кастысты æмæ хатдзæгтæ кодтой. Райсæм ма ахæм ныхас: «Мард æнæ худгæ нæ цæуы». Дзантемыр, æнæус лæппу-лæг, йæ рынчын мадмæ касыны охыл сылгоймаг баххуырста. Сылгоймагмæ йæ цæстытæ гомæй бахаста Зæрада, не ссардта Дзантемыр йæхи аккаг сылыстæг. Уый хыгъд æххуырст ус Хорческæ хионхуыз уыдис хæдзары, йæ бон куыд уыд æмæ йæ зонындзинæдтæ куыд амьдтой, афтæ зылдис рынчынмæ. Нæ ауæрста зæрдæтæ æвæрыныл дæр, кæд арвы хъугæй бæрæгдæр уыд, Зæрада йæ уатæй нал систдзæн, уый, уæддæр. Арæх-иу ын дзырдта, тагъд, дам, дæ дæ къæхтыл слæууын кæндзынæн, æмæ, дам, мын уæд Дзантемыр хъуамæ норкæ кæрц балхæна. Уыцы шубæйы кой æнæхъæн сыхыл айхъуыст, æппынæдзух Хорческæ йæ кой кодта, æмæ ма кæд Зæрада иу гыццыл ахастайд, уæддæр æй уыцы кой мæрдтæм батардта.

Æрхæццæ мардæвæрæн бон. Кæрты астæу йæхи ауагъта Зæрада бæлццонхуызæй, фервæзт йæ зæххон хъизæмæрттæй. Йæ сæргъы лæууынц йæхиуон-хæстæг сылгоймæгтæ, се ‘хсæн Хорческæ дæр. Кæуынц, хъарæг кæнынц. Иу уысм фæсабыр

сты, æмæ дын уæд куы райхъуысид Хорческæйы мынæг хъарæг:
– Цы кæнон, мæ бон ныккæла, Зæрæда, мæ норкæ дæр мын
демæ мæрдтæм куы фæхæссыс...

Цæй кæуын æмæ ма цæй æндæр – сылгоймæгты пыррыч-
чытæ райхъуыстысты алырдыгæй.

ЦЫБЫРДÆР ФÆНДАГ

Цас дзурæм æмæ фыссæм нæ фыдæлтæй баззайгæ æгъдæут-
тыл. Ома, дам, сæ сæ раздæры уагыл уадзæм, куыд рæсугъдæй
нæм æрхæццæ сты, афтæмæй сæ дарддæр хæццæ кæнæм мах
дæр. Фæлæ ныхæстæ уæлдæфы атайынц, фыстытæ мыстытæн
гæххæттыл баззайынц.

Зæгъæм, уырдыг лæууæг кæй нал ис фынджы уæлхъус, фæлæ
алчи, куыд æй фæнды, афтæ кæй лæггад кæны æнæбæрцæй
йæхицæн, уый хъуыдыйаг у. Афтæмæй та фынг йæхæдæг
æнæхъæн академи уыд æрыгон фæсивæдæн – ирон æгъдæуттæ
афтæмæй ахуыр кодтой. Фæлæ уырыссаг нозтæй рухсаг кæнынц,
æмæ уымæн дзагдар цæмæ хъæуы? Стæй арахъхъы ботъла дæ
разы парахатæй куы уа, уæд дæхи къух – де ‘фсин...

Æрæджы нæ сыхы судзаггаг зиан æрцыд. Бавæрдтой йæ,
уæдæ цы. Æрхæццæ дыууиссæдзæм бон. Дунейы адæм
æрæмбырд хистмæ. Хистæртæ фæрзиу куы ныххæлар кодтой,
уæд дзыллæ фынгыл æрбадтысты. Рухсаг кæнынц. Хистæрты
раз лæууæг æрыгон лæппу фехъуыста ахæм ныхæстæ. Цæвит-
тон, рæгъ рауагътой, æмæ рад Бæдæлагмæ куы ‘рхæццæ, уæд
сыстад æмæ рухсаг загъта зианæн, стæй дарддæр философон
хъуыдытыл ахæцыд:

– Афтæ фæзæгъынц, амæлаг, дам, дыууиссæдзæм бонмæ йе
‘нусон бынатмæ бахæццæ ваййы. Гъемæ дзæнæты дуар уæрæх-
гомæй...

Чи зоны, цы ма загътаид дарддæр, фæлæ йын йæ ныхас
фердæг кодта Джетæгъæз æмæ сагъæсхуызæй афтæ:

– Уæдæ, æвæццæгæн, йæ дыууиссæдзæм бон æртыккаг саба-
ты кæмæн скæнынц, уыдон бынатмæ цыбырдæр фæндагыл
тагъддæр ныххæццæ ваййынц, и?

ЗИАНДЖЫН КАРК

Ногæй ницы зæгъдзынæн – зиан æмæ, дам, цин æрвадæлтæ сты. Мард та, дам, æнæхудгæйæ нæ цæуы. Гъемæ дын Зилгæйы дæр зиан æрцыд – йæ рухс дунейæ ахицæн Бечмырзæ. Цардæй ничи-ма бафсæст, фæлæ хъæстагæй нæ цæуы æцæг дунемæ ацы хорз лæг – дыууæ азы размæ йын йæ нæуæдз азы бон æнæхъан хъæуæй сбæрæг кодтой.

О, æмæ мард æвæрæн бон сыхæгты сылгоймæгтæ, куыд ваййы, афтæ хæдзары фæсчъылдым кæрты сарайы бын хæрнæг рæвдз кодтой хæлар кæнынмæ. Раст уыцы заман сыхæгты цæхæрадонæй дынджыр сырх уасæг быруйы сæрты æрбатæррæст кодта æмæ кæрчыты астæу смидæг. Гъæйдæ-мардзæ, расур-басур сæ систа, зæгъы! Кæрчыты хъуыдаттæй зианмæ æрбацæуджыты кæуын нал хъуыстис, афтæ бæстæ сæ сæрыл систой.

Фыдæбонгæнæг устытæ сæ стыхстыты, ноджы ма сæ ралидз-балидзгæнгæйæ кæрчытæ рыджы бын фæкодтой. Уасæг æппын æрæджиу кæрчыты рæсугъддæрыл йæ цæст æрæвæрдта æмæ йæ йæ разæй айста. Бечмырзæйы чындз Залдуз устыты размæ къусы цыдæр радавта, æмæ, уыцы ныв ауынгæйæ, уасæджырæм уайдзæфгæнæгау дзуры:

– Нал æй ныууадздына, æппын? Абон æй ссардтай?! Зианджын кæй у, уый нæ уыныс?!

ТАБУ ХУЫЦАУÆН!

Уæздинцæ æмæ Ахъмырзæ сæ цард куы баиу кодтой, уæдæй нырмæ дзæвгар азтæ рацыд. Афтæ зæгъæн нæй, «а» æмæ «о»-йæ, хъæрмудæй цæрынц, зæгъгæ, фæлæ хъæстаг дæр не сты сæ хъысмæтæй. Сæ хæдзар – мыды къусы хуызæн, уый та фылдæр сылгоймагæй аразгæ у. Фæлæ дæ фыдгул уыйау – се ‘хсæн хъаугъа рауад, афтæ та арæх ваййы, уæд Ахъмырзæ хæйрæджджын фесты, уромæг æй уромын нал фæфæразы, уæлдайдæр та ма къуымæлдзæфæй куы ‘рбацæуы хæдзармæ æмæ йæм ус фæстæмæ æгæр куы фæдзуры, уæд.

Иу заман уыцы хъаугъайы фæстæ фæсабыр ваййынц, стæй та срæмудзы маст, æмæ дæ фыдгул афтæ! Уый тыххæй Уæздинцæмæ йæ мойæ хицæн кæныны хъуыды никад æрцыд. Бирæтæ, дам, цæрынц афтæ, стæй, дам, мын мæ цоты чи хæсдзæн,

мæ цæгатмæ куы æрыздæхон, уæд. Быхсынæй хуыздæр хос, дам, мын нæй. Хатгай йæхи аххос дæр вæййы. Нозтджын лæджы къахын нæ хъæуы, цы нымæт цæгъдай – хъуынджындæр. Стæй ма Ахъмырзæмæ иу хорздинад ис. Дыккаг бон æм фæсмон æрцауы, æмæ уæд къуыри йæ усы йæ уæлныхты фæхæссы, йæ азым алыхуызон лæвæрттæй фæфæлмæндæр кæны. Æмæ та сылгоймаджы зæрдæ уалдзыгон митау атайы...

Знон дæр та Ахъмырзæйæн йæ агъуыйæн бон уыдис, Уæздинцæйыл цалдæр къæрццы дæр æруад йæ цыргъ æвзаджы азарæй. Райсомæй лæг куыстмæ куы ацыд, уæд телефоны дзæнгæрæг райхъуыст. Ус мæстæлгъæдæй хæтæл систа. Йе ‘фсин Борæхан æм дзырдта хъæуæй, куыд стут, цы стут, сывæллæтты уавæрæй дæр æй афарста, стæй та йæ адджын хъæбулы æнæниздинадæй. Уæздинцæ фемæхст æмæ кæуынхъæлæсæй дзуры:

– Дæ фырт низæй æнæниз у, фæлæ раст цыма сансала бахæры, афтæ сæрра вæййы! Хъæмæ æрæджиау æрбацауы, нуазы, нæ йæ февдæлы сылты фæдыл зылынай! Исты йæм куы сдзурн, уæд мæ фæхты хойæгау ныххойы...

Борæхан хæтæлы иннæ фарс йæ риуы дзаг æхсызгон сулæфыд æмæ афтæ:

– Хуыцауæн табу, æгайтма мын æнæниз у!

ÆРÆДЖИАУЫ МÆРДДЗЫГОЙ

Цард размæ тырны, æмæ ног диссæгтæ хъусы лæг бонæй-бонмæ. Æрæджы нæхимæ хъæумæ ныццызтæн. Иуафон мæ хъустыл ауад, цыма уынгæй чидæр динамикай хъæр кодта, мæнæ мегафонæй ома. Цыдæр хабар, зæгъын, æрцызд, Амырык нæм алырдыгæй æртхъирæн кæны, æмæ мацы фыдбылыз саразæд, зæгъгæ, мæ къæхтæ мæ быны нал цыдысты, афтæмæй уынгмæ рауадтæн.

Кæсын, æмæ япойнаг ног хæдтулгæ æрцауы, йе скъæрæджы фарсмæ ма лæг бады, уый, æвæццæгæн, кънопкайыл ныххæцы, æмæ та араугæ хъæлæс райхъуысы, ахæм æмæ ахæм фæзиан ис, райсом йæ ныгæнæн бон, зæгъгæ.

Дисæй амардтæн. Мæ сыхæгтæй мын иу афтæ, уый, дам, нырыккон хъæргæнæг у, æртæ мины – йæ аргъ. Ныр ма бафæлвар, «нæ фехъуыстон» зæгъ...

Фæлæ, зæгъæм, мард йæ сыджыты хайыл нæма сæмбæлы, йæ фæрзиу ын нæма ныххæлар кæнынц, афтæмæй кæстæртæ сæхицæн лывзæ саразынц æмæ йæ ставд сыллыпытæ кæныныл схæцынц – уæд уый та куыд бамбаргæ уа?

Мæ рухсаггаг фыдымады загъдау, гуыбын скъæт у, уый дæ куыд фæхудинаяг кæна, афтæ ницы. Уæвгæ, худинаяг цы ‘мбарынц, зианы фынгыл æртæ – цыппар бадты чи скæны, ахæм гуыбындзæлтæ?

Æмæ ма фыдæбонгæнджыты лывзæйы тыххæй – иу хабар. Цæвиттон, Сындзыхъæуы æрыгон нæлгоймаг фæзиан, æмæ Хъарманы сылгоймæгтæ, уйдонимæ ма мад Розæ дæр. Автобусы абадтысты æмæ фæцæуынц. Дыууæ хъæуы ‘хсæн – иу æртæ-цыппар километры, уайтагъд ныххæццæ сты. Автобус баурæдтой, æрхызтысты, кæсынц, æмæ зианджынты раз – даргъ фынгтæ. Фæсивæд сæхицæн фыдызгъæл æрæвæрдтой æмæ мерс кæнынц, нуазынц.

Чи амард, уый махæн хæстæг æййæфта, æмæ нæ мад уыцы ныв куы ауыдта, уæд, зианджынтæй æфсæрмыгæнгæйæ, бака-тай кодта:

– Æнхæлдæн, æмæ Горойы цæмæндæр рагацау бавæрдтой, байрæджы кодтам!

МÆ УДЫ БÆЛЛИЦТÆ

МА КÆН...

Иугæр зæрдæйыл
Катай сагъуыди,
Иугæр мид-риуæй
Рухс цин алыгъди,

Уæд кæй ма хъæуынц,
Кæ, дæ даритæ,
Ноджы де ‘лвæст дзырд
«Къухтыл дарин дæ»?

Цу, ма хур, ма бон,
Цу дæ фæндагыл.
Де знæт æфсургъ дæ
Скъæфæд йе ‘рагъыл.

Дæу рæу хуры зынг
Арвæй тавдзæни,
Де ‘фсургъы барц дын
Дымгæ фæсдзæни.

Дæу дæ базыртæ
Арвмæ исдзысты,
Бонтæ, хур бонтæ
Риумæ хиздзысты.

Ма кæн, ма мын бæтт
Ды ныфс-нывæндтæ,
Ма кæн, ма мын кæн
Аджын ныхæстæ,

Иугæр зæрдæйыл
 Катай сагъуыди,
 Иугæр мид-риуæй
 Рухс цин алыгъди.

Цу, мæ хур, мæ бон,
 Цу дæ фæндагыл.
 Амонд уздзæни
 Дæу йæ уæрагыл.

Дæу дæ урс æфсургъ
 Хæхтыл айсдзæни,
 Йе ‘хсырхуыз барц ын
 Уад фæйлаудзæни.

Ма кæ, ма мæ фæрс
 «Уый куыд ныргъæфстæ»,
 Ма кæн, ма мын кæн
 Уарзон ныхæстæ...

ГЫЦЦИ

Бæргæ дын æз фæдзурин хъавгæ
 Мæ уды бæллицтæ, мæ цин.
 Бырин дæ дæллагхъуырты уарзгæ,
 Мæхи, мæхи, мæхи Гыцци!..

Фæлæ мын нал дæ, нал дæ, нал дæ!..
 Гыцци! Мæ удрæбыны цин!
 Мæ къах мæ нал ыскъæфы ардæм, –
 Нæ къæс гæныстойнаг ныцци.

Æрхауин зоныгыл дæ фæдтыл, –
 Кæм дæ, кæм дæ, кæм дæ, мæ цин?
 Нæ фæнды зæрдæйы æууæндын,
 Æмæ дæ агурын, Гыцци!

Фæлæ... ды нал фæзыныс ардæм,
 Кæм и мæ уаз цинты къæсæр, –
 Фæлмæн уырзæй кæм уызтай м’ авдæн,
 Кæм норстай де ‘фцæджы мæ сæр...

Гыцци!..

* * *

Дæу агуры, дæу агуры
 Мæ сагъæссаг зæрдæ.
 Æрвон хур мæм куы нал худы
 Æнæ дæу, уæд кæм дæ?

Къæйных дымгæ æрбахойы
 Мæ рудзынджы цъæх авг, –
 Мæ зæрдæсæр ныррæхойы:
 Фæзындтæ мæм, мыййаг?!

Фæлæ... Налат у хъал дымгæ,
 Уый мары мæн мæстæй.
 О дымгæ, адым ардыгæй!
 О мауал хъаз мæнæй!..

Зæгъ-ма, кæм и мæ уарзон къай,
 Кæдæм алыгъд æваст?..
 Ныууагъта ма мын сау катый,
 Цæссыгæмхæццæ маст...

ЗЫМÆГОН ФÆНДАГ

У уæ хæдзар æфснайд æмæ хъарм,
 Сты мæ риуы та дымгæ!..
 Нæ, нæ касти мæ фæзындмæ ам,
 Нæ, æнхъæлмæ уæ иу дæр...

Фатау фехсын уæ цæстыты тигъ,
 Уый мæ асоны уынгмæ,
 ‘Мæ лæбыры ыздыхсгæ цъæх мигъ
 Ме ‘фхæрд уды рæбынмæ.

Охх...

Цы хэссын уæ зæрдæтæм зын
Ныр, куы фæрсон, мæхицæй?
Айсон ме 'ккой мæ лæзæрд хызын,
Цæйут, раут хæрзизæр!..

...Разæй айтынг æхсæвы мæйдар,
Знæт тымыгъты уынæргъын, дзыназын!..
Салд фæндаджы цъæх айнæг уæлцъар
Ме 'фхæрд удæй æнæвгъауæй хъазы..

ХЪАЗИТЫ Мелитон

ЧЫРЫСТИЙЫ ФÆДЗÆХСТ*

Новеллæтæ

УДУÆЛДАЙ

Абай хорз зыдта, цы ми кæны, уый удуæлдай адæймаджы талф-тулф хъуыддаг кæй у. Уæдæ, уанцон фæдис нæу. Арв куыд нæры, афтæ кæд цавта? Фæлæ йын исты хуыздæр фадат ис, йæ уавæры исты хуыздæр фезмæлæн ссардзæн æндæр исчи, мæ куыйтæ йыл амæлой, уæд ма йæ цы хуыздæр боны ‘мгъуыдмæ ‘ргъæвы? Цæуыл æм хæрам у, цæмæннæ йын æй схъæр кæны уыцы «исчи»? Æмæ Хуыцауысконд лæгæн чысыл сулæфид йæ тарст, йæ фæлмæцыд, йæ рыст уд.

Йæ рахиз къухы амонаен æнгуылдз-иу æй бахъуыд йæ рихи ныхынæн: цы ‘рцыдис адæмыл; цы кодтой; цæмæннæ уал арынц сæхицæн удæнцой? Фæлæ сæ чи кæцырдæм æнцад, чи сæ цы бынбауинаг зондыл ныхæцыд, уый нæ ахста йæ хъуыды.

Ныр кæдæй нырма нал ары йæхицæн удæнцой! Фыццаг æдылы митæ куы райдыдтой нæ фыдбонны сыхæгтæ: «Нæ зæххытæ нæхи хъæуынц!» – сæ хурхы сæртæ куы скъуыдтой фыр цъах-цъахæй, уæд Абаймæ диссаг æмæ худæг кастис: æмæ сын чи исы сæ уæзгуытæ, ингæнты хай сæ дзы мауал фæуа? Стæй та дис кодта: уыцы æрратæн советон хицауад сæ рæйæн дзыхтæ йæ уæлармæй рæстæгыл цæмæннæ батъæпп кæны?

* Кæрон. Райдайæн журналы ацы азы 2-æм номыры.

Цæмæ ма у йæ каст? Цæмæн сæ уадзы уыйбæрц дзæгъæлы мæнæ-мæнæ кæнын? Æви йæ афтæ фæнды, уыдон фæзмгæйæ, не ‘ппæт знæгтæ дæр суадзой се ‘взæгтæ æмæ сæхæдæг рагом кæной сæхи?

Цæмæй зыдта рæстаг, иударон, æргомдзырд лæг, фыдгæнджытæ кæй бацахстой, дзæгъæлы чи рæйы, уыдæтты былтæ чи хъуамæ батъæпп кæна, уыдоны бынæттæ æмæ уæле дæләмæ къулбадджытæ кæй тауынц сар æмæ фыд, æгъатырæй уыдон кæй уарын кæнынц туг æмæ сон, цæмæй суадзой сæхи хуызæн куыйты баст, æмæ хъæстæтауæн ныккæной, зæххы цъарыл сабырад, уарзт, рæстаг хъуыддæгтæн сæ удтæ нывондæн чи хæссы, уыцы иузардыг, æнæхин, фæллойдæнæг адæмы сæрыл.

Нæ зыдта, æмæ кæцæй зыдтаид, цæрæнбонты сæхицæн æфсымæртæ кæй хуыдтой, уыдон сæм марæн кæрдтæ райсдзысты? Ныр цытæ уыдта, йæ хуытарæн лæдзæг чи нæ фæрæзта, уыдон алыхуызон хæцæнгæрзтæ сæ фæдыл теу-теу кæндзысты, сæ уындæй кæмæн тарстысты, – уæд та йын йæ къахыл фæләууыд, уæд сæрысæфт куы кæны, – уыцы ирæттæм, æртхъирангæнгæ, дзæгъултæ кæндзысты, уый йæ куыд бауырныдтаид? Æндæра, – йæхæдæг сæрысæфт фæуæд, æмæ уый дæр кæмæн цы кодта, – фæлә йæ кæстæртыл ахъуыды кодтаид рæстæгыл. Йæхи не ‘рæппæрстаид, цы фæуа, кæдæм лидза, йæ сæр кæм бафснайа, ахæм тæригъæддаджы бынатмæ æмæ йæ кæстæртæ йæ хъуыдыйы дæр нæ фæуыдаиккой раппар-баппайраг.

Уас, сылгоймæгты загъдау, сæ ахсджиæгты хистытæм фæцæуæнт рæстæгыл, æрбацæуынц иу хъæуы куыйтау стыр къордтæй æд хотыхтæ. Хæссын дæр ма сæ куы зониккой. Сæ хъæргæнджыты. Цъыхырыыйы къонатау сæ дыгай къухтæй сæккой кæнынц. Уæддæр, фæкæс æмæ та сын æрхауынц. Сæ уæхсчытæй сæ чылдымтæм сæ нæмыгæйдзаг хъатаратæ, дзæргъы къæдзылы бынæй йæ фæстаг къæхты фæкъæдзгæнæнтæм фаджыс-фæрдгуытæ куыд зæбул-зæбул кæной, афтæ фæхъеллау кæнынц.

Митинг, дам, аразæм. Хурныгуылдмæ сау сынтытау сæ сау дзыхтæй уыйбæрц сау хъуахъхъ фæкæнынц, æмæ бæстæ ныттар веййы. Уæлдæф нал æмæ нал фæхизы адæймаджы хъуыры, мард сæ хæдзæрттæй рабыра!

Хæхты сæрты, дам, агæпп кæнут рæстæгыл. Ручъы ‘фцæг, дам, уын ардыгæй куыд аззайа. Зæххы цъарыл, зæгъынц, фыццаг нæ туг-стæг райгуыр. Фæдзурынц митингæнджытæ, сæ риутæхойгæ. Маймулийæ æппæты фыццаг уыдон кæй рацыдысты,

ууыл дызæрддыджы ‘фсон куы схæкъуырцц кæнай, уæд магуыр дæ къона кæны – дæ ныхыл дын уайтагъд æз лæгдæронæй хæдæхстæ банымайдзысты. Фыццагтæ Хуыцауы нымады дæр, сæхимæ гæсгæ, уыдон сты ахсджиагдæртæ æмæ сæ кæуылты фæнды, уыцы фæрдджын зæххытæ, дам, мах хъуамæ уой тъымытъыматæм.

Фæлæ, магуыр ирæттæ, кæй Фыдыбæстæ исынмæ хъавынц, уыдон куыд ахизой хæхты сæрты, кæуылты сæ ауаддзысты цауын Ирыстоны цагат хаймæ, уый сын нæ дзурынц. Сылæй, нæлæй сæрра сты. «Мæн у! Мæн у!» – кæнынц æмæ сæ кæй цы у, уый сæхæдæг дæр нал зонынц. Афтамæй зæххы цъар быныл бахсынынмæ хъавынц.

Комбæстæй йæ сæр бафснайынмæ чи хъавыд, уыдонæй сæм алы æнахъинон хабæрттæ хъуыст. Æрдæг фæндæгтыл-иу сæ æрцахстой, æнахъæн автобусы дзæгтæй сæ тыхæй ластой, Цхинвалмæ, дам уæ кæнæм æмæ стæй – уæ уд æмæ уæхæдæг. Афтамæй-иу сæм æрдæгвæндагыл, дзырд куыд уыдысты, хотыхджын фыдбойнæгтæ сгæппытæ кодтой, аластой-иу сæ уайтагъд фæсвæдмæ. Бастъыгътой-иу сæ фæстаг хæдоны онг. Нæлгоймагæй, сылгоймагæй-иу сын алы фыдмитæ фæкодтой. Рæстæгыл сæ кæй амарынц, уымæ йæ амонд бахуды. Иннæтæй кæй æрдæгмардæй уæлæнгæйтты аныгæнынц, кæй æфсæн хæтæлты батæрынц, афтамæй хæтæлы дыууæ фарсы æмырæхгæд сфыц æмæ ныххуыдуг уой. Æмæ ма-иу сæм уыцы лигъдæттæн сæ хабæрттæ иуæй-иу ирæттæ æмæ нæ фыдбойнаг хæстæджыты фæрцы сыхъуыстысты.

Алырдыгæйты йæ хъус ахста, кæйдæрты туг нæ куыд фæныуазынц, цингæнгæ, ироны туг, дам, «куыд адджын у-у-у!» Бирæты сæ фыцынц торнеты æмæ сын физонæггондæй хæрынц сæ фыд. Адæймаджы фыд хæрын, дам, сын фыдæлтæй баззад. Фæлæ йын нырмæ йе ‘мбæхсын зыдтой. Æмбæхсын, сайын, гæды митæм сæ, йæхицæй тынг чи раппæла, ахæм гæдыгацца рувас дæр нæ амбулдзæнис. Нарты фыдбылыз Сырдон сæ мæнгард митæм кæсгæйæ йæ сæрыл дыууæ къухæй ныххæцид, уæддæр, адæймаджы уды уыйбæрц марг ис, ууыл йæ фыны дæр нукуы бауæнддзæнис.

Абайы зонд, йæ рахиз къухы амонæн æнгуылдз æй йæ рихи ныхынæн бахъæуы, фæлæ нæ ахсы, фыдæй-фыртмæ, цæргæцæрæнбонты сæ чъиухидæй кæй уымæл кæнынц, уыцы зæххытæ

сын дæхи кæнай, сурай сæ, адон мæ фыдæлты азмæлæнтæ уыдысты, зæгъгæ, уый гæнæн куыд ис? Нырмæ нæм сæхæдæг кастысты уазæджы цæстæй, ныр уыдон сфысымтæ сты æмæ мах агæпп кодтам уазджытæй.

Æмæ дын æй мах, æууæндагзæрдæ адæм, куы ныххатыр кæнæм, уæддæр, дæхæдæг Уæллаг Хуыцауæй нæ аргъуц кæныс, гормон фæуай? Уый, Уæллаг Хуыцауы та куыд хъавыс фæсайынмæ, зæхх уый рафæлдистгæ куы у, уæд? Фæлæ сæм уый дæр мæнæ-мæнæ нымады нал ис. Йæ цæсгомыл йæ къух чи сисы, уымæн Хуыцауы хай нæй. Никуы дæр ын уыд. Æндæра афтæ куыд хъуыды кæныс, цыма уымæй дæр, Уæллагæй, фæрох сты хъуыддæгтæ, уый дæр фæсайдзынæ?

Фæлæ, гормонфæуинаг адæймагмæ йæ цæсгомæй йæ уæцъæф уæлдæр куы фæкæсы, уæд æм æфсæрмагæй мацы уал агур. Стыр адæймаг зæххыл куы схуысса, уæддæр йæ сæрты акъахдзæф кæнын алкæй бон нæ бауыздæнис. Чысыл адæймагæн бар куы радтай, уæд йæхи сæрты агæпп кæнынмæ дæр фæхъавы. Нал фæзоны æмæ фæхаты, разæй йæм цы ‘нхъæлмæ кæсы, æмæ йе ‘нæхсад сæр фылдæр хатт цæхæры фæтгыссы. Сæ хуыгæсæй сæ паддзахмæ æндæр ницы уал дзурынц; «Гъмерти чвентан арис!»¹ Цыма уыцы сыгъзæринтыл бадинаг Хуыцауæн иннæ адæм æрхæссæггаг сты. Сæхимæ гæсгæ уыдон, æрмæстдæр уыцы лæгмартæ сты йæ рафæлдистгæ. Хуыцауы иннæ адæмтæ нæ хъæуынц. Æрмæст адонмæ дары йæ цæст. Цыма сын дæтты йе сконд адæмы стъигъын, марын, хæрыны бар.

Уымæй дæр не ‘фсæрмы кæнынц. Хуыцауæй. Сайынц не Сфæлдисæджы номæй дæр. Цыма сын уыцы фыдтæ сæ хъусы, – сыгъзæринтыл йæ бадæн, – уый, Уæллаг, дзуры. Йæ номæй стигъынц æмæ марынц.

Æмæ адæм хъус-хъус кæнынц, цыма, нæ фыдбоны сыхæгтæ сæ ахæстæттæй ссæрибар кодтой авд мин лæгмар æмæ хъылмадымæджы. Тугдзых лæгмартæ æмæ, марджы иу судзины тыххæй йæ уд дæр чи ратдæнис, уыцы хъылмадымæджы. Рæхджы сæ се ‘фсад, пьолицæ, украинаг националисттæ æмæ хъулгъайы лæгмартимæ æрбакалинаг сты Ирыстонмæ. Гудзаретмæ дæр. Мидхæсты рæстæджы кæй аныхъуырдытой, Ирыстоны уыцы хаймæ. Уыцы дзæнæты къуыммæ дæр. Сæ разæй чифæнды ироны куы ‘ййафой,

¹ Хуыцау немæ ис (гуырдыз.)!

уæддæр сын бар лæвард ис, цы сæ фæнды, сæ кæрчытыкбахинаг зæрдæ цы ‘рдома, уыдæттæ йын цæмæй кæной. Алы иронæн дæр сæ бон у, сæ мæлиаг удты ‘гъатыр тæрхон ын хæссой. Тæрхон æххæстгæнджытæ дæр сæхæдæг уыдзысты. Сæ дингæнæг Мегъ-оре¹ II сын ныфс æвары, ироны амарын сын тæригъæды бацæуын кæй нæу. Уый сæм тæригъæд æмгæрæтты кæй не ‘руадздæнис. Сæхæдæг дæр æй сæ хъуыдыйы кæронмæ дæр ма хъуамæ уадзой æмгæрон. Ирон, дам, Хуыцауæй фыдгæнæджы номыл расгуыхт æмæ йын, зæгъгæ, цыфæнды фыдмитæ кæн, уæддæр уый фыдгæнд, тæригъæдыл нымад не ‘рцæудзæнис.

Æмæ ма сæ лæгхортæ уыцы ныфс цух уыдысты! Гудзарет Триалеты фæстæ далæ кæд бакодтой сæхи! Фыццаг – гæххæттыл. Ныр æй аныхъуырынмæ хъавынц æнæхъæнæй. Æд адæм. Ирон дзыхæйдзурæгæй дзы мæн у зæгъæг куыд нал баззайа. Афтæ сæ зæрды ис хуырахсæнтæн Ирыстоны æнæхъæн хуссар хайæн дæр. Цæгатырдыгæй та Фæснауырæй суанг Балтæмæ хъуамæ акъæмс кæной. Нырма уал уыйонг.

Дæ хæдзары рæбинаг сæ чи уыдис, æнæ дæу йæ цæхджын хойраг ад кæмæн нæ кодта, уымæн афтæ куы зæгъай: «Гауыр кæй уыдыстут, уый тыххæй уæ Тигр æмæ Евфраты цæугæдæтты былгæрæттæй куы расырдатой, нæ фыдæлтæ уæ куы ‘ррæвдыдтой æмæ уын нæ зæххыты хуыздæртæ куы схай кодтам, уæд нæм тугдзыхы цæстæй цæмæн кæсут? Бынтон æрæджы, советон дуджы, нæ кæрæдзийæ æфсымæртæ куы арæзтам, уæд ныр куыд тагъд фестадтæн де знаг?» – уый дыл бахуддзæн æмæ ауадздæнис йæ къух, ома, цæйты кой ма кæныс, афтидсæр. Зæгъгæ, хуыздæр бонмæ мауал æнхъæлмæ кæс. Ныр, дам, мах рæстæг у æмæ, цæргæ-цæрæнбонты цæмæ бæллыдыстæм, дыууынаем азты нын фыдсаразынæй цы нæ бантыст, уый, дам, ныр хъуамæ бакæнаем.

Абай йæ рахиз къухы амонæн æнгуылдзæй уыцы сабыргæй фæныхы йæ рихи, фæлæ бынтон бæлвырд нæ хаты – цы ‘рцыдис адæмыл, сæ кæрæдзийы хурхытæм дæндагæй бавналынмæ цæмæн гæппæввонгæй лæууынц? Цы нæ фаг кæны бынбауинагтæн, Хуыцау сæ ноджы дæлдæр фæкæна? Иу хъуыддаг зоны фидарæй – ирон лæг æфхæрд нæ бары. Фондзыссæдз азы фæстæ дæр йæ мады ‘лгыст æрлæудзæн йæ зæрдыл. Уæд дзы дæхи бахиз. Додойаг кæндзынæ.

¹ Ома, Хуыгæс (гуырдыз.).

Æмæ лæппутæ, хæстæнбæзгæ нæлгоймæгтæй чи кæцæй сласта йæ фыдæлты хъама, чи кæцæй – æхсаргард, згæхæрд цирхъ... Се ‘вæрддæртæй кæмæдæрты се ‘мбæхсæнты, ныккæндты, мæнгагъуыстыты разынд кæмæ цы, кæмæ цы хуызон æхсæнгарз. Фарсхæцджытæ сын фæзынд цæрæнбонты уæздæттæконд сылгоймæгтæй. Æрымысыдысты, амазонкæтæ, дам, нæ фыдæлтæй уыдысты. Мах дæр, дам, бахъахъхъæндзыстæм нæ фыдæлты уæзгуйтæ, нæ туг, не стæг. Бирæ ‘взонг мадæлтæ æрхъавыдысты сæ тохмонц хъæбулты разæй фæуынмæ. Хæцæнгарз райсын сæ фæнды.

Стыр тыхмитæ, стыр тугкалд кæй уыдзæнис, рæхджы цæвæг сурæджы кæй нал зондзæн, уый хæстон хъæстытылбафтæг сывæллæттæн дæр сусæггаг нал у. Чидæртæ сæхи аивæй фæсвæдты ‘мбæхсынц. Фæлæ кæдмæ, кæдмæ фембæхсдзысты, мæгуыр сæ бон? Чи сын фæуыдзæнис фарсхæцæг?

Абай йæ цæстытæ сæ кæрæдзийыл фæсайынæфсон куы авардта, уæд цыдæр къæдзилджынтæ æмæ сыкъаджынты ‘хсæнмæ бахаудта. Кæм уыдис, уый йæ зонд нæ ахста æмæ тыхст. Стæй кæсы, æмæ кæд йæ кæстæр – йæ ахуырдау хъæбул Цæрина дæр уыдис уыцы зæвæтджынты ‘хсæн. Æртымбыл сты ууыл дæр. Цæринайыл. Худынц æм хинæйдзагæй. Сæ цыргъ ныхтæй йын ссыкъуынынц йæ цæнгты фыдтæ сæ тугкалгæ æмæ дзы хатынц Абаймæ: «Ахæр дзы, ахæр. Куыд адджын у, уый фенай. Ахæр дзы».

Æмæ, диссаг, Цæрина нæ хаты йæ уæнгты рыст. Йæ туг кæй кæлы, уый йæм нымады дæр нæу. Ноджы сæм худы. Хаты йæ фыдмæ: «Фен æй, фен! Нæ йæ зоныс, куыд адджын у?»

– Ма дзур афтæ! – ныббогъ кодта фыд æмæ фехъал.

Калд йæ сурхид. Æхсæв-бонмæ хуыссæджы цъындал федта. Цæрина йæ кæстæр хъæбул у. Йæ хъулон чызг. Цыма йын иннæтæ æппаринаг сты. Фæлæ адæймаджы зæрдæ куйты холыйаг у, æндæр ницы. Чысыл, бырæджы лæппын куы festa, уæддæр æй уд фесхойынмæ нæ уæлдай кæны уыцы иу фендæй. Йæ хъæбул та – къæссацæгдæнтæ. Тæрккæй сдзурынмæ дæр æй нæ уæлдай кæны зæрдæ. Мæнæ асæрды хъуамæ фæуа астауккаг скъола каст.

Æниу ма цæй скъола. Фыдыбæстæйон Стыр хæсты размæ сæм Боржомы ахуыргæнджыты ирон ахуыргæнæндон уыдис. 1940-æм азы йæ каст фесты дыууæ æмæ дыууиссæдзæй. Ныр

сæ астæуккаг скъолайы æдæппæт дыууиссæдз скъоладзауы нал ис. Æнæхъæн астæуккаг скъолайы.

Æмæ дзы куыд уа, фæсхæстæй нырмæ йæ алы аз дæллæгтæ Калакæй «Æхгæнæм æй! Æхгæнæм æй!..» – хъæр кæнынц æмæ, йæ къух кæй куыд амыдта, афтæ Ирыстонмæ фæлыгъд. Алчи йæ кæстæрты цинæй фæлæууы зæххыл æмæ, кæй фæнды, йæ рæзинаг зæрдæсастæй бийа йæ цард. Уас, æвзæртæ хæринаг уой, адæмы зонд чи зыгъуыммæ кæны, уыдонæн.

Абай йæхæдæг дæр иу æмæ дыууæ хатты не скарста, йæ бинонты цардмæ йæ кæй хъæуы бæстондæр æркæсын, адæмы ‘рхъуы-дыджындæртау, ын кæй æмбæлы йæхи, йæ туг æмæ йе стæг фылдæр кæм сты, сæ цард кæм аразынц, уыцырдæм сæ айсын.

Фæлæ æвзæр куыдз фæлдыст магуыр адæймаджы авналæнтæн. Дæ бæндæн иудагъæй кæм не ‘ххæссы, уым дын æй бон цалдæр хатты дыдагъ кæнын куы хъæуа, уæд хæйрæг фест æмæ дæхи сæрты агæпп кæн. Æндæра Абай дæр зоны ауайæнтæ æмæ рахæцæнтæ.

Хистæр лæппуйы дыккъахыг дæлимонтæ фæндæгты арæзта-дыл бафтыдтой. Цыдæр дамгъæтыл фæхæст æмæ, сæхи хъæумæ рæстмæ машинæвæндаг нæй, афтæмæй нæ куыйты холыйæн иунагæй чи фæуагъта, уыцы стыр уырысæн алы рæтты лæгъз фæндæгтæ аразы, йæ бонæй йæ уа. Æмæ, табу – Хуыцауæн, æгайтма йын ам нæ радтой бынат æмæ дард фæхаудта. Ацы сæфт рæстæджы йæм ацы сæфт сыхæгты ‘хсæнмæ йæ зæрдæ уæддæр не ‘хсайы.

Хистæр чызг æнæрæгъыдзыдтæм цъыфтытæрæн бæхæй фæцыд æмæ ныр, йæ хъæбулты йæ базырты бын бакодта, афтæмæй æрвылбон дзыназы йæ цæгатмæ: «Куыд уыдзыстут? Цы уыдзыстут?» Фæлæ цы йæ бон у? Нæ фыдæлтæ æдылытæ нæ уыдысты, кæрцæн йе ‘мпъузæн йæхицæй куы агуырды, уæд. Фæлæ ма ныр хистæрты зонд зондыл чи нымайы. Кæстæртæ систы уынаффæгæнджытæ æмæ райсомы хурыскастæй изæры хурныгуылдмæ сæ былтæ цалдæргай хæттыты тымбыл къухæй фæнæмынц. Куыдз амæлæд ахæм цардыл, кæд ын цард схонæн ис, уæд!

Кæстæр лæппу арвы цæфæй уæлдай иу ран æрхæст нал æмæ нал зоны. Йæхæдæг цыдæр æфсæйнагты гæбæзтæ æмæ цъалтæй цахæмдæр хæцæнгарзгонд æртымбыл кодта. Æхсгæ цыма кæны. Афтид гилдз дæр æппары иуварс. Фæлæ уымæй æрра куыйдзыхты

балты куыд хъавы фæцæгъдынмæ, уымæн Абайы зонд ницы ахсы. Хæсты дудгæбæттæ ‘взæрста, йæ кой йын хъуыста æмæ хъусы. Йæ хъуыды ахсы: цыфæнды хæсты дæр мæгуырты хъæбултæ цагъды кæнынц; хъæздыджы сæ фæллæйттæй хæцæнгарз райсынмæ нæ фæвдæлы. Хæсты рæстæджы æдас рæтты бафснайынц сæ сæртæ æмæ уый фæстæ цардæй фæбухъхъ кæнынц сæ зæрдæты фæндиаг. Махтæм ахæм цæстæнгасæй фæкæсынц, цыма æдылытæ, æнæсысмудæнтæ, цард цы у, уый чи нæ фембары, ахæмтæ стæм, уыцы цæстæнгасæй. Æмæ сæм никæй бон вæййы исты сдзурын.

Æфсады дæр уыдис Абай. Фæлæ йæ бакодтой арæзтадон батальонмæ. Фыдыбæстæйыл æнувыд кæй уыдзысты, сайдæй йыл кæй никуы рацæудзысты, æмæ йæ цæсты гагуыйау кæй хъахъхъæндзысты, уый тыххæй ард куы хордтой, уæддæр сæм хъæдын хæдæхсæй дарддæр ницы уыдис. Æмæ, æцæг хæст цы у, хæцæнгарзимæ куыд архайын æмбæлы, лæг уый бæлвырдæй нæ зоны. Йæ фырт йæ хотых куыд исдзæнис æнæзонгæ адæммæ, искæй скуынаг кæныны зæрдæ йæм куыд æрцæудзæн, уымæн дæр уадиссаг ницы хаты. Нæ йæ ахсы йæ сæр. Фылдæр уыдæттыл тыхсы. Æмæ, дам, дæ рахиз къухы амонæн æнгуылдзæй дæ рихи цæмæн фæныхыс?

Кæстæр Цæрина фидæн уалдзæджы хъуамæ фæуа каст скъола. Фæлæ иу афæдзмæ, къæвдаджын азы дидинæгау, æнафоны сгæпп кодта, бæлвырд æй йæхæдæг дæр нæ фæхатыд, афтæмæй.

Уанцон рæзт нæу, гормон. Дæ чызгон, æвзонджы бæллиццаг азтæ нырма фæсте сты, кæдæм тагъд кæныс? Уыцы кары та ма цы ми кæндзынæ? Уæд дæ рæзынмæ нал æвдæлдзæнис æви искуыдæм цæуын и дæ зæрды, мæ хур?

Абай æмæ йæ мады зæрдæйы рагæй нывгонд у – скъолайы фæстæ йæ æнæмæнг акæндзысты Чъребама. Ныр ахуырмæ мæнæ-мæнæ йæ хъус ничи уал дары. Ахуыргæнджытæ дæр, дам сыл не ‘рвылбонон фæдисты тынг нал тыхсынц, фæлæ чызджы йæ чингуытæй барвæндæй фæишпæрд кæныны бæсты фæлтау стонгæй ныууадз. Æмæ сын Чъребайы уæлдæр ахуырмæ кæй бахаудзæнис, ууыл сæ дызæрдыг кæнын нæ фæндыд. Фæлтау искæй æлхæнгæ дæр бакæндзысты. Сæ хъустыл æрцыд, йæ цæсгом капеччытыл чи уай кæны, уыдон, дам, уæлдæр ахуыргæнæндæтты арæх сты æмæ сæм фæндаг ссарынæн дæрдты зылын нæ хъæуы. Фæлварæнты рæстæджы, дам, дын дуаргæрон,

«Мәнмә рацу! Мәнмә рауай!»-гәнгә, ис гәнән, чидәртә дә уәләфтауы цәнгтә нә, дә базгубтә дәр аскъуыной. Макәмә сын аирвәзай. Әмә сә уыдәттәй ис ныфс.

Стәй дәр, зоның әй хъәууон адәм дәр, ныр цард горәты ис. Ма дә куысты ‘фсәрм уәд, ма ‘хсәвыцьәхәй фестыны. Фердәхтджынтәй хъәуы цәрын йә сәрмә дәр ничи уал хәссы.

Әмә сә кәмән хъәуыңц сә муртә сә хуртәй дарддәр. Ноджы уыцы рәсугьдтә ныццис Цәрина! Цыма дзы хуртә әмә мәйтә кәсынц. «Мә адджын хъәбул!» – Абай йын йә ныхән куы фәба кәны, уәд сә дыууә дәр зардәбынәй баху-дыңц – хомфыд чызг афтә фәдисәй куы рәза, уәд тагьд йә мад нә, йә фыды сәрты дәр акәсдзәнис.

Әмә байрәзәд. Кәстәры байрәзт уынынәй хуыздәр цы ис. Суанг әцәгәлонән дәр. Мад әмә фыд, сә хъәбултә куыд рәзыңц, уыма цәстыдзагәй куы кәсой, уәд уымәй сә царды иууыл стырдар бәллицтә әххәст кәнынц. Кәстәры раст кьа-хайст, йә цины мидбылхудт ныйярәгыл базыртә садзыңц, фәлә ләг ницы ‘мбәрста йе ‘хсәвы фынән. Йә хъәбулимә цы ми кодтой фәстәмәсәфтәгджынтимә? Фыдмә уыцы дәли-монтә цәмән хатыдысты йә хъәбулы фыдтәй?

Ләг йә фын тыхсырд кодта йә хъуыдыйә. Нә йә фәндыд, әрбынат кодтаид йә сәры. Цыдәрхуызон дзы тарст. Фәлә, әвзәр кәй у, уымәй дарддәр ын йә рафәлгъауынән кәй ницы хатыд, уый йә ноджы тынгдәр тыхсын кодта, әнәрай фәуа! Фынагьдауәй адәймаг алцы дәр уыны, фәлә йә хъәбул зардәбынәй цәмән худт фәстәмәсәфтәгджынтимә? Фыдән йә хъәбулы фыдтә кәй хәрын кодтой, уый та цы фыныдиссаг уа? Цәуыл дзурәг у уыцы ‘намонды хабар, уый нә ахста әнәхин ләджи зонд, әмә йә хурх кодтой йе ‘нәрайы хъуыдытә.

Фын радзурын әй никәмән фәндыд. Әвзәр фын куы аны-хъуырай, уәд сәфы йә фәд. Фәлә иунагәй әлхынцъ кәнын нә куымдтой йә фәндтә. Бинонты уынаффә домдтой. Уый тыххәй та сә фергом кәнын әмбәлдис. Әмә фыд сәумә-цьәхәй йә хъуыды бамбарын кодта йе ‘фсинән:

– Хъуыддәгтә мах фәндиаг не сты. Ме ‘хсәвы фынтән әвзәртә хәринаг фәуәнт!.. Кәд сә ууыл нә домдтон!..

– Цы ‘рцыдис, сау бон мә баййәфта!.. – Сылгоймаг уай-тагьд аивәй, фәлә тарстәрдәйә әрхоста йә фыдәвәрд уәр-джытә.

Лæг ын бамбарын кодта, чызджы æвæстиатæй кæй хъæуы ацæттæ кæнын. Дзул æмæ цыхтæй дарддæр, сæ уæлæ цы дарæс ис, æндæр ницы айсдзысты семæ. Иннæ хæссинæгтæ аласынæн дæр иунæг Хуыцауы фæрцы кæд фæуайд сæхи рæстæг. Кæннæуæдæ дæр удæй зынаргъдæр ницы ис. Цалынмæ бæстæ бынтон нæ сызмæст, сурæг лидзæджы фæскъæбут нæ гæрах кæны, уæдмæ сæ 'нæмæнг хъæуы хæстæг хъæуты, Стыр къуылдым, Æхсынцъыджын æмæ уым фалæмæйы ирон хъæуты хъæдтыл ахизыны сæр. Сæ цæстыхаугæ хъæбул Чъребама фæхæццæкæнинаг у. Уырдам бацæуынай нæ фыдбонь сыхæгтæн сæ кард – сæ кæрддзæмы. Стæй, сæ бонь хай сыл баталынг уæд, бон цæуы æмæ фарн хæссы, зæгъгæ-иу хуымæтæджы нæ акодтой нæ зондджын æмæ 'гъдауылмард фыдæлтæ.

Мад æмæ фыдмæ кæстæр лæппу тынг нæ байхъусдзæнис, цалынмæ йын фарсхæцджытæ уа гауырты ныхмæ хъæбæр фæлæууыны тыххæй, уæдмæ. Фæлæ сæм мадимæ кæстæр чызджы кæйттæ иу æмæ дыууæ хатты не 'рхауд, кæд сæ кæрæдзийæ сæ тæссаг хъуыдытæ 'мбæхсæгау кодтой, уæддæр. Иунæгæй ныууадзын æй сæ зæрды никуы ис. Ныр сылгоймаг бадис кодта: цы ма рауад лæгмæ ацы фыддуджы æмбисæхсæвæй боныцъæхтæм?

Фæлæ йæ хъуыды нæ фергом кодта. Мад. Æгайтма, лæгæн уыцы хъуыды йæхи зонд æрцахста. Сылгоймаг æй кæд рагæй уыдис скойыл, уæддæр ныхас уымæй нæ рацыд. Ныр фæстæ нал фæлæудзæнис. Фыд. Æмæ сæ кæстæртæ æдас ран куы уаиккой, уæд сæхи цард цы у? Адæймаг Уæллагæй иу мæлæт дары æмæ æгады цыд ма акæнæд йе 'нусон дунемæ, Уæллагтæн йæ ном æлгыстагæн ма баззайæд, æндæр нырма тъымы-тъыматæм царгæйæ никуыма ничи баззадис.

Æмæ мад уыцы рæвдз февнæлдта йæ удуæлдай бæлццæтты рæвдз кæнынмæ. Ногконд дзултæ сын гæххæтты тыхтæй тъыста хызыны. Цыхты къæртт цы у, æнæхъæн гуымбыл дæр æм цъус каст. Йæ двайно арахъхъæй айдзаг кодта æнæхъæн дурын. Хызыны тыхтъыст кодта бур-бурид мыды къопп, чызджы райстбавæрд дарæсæй цыдæртæ...

– Мæнæ ус, хуынды нæ цæуæм. Æз дын загътон дзул æмæ цыхты къæртт. Ууылты кæддæр мæ фыдимæ ахызтыстæм къахæй. Уæд дзы гæзæмæ фæндаг уыдис. Ныр схъæд уыдаид. Уæддæр изæрдалынгты, кæд Хуыцау æмæ Уастырджийы бафæнда, –

сыгъзæринын фæбадæнт, – уæд Чъребайы уыдзыстæм. Æмæ нæм зæрдæхсайын нал хъæудзæнис, – лæг скалдта æфсины æварæнтæ. Цы загъта, уымæй фылдæр ын ницы уагъта æварын, уæддæр дзы сылгоймаг пластмас мигæнæны тыхтгыст ныккодта ‘рдæгавг арахъхъ.

– Сихорыл ын иу-дыууæ адар æмæ къæбæр адджынæн ахæра, – афæдзæхста чызджы æмæ йыл ныттыхст цæссыгдзастæй: цы бæрæг ис, цы фæндагыл цæуынц йæ бæлццæттæ?

Цæринайæн дæр йæ цæссыг йæ хъуыры цæмæй лæууыд. Уый тыххæй ницы дзырдта – дзырд сæ йæ фæдыл ма расайа. Фæлæ... Зæрдæ бæттын нæ комы. Худыны охыл азылын сты йæ нывгонд былтæ. Йæ мады ‘рвылхаттау фæзмгæйæ йын йæхицæн æвæрдта ныфс:

– Фæндагыл кæуын нæ фæччы, – æмæ йыл ныттыхст, цæссыг-калгæйæ.

Фæлæ куыддæр къæсæрæй рахызтысты...

Цæргæ тæккæ хъæды дзыхы кæнынц. Дæс, ссæдз дзæбæх къахдзæфы – æмæ хъæдмæ бахызтæ. Фесафт дæ фæд. Фæлæ уыцы дæс кæнæ ссæдз къахдзæфы акæнын нæ хъæуы? Æмæ куыддæр къæсæрæй рахызтысты, афтæ фæкæс, æмæ сæ сыхæгты дуармæ лæууы сæ сылыстæг Къекъело. Йæ даргъ фындз ноджы ныггуыбыр æмæ дæ фыдгул-фыдзæрдæ бакæсæд уымæ. Йæ мысты хæрды ‘нгæс тымбыл цæсты къуырфытæй сæм рагæпп кæнынц йæ рахауинаг саусауид гагуытæ. Нымдзаст сæм æмæ сæ нал исы йæ мæрддзæст.

Сæ дыккагхæдзæртты лæппу нæ фыдбонны гуырдты сыхаг хъæуæй Къекъелойы ‘рчынз кæнынмæ куы рахъавыд, фæлдыст ын фæуа, уæд ын йе ‘мгæрттæ æцæг æмæ хъазгæйæ цынæ кодтой: «Уырдаæм кæдæм хауыс, сæхи фидиссæгтæ ирон чызджытыл куы хæрынц сæхи, цæмæй сæ дæләмæдзыд туг сыгъдæг тугæй раивой?!.»; «Нæ мыггаг фесафын дæумæ ‘рхаудта?»; «Кæс ма иу, кæддæра, дæ фæстагæттæ дæләмæдзыдæй схъæлбæрзæйтæ куы рацæуой, уæд сын удагасæй ныгæнинаг куыд фæуай!..»

Йæ магуыр мад æмæ фыд сæхимæ марæн кæрдтæ хастой, уый ма ракур æмæ гæдыы лæппын дæр æрхæсс искуыцæй – чынды уарзт æй кæндзыстæм, нæ дæллагхъуыр æй дардзыстæм, зæгъгæ.

Ма уд акæн, никæмæ байхъуыста. Æвæццæгæн, æцæг, амонд ис, куыдз ыл макуы амæла, æндæра, сæхи Згъудер, зæгъй, сыхаг

ирон хъæуты чызджытæ – раст фыццаг хатт схъазынмæ хъавæг хъуазы фисынтыл амадты ‘нгæс. Кæдæм мæрдтæм ма хъуамæ кæса усгур лæппу? Кæрцæн йе ‘мпъузæн йæхицæй куы уа, уæд æрмæст уый йæхæдæг дæр цасы аргъ у! Фæлæ дæм Хуыцауæй æндæр амонд куына кæса, уæд дæхи сæрты нæ агæпп кæндзына, мæ куыйтæ нывонд фæуой уыцы ‘взæр амонддæттæгæн!

Лæппу æмæ, дам, чызгæн куы райгуырынц, уæд сæ зæрдæтæ дыгай дихтæ фæкæны. Лæппуйы зæрдæйырдаг чызджы зæрдæйырдагыл баныхæсы, чызджы зæрдæйы ‘рдæг – лæппуйы зæрдæйырдагыл. Æмæ, чызг æмæ лæппу куы сыстыртæ вæййынц, уæд зæрдæты ‘рдджытæ райдайынц сæ кæрæдзи агурын. Афтамæй зæрдæты æрдджытæ сæ кæрæдзи куы ссарынц, уæд лæппу æмæ чызг баиу кæнынц сæ цард.

Æмæ Къекъелойыл цæхæрадоны, быдыры куыстытæм, искуыцæй исты рамырхынмæ æнæхъæн хъæубæсты сылгоймæгтæ нæ, нæлгоймæгтæ дæр нæ фæтых уыздысты, нæлгоймæгтæ! Йæхи нæ ныхсдзæн, йæ сæр нæ ныффасдзæн, афтамæй саубон-базæрмæ йæ цыбырхъæд (йæхимæ гæсгæ йын æй сарæзта йæ хивæнд æмкъай) къæпийæ сæ зæххы гæппæлтæ хыртт-хыртт, сыллын-мыллын кæндзæнис.

Фæлæ йын «хæдзар бафснай» ма зæгъ. Цъылын райсын, къуымтыл уымæл гæппæл рауадзыны бæсты йын йæ хурхыл кард савæр. Æмæ йын фыццаг бонты фыддæртæ кодта, йе ‘взæртæ йын бахæра йе ‘ркæнæг. Фæлæ къæрттæй цъула нæ фæци. Йе ‘нæфаст сæр-иу ныттыхта йæ къухтæй. Нæмыс æй æмæ, къахнаддзаг голлаг куыд хойай, уый куыд нымæг тъупп кæна, æндæр уынæр дзы ма райхъуыса. Адæймаг æвзæрыл тагъд ахуыр кæны. Ныхъхъуытты йæ кодта йæ лæг дæр æмæ уымæ дæр афтæ кæсы, цыма хæдзарыл цъылын рауадзын, къуымтæ ныссыгъдæг кæнын, хи ныхсын æмæ хи къуымы хъарм хæринаг саразын æрмæстдæр бæрæгбонны куыстытæ сты.

Уый хыгъд дæләмæдзыд, тыппыр сылыстæджы ‘ндæр, сæрмæ нæ хæсинаг бирæ хъуыддæгтæм дугъы бахыл дæр бирæ чидæртæ нæ айафдзысты. Алцы дæр хъуамæ фена. Алцы дæр хъуамæ фехъуса. Алцы дæр хъуамæ «зона», куыйтæ йыл амæлой. Æмæ сæ уыйфæстæ алы къахджын, къухджын, базырджынтæй байтаудзæнис фæрдджын адæмыл дæрдты æмæ æввæхсты.

Абай æмæ йæ бинонты раздæр хъуыдис сæ сыхæгтыл сæ цæст ахæссын. Хъæууон адæймаг сæумæйæ кæд рабаддзæнис,

уый йæхæдæг дæр алы хатт бæлвырдæй нæ фæзыны. Ныр ма цы. Байрæджы æмæ фæцис. Къекъело сæм ахæм кастæй каст, цыма сæ тынг рагæй хъахъхъæдта. Ныр рацæудзæн сæ размæ: «Кадам дин джи лидзут саумацъиккай?! Сабиргай цауин уа джи ничи уаджи ави ма симах удта куи аирвазой, уæд дин джи уалвандаг фауиджистам?»

Хъæубæстæ нæ, комбæстæ, æнæхъæн Карелæн дæр зындгонд у – хъуыддаджы фæдыл цæуыс, Къекъело дыл сæмбæлд, уæд ныхъхъуытты уадз дæ хъуыддæгтæ иууылдæр. Фæстæмæ раздæх. Уæддæр фыдвæндаг фæуыдзынæ. Уас сындытыл фæцæуæд. Ноджы дæ хъуамæ бæстонæй фæрса: «Кадам дин джи чауис? Чи хъуиддаг дин джи ис? Сусаг канис?»

Лæг бамбæрста, сæ балцы сæр куы фергом уа, уæд æй хурыскастмæ æнæхъæн комбæстæ зондысты. Æмæ та уайтагъд йæ кувыйтæхæринаг зæрдыл æрбалæууыд йæ уæзгуытыл баззаинаджы æхсæвы фын. Узал рызт æм бакодта йæ буар. Ахста йæ зонд, хатыд йæ зæрдæ, цыдæр дудгæбоны хабар æм æнхъæлмæ кæсы, цыдæр. Къекъело дæр сыл бынтон хуымæтæджы нæ амбæлд. Уæддæр батагъд кодта йе ‘фсины:

– Рæвдз... Хызын тагæнайы авар æмæ йæ хъæды смидæг кæнут дыууæйæ. Цыма цыдæр бырæттæ калут. Стæй дæхæдæг афтид тагæна фæстæмæ рахæсдзынæ. Мауал фæстиат кæн.

Сылгоймаг нæ бафæстиат. Сæ фæдыл лæг дæр, йæ фæрæт – йæ дæларм, ома, хъæдмæ цæуын. Фæлæ йæ къахайст æгæр рæвдз уыд, стæй – «йæ сыхаджы нæ федта». Нæй йæ раарфæ каныны ‘фсæрм.

Уæддæр йæ уæнгты змæлд æгæр кæнгæ, æгæр узгæ уыдис. Кæдæмдæр æхсайдта йæ зæрдæ. Ноджы ‘фсин афтид тагæнаимæ иунагæй куы фездæхт фæстæмæ, йæ цæссыгтæ сæрфгæ; фыд æмæ чызгыл сæ райстбавæрд дзаумæттæ кæй уыдысты, уый, кæд æхсæвыцъæх уыдис, уæддæр куы фæхатыд Къекъело, уæд ма йын цы базонын хъуыдис – йæ сыхæгтæм цыдæр хъуыддаг йæ раны нæй. Сæхи фæндиаг не сты. Æнæмæнг дзы цыдæр æмбæхсынмæ хъавынц. Фæлæ – цы, уый йæ зонд нæ ахста æмæ уыцы зæрдæбынæй ныхта æмæ ныхта йæ фист сæр.

Цæринæ дæр нал æмæ нал зынд. Æвзонг чызг уыйбæрц... Табу – уæхицæн, фæлæ цы ми хъуамæ кæна йæхи хъуыдыйы? Кæм æрбадæлдзæх? Къекъело айтæ-уйтæ нал фæкодта, тагъд-тагъд суад хъæдмæ: бондзир-дзуры, дыууæйæ кæй слухтой, ахæм

æнæхъæн тæгæнайы дзæг цы акалдтой?.. Æмбисæхсæв номы кусæрттæ кæныныл уыдысты?

Фæлæ дзы цы аппæрстой, цæуыл дзы хъуамæ ‘рхæцыдаид æнæзæрдæмæцæуæгæ сылыстæджы рахауинаг цæст? Æмæ бынат нал ардта йæхицæн.

Уæдмæ йын фыд æмæ чызг дæр хъæды мæрайы аирвæзтысты æмæ уый зæгъ. Никай уал сæ ‘рцахста йæ цæст. Ахсгæ дæр сæ куыд æркодтаид? Сæхи сыхы хъæдвæндагыл улæфт æмæ æдасæй, цæй удуæлдай æмæ цæй цыдæр, цины хабармæ цæуæгау, уыцы дугъыуайæгау сгæппытæ кодтой – уыцафон, фæззæджы къæсæрыл, сæ хъæубæстæ бондзир-дзурай, Къекъелойау, кæйдæр хæндыджы нæ хауынц. Нырма сæхицæн адджын фынтæ фæуынынц æмæ сæ æдас уыдысты. Сæрибарæй уымæн хатыдысты сæ уæнгтæ. Фæлæ Фæсрагъы Абайы къахайст фæуæзбындæр. Фыд ын ницы загъта, фæлæ фæкъæрцхъус чызг йæхæдæг дæр.

Цæрина йæм каст æмæ, æвæлтæрд адæймагæн куыд æмбæлы, афтæ йæ фæзмыдта. Тагъд уайын кæм хъуыд, уым тагъд кодта. Хъавгæ къахайст дæр ын нæ хъуыдис амонын. Æрмæст, йæ райстбавæрд къаба æгæр модæйыл хуыд уыдис – даргъ æмæ уынгаггонд. Тыхст йæ даргъ, схъæл зæнгтыл. Фæрсæрдыгæй йæ куы йæ иу къухы атымбыл кæны, куы – иннæйы. Схæцы йыл хæрдмæ. Уæд йæ къахайст фæрæвдзæдæр вæййы.

– Дедо, дедо, дедо!.. Му-у-у!.. – Фæсрагъæй дысон йæ хъуг кæмæндæр хизæнæй не ‘рыздæхт æмæ йæ агуырдатæ ахсæвыцъæхæй. – Дедо, дедо, дедо!.. Му-у-у!..

Æвæццæгæн сæм фæхæрам хъуг. Кæнæ йын йæ род ныргæвстой, кæнæ ныууæй кодтой кæмæндæр. Кæнæ йæ рæстæгыл нæ дуцынц, марынц æй, магуыр, фыдудæй, æмæ сæ уый дæр удуæлдай митæй исы йæ маст. Цалынмæ йыл сырдатæ нукуы ‘рбамбæлой, уæдмæ. Æндæр сын цы йæ бон у?

– Дедо, дедо, дедо!.. Му-у-у!.. – æвæццæгæн ын хицау зоны йæ ахаст. Цард чи дæтты, уый зæрдæ уæлæнгай у. Нæ фæлаудзæнис – бауасдзæнис æм искуыцæй. Сидынæй йæм йæ улы быцъынæг уымæн скъуыны.

Æгомьг фосæн дæр ис зæрдæ. Æмбары рæвдыд. Зоны схуыст. Рыст куыд æмбары, афтæ – цин дæр. Æмæ йын йæ зæрдæ хъуаджы-æнæхъуаджы не ‘мбæлы къахын. Æндæра уыцы зæрдæ стæй нал ссардзынæ. Цасфæнды йыл дæ уд хъар.

Адаймаг та адаймаг у. Иунæг хатт æй куы фæзæрдæдзæф кæнай, уадиссаг æвзæр ын куы ницы саразай, фæлæ йыл куы ахæцай иуварс, уæд ын, фондзыссæдз хатты цы дзæбæхты ба-
цыдтæ, уыдон дæр дон фæласы йæ бынмæ. Æмæ ма йыл ду-
нейы хæрзтæ кал, уæддæр ын дæ дзыхи комдзагæй дæр йæ
фыццаг зæрдæ никуы уал раздахдзынæ.

Цæуыл хъуыды кæнынц нæ фыдбонь, дæлдæрфæуинаг сыхæгтæ?
Афтæ сæм кæсы, ирæттæй туг куы кæла, уæд уыдонæй æхсыр
миздæнис? Æмæ уæд Уæллаг дæр афтæ зæгъы йæ рафæлдисгæ
адæмай, ууыл цæмæннæ хъуыды кæнынц гормонфæуинагтæ? Æви
кæйдæр мулк æввонгæй ассивыны цинай сæ хъуыдыгæнæнтæ нык-
къуырма сты æмæ сын нал кусынц? Кæйдæр исбон байсын, кæйдæр
туг баназыны цинай зæххыл æрхæст нал зонынц. Æмæ уый у,
уый йæ сæйраг фыдбылыз, æвзæр куыйтæ ныммæлой æнæфсис,
æнæбын, кæрæф зæрдæ æмæ ахсæны.

– Дедо, дедо, дедо!.. Му-у-у!.. – хъугагурæг ныффæсус,
æндæра йæ Абай уайтагъд базыдтаид йæ хъæлæсæй. Згъудерæй
Фæсрагъмæ цас у. Къæсæрæй – дуармæ. Сæ фæндагтæ иу сты.
Ноджы сæ уыйбæрц цæрæг куына уал ис, мыййаг.

– Дедо!.. – Абай, хъуыдытæгæнгæ, нæ фæхатыд, йæ фындзы
цурмæ куыд æрбахæццæ хъугагурæг. Фæхæцыд чызджы къу-
хыл, æмæ ма фæсвæндагæй фæцыдис къутарты ‘хсæнæй сæ
сыбар-сыбур.

Хъугагурæг уыцы уынæр фехъуыста. Фæлæ фæсвæндаг цæй
сыбар-сыбур ссыд, уый нæ бамбæрста. Æмæ фæстæмæ-фæстæмæ
алаууыд. Уыцыафон хъæдвæндагыл йæ размæ сырдацæй цы-
даид, уæдæ, æндæр цы уыд?

Йæ амонæн æмæ ‘нæном æнгуылдз йæ дзыхи уыцы арф акод-
та. Фæндыдис æй йæ тых, йæ бонæй, хъæд куыд ныррызтаид,
афтæ ныхситт кæнын. Фæлæ йæ фыртагъдæй йæ хъуыды фæмæнг.

Уæд йæ даргъ лæдзæгыл дыууæ къухæй ныххæцыд. Йæ ра-
хиз уæхсчы сæрты йæ бæрзонд систа. Йæхæдæг раст лæджымсæр
куыд фæбæрзонддæр уа. Цыфæнды сырдадæр йæхицæй стыр-
дæрæй тæрсы. Æмæ ныр, йæ сыбыр-сыбур кæмæн ссыд, уый йæ
‘мгæрæтты хæснагæн дæр хъуамæ мауал æрлаууа.

Абайы зæрдыл æрбалæууыд, сырды цæст йæ амæддаджы
тыхæн йæ асмæ гæстæ кæй аргъ кæны. Куыд бæрзонддæр у,
афтæ дзы хи тынгдæр хъæуы хизын. Цæмæй дахæдæг ма баха-
уай фыдбылызы.

Æмæ базыдта фæсрагъаг Бурдымы. Магуыр. Иунаг заронд лæг. Цы цауы, уый – магуырыл. Йæхиау, йæ къухылтухгæ, уæздан, сæрмæхъус сылгоймаг цалдæр азы размæ фæзиан. Йæ кæстæртæ хуыздæр цардæнхъæл кæдæмдæрты фæлыгъдысты. Заронд хъæбулы дæр нæ хъæуы. Ныууагътой йæ иунагæй уæздæджы къæйыл. Хир-хур кæны. Нымайы йæ царды фæстаг, удхайраг бонтæ.

Йæхæдæг дæр ма кæдæм акомдзæнис йæ кæстæртæн? Кæй зоны, цæст кæуыл не ‘ххæссы, уыцы стыр горæты? Кæй дзы цæмæн бахъуыдтæ? Дæ хъæбулы сыхæгтæ дæ мæстæй мардзысты, ома, уыцы амонд нæм кæцæй каст, ацы стыр гал-кусæрттаг нын кæцæй æрластай? Æмæ дæ бон сæ ныхмæ ницы сдзурын уыдзæнис. Аба-бау. Фæсхъус-æргом дæ гал-кусæрттаг кæй хонынц, уый тыххæй.

Куы сын бауайдзæф кæнай, куыд дæн гал, зæгъгæ, уæд дыл артæнхæлдтæ кæндзысты фырхудæгæй. Уый уал, дам, рæхджы радæргъ уай, кæддæра, дам дын хистæн цæй стыр гал æрбатæрой æмæ ныргæвдой. Ды, дам, никæй уал æндавдзынæ бынтондæр. Сæйраг, дам, гал-кусæрттаг суыдзæнис: «Цал азы йыл цыдиси? Цы мыггаг стур у? Кæм байрæст ахæм стырæй?..»

Уыдæттæ хорз зоны Бурдым. Йе ‘мкыайы цурмæ дæр æй нал æрбаласдзысты баныгæнынмæ. Хистæй сæ не ‘вдæлдзæнис. Зæхх, дам, иу у æмæ йæ искуы фæсуæлмæрд нытътъысдзысты, магуыр. Йæ кæстæртæй уымæн никæймæ комы. Ноджы ма йæ дарæг хъуг куы фесæфа, уæд... Йæ Хуыцау – йæ хъахъхъæнаг.

Фæлæ Абай фæндагмæ нал равæрдта йæ къах. Чи йын цы зоны, кæм дыл чи куыдз æмæ хæрæг æрбамбæлдзæн? Хуыцауы сконд адæймаг дæр фестæд. Ныр æууæнк бирæтыл нал ис.

Фæсвæндагты ахызтысты Фæсрагъæй, уæддæр фыд æмæ чызгæй æххæл-мæххæл фæндаг цыма рох фæци. Фæндонæй, æвæндонæй сыл макæй уал гагуытæ андæдзой. Къекъелойы цæст сын ницы батых кодта, уый дæр нырма бæрæг нæу. Арвæй бон-сихорафон æхсидав æрхауынай куыд хизай дæхи, афтæ дзы тарст.

Æмæ та йæ кæрчытыхæринаг зардыл æрбалæууыд йе ‘хсæвы фын. «Куыйтæ дын фæлдыст!» – ралгъыста йæ йæхинымæры æмæ æрхуымæй дарддæр кодта йæ сыгъды фæндаг.

Стæй лæг иурæстæджы ахсын райдыдта цыдæр æнахуыр уынар. Æрлæууыд. Уынар цыма фæбæлвырддæр. Цыд æхситт... Фынды хуынчъыты скъуыдтæ ‘хситт... Тыхулафт... Къутæрты

кѳабѳзты сѳртѳг дзѳхстытѳ... Алыхуызон тарст кѳѳрццытѳ... Банкѳуыст, барызт тарст, удуѳлдай лѳджы хауѳггаг зѳрдѳ уидагмѳ. Йѳ туг йѳ цѳуынѳй ныллѳууыд йѳ уѳнгты.

Чызг йѳ ‘рмттѳ акодта йѳ дѳлроцѳо. Бауазалгомау сты йѳ зырнѳйзылды ‘нгѳс аив, ѳндыгѳд уѳнгтѳ. Хѳѳды астаѳ сыл исты фыд ѳрцѳуынѳй тас у, уый ѳххѳстѳй нѳма бамбѳрста. Йѳ райстбавѳрд ѳрвхуыз кѳба ѳмѳ кофтѳйы хѳуыртѳ йѳ даргѳ ѳнгуылдзтѳй йѳ дѳллагхѳуыр нылхѳывта сѳ кѳрѳдзимѳ. Цыма йѳ урс-урсид риутыл ын искѳй рахауинаг цѳст куы ѳндѳгѳдаид, куы йын сѳ фѳцѳѳстдзыд кодтаид, уымѳй фѳтарст. Фѳлѳ йѳ цы кѳнын хѳуыд, уый нѳма зыдта йѳ ‘намондѳй-лидзѳг чызг.

«Ау, сѳ тѳккѳ хѳѳлѳсы бахаудтам?!» – уыд Абайы фыц-цаг хѳуыды ѳмѳ лѳджы буарыл цыма сѳрѳй кѳѳхтѳм ихдон аскѳѳрдѳуыд. Йѳ ‘нгом, бурдзалыг хѳуын слѳѳуыд арц. Худ систой сѳ уѳлѳ. Йѳ галиу армѳй йѳѳихѳѳдѳй ѳрхаудта хызын. Йѳ ‘нгуылдзтѳ ѳрдѳгпырхѳй цыма сѳлгѳ акодтой. Цѳттѳ йын уыдысты искѳй хѳуырыл, ѳфсѳн тѳлытау нындѳдзынмѳ, ныххурх ѳй кѳнынмѳ. Рахиз арм, сасмѳй нындадзѳгау, нындѳгѳд фѳрѳты хѳѳдыл. Ардуаны хуызѳн дѳрзѳг арм, цыма йыл кѳулбадѳг усы хин ѳрцыд, сиу ис фѳрѳты лѳгѳз хѳѳдимѳ. Уынѳдѳжы бахауѳг лѳг знѳт цѳстѳнѳгасѳй ауыдта урс... цѳѳхбын... цѳѳхбын... цыдѳр схѳиугѳ буар. Фѳзыны йѳм, иу адѳй-маджы ѳрмттѳ кѳуыл нѳ аххѳсдзысты, ахѳм ставд бѳлѳсты дѳрзѳг бындзѳфхѳдты, кѳутѳрты ‘хсѳнѳй. Нызмѳлын кѳны хѳмпѳлгѳрдѳг, зѳгѳй, ныллѳг сыфтѳрѳй... Тѳхы се ‘рдѳм. Абайтырдѳм.

ѳмѳ, знѳт лѳгѳй тарст чызджы ‘хсѳн куыд фѳвзѳрд сѳрѳй кѳѳхтѳм, гѳды хѳѳдау, чи рызт, уыцы цѳѳхбын ѳлвѳст сѳгуыт, уый Цѳрина ѳмѳ фыд хатгѳ дѳр нѳ фѳкодтой. Йѳ хауд тѳнтѳ йѳ тыхулѳфтима ѳфтѳ раппар-раппар кодта, ѳмѳ йын ныдзѳвдысты фыд ѳмѳ чызджы кѳѳхтыл. Фѳлѳ йѳ уыдон сѳ фырдис-сагѳй хатгѳ дѳр нѳ кодтой. Сѳ хѳуыды ѳмѳ хѳѳды змѳлдѳй ахстой, фыдбылыз фѳсте кѳй ис. Ноджы мѳгуыр... Ныр – амонд-джын, лыстѳгсы сѳгуыт уыцы схѳиудѳй фѳстѳмѳ куы фѳзылд ѳмѳ йѳ чысыл, нограйхѳлд хѳустѳ размѳ куы фѳцѳупп кодта, йѳ ‘нѳныкѳулгѳ цѳстытѳ куы ныццавта, кѳцѳй фѳзынд, уырѳм, уѳд чызг ѳмѳ фыдѳн сѳ сѳрты куыннѳ хѳуамѳ фестѳѳлфыдаид, хѳѳды фыдыц сѳгуытѳн йѳ уд ѳрдуыл кѳй лѳууыд?

Абай әй ғыццаг, чысыл ма бахъауа, әмә йә ғыртыхстәй әркыуыра сәрдасәнау цыргъ фәрәтәй. Фәлә йә арм фәрәты хъәдыл әндыгъдәй нәма фәиртәст, йә кыух нәма банцад йә ризынай, афтә тарст, мәләты әгъатыр дзәмбытәй йәхи йә тых әмә ныфсы фәрцы ратонәг сәгуыты фәстә әлвәстдәндаг, йә комы ғынк калгә, әрттиваг цъәх цәстытимә расәррәтт ласта әндыгъдбарц бирәгъ.

– Ә-ә-ә!.. – ныцъцъәхахст кодта чызг.

– Ә-әй, куйыты холы дә фәкәна Хуыцау әмә дын әвзәртә фәлдыст фәуой! – ныррыхыд Абай, фәлә фәхатыд, бирәгъәй сырдаар ыл кәй не ‘рбамбәлд, уый йә удән куыд әнцон уыдис. Сулафыд уыцы быноз әмә ‘нцонәй, мәгуыр.

Бирәгъы фәчитгәнәнтә хорз скуыстой. Уайтагъд фәләу-уыд әмә йә фәстәгтыл абадт. Фәлә йә тугмондагәй әфсәрм нә фәцис. Хом ғыдыл чи сахуыр вәййы, уый әфсәрм нә зоны. Кәны әрмәст тәрсгә. Йәхицәй тыхджындәрәй. Йә удәй дарддәр әй ницы фендавы әмә, кәм нә тәрсы, уым йә гауырән әмбал нәй. Әнәхотых, аргъуцгәнинагты цур уымән нә фәчитт кодта. Йә рахауинаг цәстытә ноджы астыртә сты. Йе стыр, цыргъ, урс-урсид дәндәгтә (се ‘рттивдәй бәрәг уыд – нырма ‘взонг тугдзых у), ныкккәппәввонгәй ноджы сәлвәста. Йә барц сләууыд. Кәны мәсты хыырнд. Цәттә у, йә амәддаджы аирвәзты мәстәй, йә ғырдиссагәй йә ғыдгәнәг адәймәгтыл дәр дәндагәлвәстәй баппара йәхи.

Ләг, чысыл ма бахъауа, фәрәт ыл ныццәва. Фәлә ацахста йә хъуыды – куы сәм ләбура, уәд сәм әндәр цәвәнгарз ницы ис. Тугдзыхы цәст дәр акъахта фәрәты комы ‘рттивд. Фәхатыд әй Абай. Фәсус хъәләсәй, – йәхәдәг дәр фәдис кодта, иу уысмә йын цы ‘рбалхъывта йә хурхы сәртә, цы йыл әрцыд, фәлә йә ууыл хъуыды кәнынмә не ‘вдәлд, – әмә фәсус хъәләсәй, йә цәстангас иу уысм дәр тугдзых бирәгъәй нә фәиппәрд, афтәмәй сыбарсыбургәнәгау бакодта йә чызгән:

– Дур мын...

Тугмондаг бамбәрста: иугәр, уый сә рәстмә куыд нә хъуса, афтәмәй ныхас кәнынц, уәд сәм цыдәр сусәг ғыдвәнд ис. Фәлә сыфтәрты бын дур нә разынд. Чызг йә ғыдмә дуры бәсты ризгә армәй бадардта къалиуы саст. Әниу, уый дәр фаг уыдис, ләг ыл әй куы ныббынәй-бынмә кодта, уәд цәмәй тугдзых сыр дәсастайд әмә фәуыдайд кьутәрты аууон.

Уæддæр сæгуыт нæ алыгъд сæ цураей. Куы, бирагъ кæм фæаууон, уырдаем каст, куы – Цæринæмæ, куы – Абаймæ. Хаттæй-хатт-иу фемдзаст фæрæтмæ дæр... Фæлæ змæлгæ нæ кодта. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу йæ цыбыр дымæг тарстæй цы сдыууæрдæм ласта, æндæр. Нæ ныкъуылдта йæ цæст дæр.

Стæй йын сæ, мæгуырæг, иу рæстæджы æнæнхъæлæджы уыцы ставд, тугхæццæ цæссыгтæ фемæхстысты. Сæ кæрæдзи фæдыл фæдисы цыдæй райдыдтой згъорын, сæ тугдадзинтæ нывгондау зынаг къæсхуыр уадултыл. Згъæлдысты йын, зæххыл хъæццулау ‘мбæрзт бур хус сыфтæртæм æмæ цыд сæ нымæг, сабыр къæрцц-къæрцц, цыма сæ нымайгæ кодта.

Абай фæхатыд, Хуыцауы ратгæ сырд нырма æдас нæу. Бирагъ дард куы ауадаид, уæд æй уый æнæмæнг базыдтаид йæ тæфæй. Æмæ фергом йæ зæрдæфысты – тугдзых сырд хус къалиуы састæй нæ фæтарст.

Лæг фæрæты ком йæ галиу дæларм куы акодта, тугмондаг бирагъыл къалиуы саст куы ныццафта, фæрæты хъæд куы фæразмæ, бирагъ æрмæстдæр уæд кæй аппæрста йæхи фæстæмæ хъæдмæ, уый бамбæрста Адай.

Æнæмæнг æм фæрæты хъæд хъæргæнаджы лулæйы ‘нгæс фæзынд. Уыцы гауыр, уыцы раæнонхуызæй къалиуы састæй æвиппайд нæ фæчитт уыдаид. Алæбон сæ уыны, фæлæ йын сæ ницы тас у, æцæгæлон цæстæй йæ кæй хизынц, уыцы хæрзиуæгæй дарддæр.

Æмæ нæлгоймаджы зонд ацахста – æхсæнгæрзы хуызæн цыдæр æй саразын хъæуы. Уадз, бæласы къалиу, ногдзыд талайæ дæр уæд. Йæхицæн дæр ныфс уыдзæнис – хотыхджын у. Нырма сæ удуæлдай фæндагыл цастæ хъæуы ауайын, адæймаджы фæд барджын кæм нæу, уыцы бынæтты. Бахъуаджы сахатын лæдзæджы бæсты уæддæр уыдзæнис.

Тугдзыхмæ дæр дзы февзиддзынæ. Куы ницы тас бада йæ уæнгты, уæд нæ фыдбонны сыхæгтæй уæлдай нæу, гуыраей-гуырмаæ цæудзæнис сæ фæдыл. Куына сæм æрбаххæсса, уæддæр сын сæ уæнгты мигъ бадын кæндзæн. Уæлдайдæр æвæлтæрд чызгæн. Ацы бынæттæм лæдджы къах нæ хæццæ кæны, æнæмæнг гуыдынкъæдзилджыны сæрибар хæтæнтæ сты æмæ, йæ хъуын саст куына уа, уæд æдых сæгуыт цы, уыдоныл дæр нæ бацауæрддзæнис тугдзых дæндагæй сæм бавналынмæ. Афтæ у йе ‘рдзысконд.

Лæг йæ фæрæт ногæй райста йæ рахиз къухмæ: «Йæ Хуыцауы

хай йæ уыцы зондыл куы сардауид æмæ йæ Абай куыд уына, афтæ съл куы расæрфид йæхи», – ахъуыды кодта йæхинымæры. Цæмæй чызджы уæнгты тас ма схицау уа, уый тыххæй æргомæй ницы загъта. Фæлæ, йæ фыд тохæввонг куыд æрлæуыд хæлиу, уый чызгæн цы фæхатын хъуыд.

Сæгуыт та ныффутт кодта. Ныр сæрибардæрæй ахаста йæ цæстæнгас фæйнæрдæм. Фезмæлыдысты йæ цыргъ хъустæ. Ныттылдта йæ къæдзил. Йæ рахиз къахы чысыл, цыргъ сæфтагæй æрхоста зæхх. Цыма искæй тæрсын кодта. Йæ цæссыг нал калд. Йæ тæнтæ тарст æмæ фæлладæй нал раппар-раппар кодта. Цыма нал рызт йæ буар дæр. Æмæ дзы байрад чызг. Рæвдаугæ йын асæрфта йæ рагъ:

– Фæтарстæ, магуыр дæ бон.

Фæлæ сæгуыт чызджы уæздан ‘нгуылдзты ныдзæвдæй фес-тълфыд. Агæпп кодта иуварс. Уæддæр нæ алыгъд. Йæ чысыл цыргъ сæфтагæй ногæй æрхоста зæхх. Фæлæ дзы ничи тæрсгæ кодта, ничи йын уадиссаг йе ‘ртхъирæнмæ дардта йæ хъус.

Абай йæ алфæмбылай æдæрсгæ йæ цæст куы ахаста, иу рæхснаг, топпыфатау æмраст талайыл æй куы ‘рæвæрдта, куы йæм бацыд æмæ йæ фæрæты иу цæфæн куыд æркъуырдатта, уымæй сæгуыты цæстæнгас нæ фæхицæн. Йæ уæлтæфалтæ сæ кæрæдзийыл нал авæрдта. Каст æм уыцы æдзынагæй. Тала йæ ирвæзынгæнæг лæджы къухы куы аздад, уæд дзы Хуыцауы сконд уд тарстгомауæй ацыд чысыл дæрддзæфдæр. Йæ сæфтагæй та, тел дæттæгау, æрхоста зæхх, фæлæ нæ алыгъд. Йæ сæрыл схæцыд бæрзонд æмæ йæ цæстæнгас нæ иста хъæды арфæй. Уыцы сабыргай, дæргъвæтин æмæ æнæрæнцойæ улафыд сатæг уæлдæф.

– Махæй ма тæрс, ма, – рæвдаугæ, сабыр хъæлæсæй йæм дзырдта Цæрина. Æмæ-иу ыл йæ алы фезмæлдæн андæгъд сæгуыты, нырма тарст, фæлæ ныфсджын цæстæнгас дæр. Кастис æм æдасæй. Хионмæ кæсæгау. Цыма рагæй зонгæ сты.

Абай æнæсым, æнæхъæлæбайæ бахсæста тала. Цæмæй цæсты тынг ма хауа, уый тыххæй йæ стъигъгæ нæ бакодта. Ныууагъта йæ, æхсæнгарзæй даргъдæр куыд уыдаид, афтæ. Йæ лыстæг къалиутæ йын кæронæй абыдта сæ кæрæдзийыл æхсæнгарзы цагатау. Йæ дзых ын алыг кодта æмраст. Уæрдæх ыл афтыдта æккойæ хæссæн гарзы бæсты. «Топпы кæсæны» акаст, бирагъ кæм фæаууон, уыцырдæм æмæ дзы фæцыд цыдæр сыбар-сыбур æмæ хъыс-хъыс.

– Æтт, джауыр! Уым ма уыдтæ?! – фæкодта лæг æмæ йæ уæнгты ацъд цыдæр уазал уылæн. Фæлæ фæбузныг йæхицæй – уадиссаг рæстæг нæ фесæфта, афтæмæй тугдзыхæн замманайы тæрсæн æрымысыд.

– Ацыдыстæм, – дзургæ сæгуытмæ акодта, фæлæ йæ ныхас уыд чызгмæ. – Ды дæр цом немæ! – ныр æцæгæй сæгуытмæ дзырдта. – Куыд кæсын, афтæмæй дæуыл дæр ам, бирæгъты ‘хсæн, махæй хуыздæр бон нæй, удуæлдай цард цы кæныс, æндæр, мæ хур. Чи зоны, кæд Уастырджийы бафæнда, уæд нæм нæхи уарзон Ирыстоны цы фарн ракаса.

Æмæ, йæ зæрдыл æрбалæууыд, нæ фыдбоны сыхæгтæ, рувæстау, сæ къæдзилтæй сæ фæдтæ æмбæрзын куыд зонынц, кæдæм никуы схæццæ сты, уыцы бæрзæндæй искауыл сусæгæй цъыф калынымæ куыд арæхсынц, афтæ та сæм цыдæр фæсарæйнаг ахуыргонд æви фыссæг уазæгуаты куы уыдис, йæ ном Гюнтер-цыдæр хуынд, – Абайы зæрдыл рæстмæ нал лæууынц йæ ном æмæ йæ мыггаг, йæ чиныг ын се скъолайы ахуыргæнæг уартæ кæд æмæ кæд фенын кодта! Мæстæй сæм æхсыст. Ахуыргæнæг. Чиныг, æнхъал у, йæ ном «Путешествие по стране Руставели» хуынд.

Ахуыргæнæгæн-иу йæ дæндæгты къæс-къæс цыд, кæм сын уа гæнæн, уым ныл цъыф ма бакалой, зæгъгæ, уый гæнæн нæй. Сæ Хуыцауы хай сыл æркæла, уыцы кæуинаггаг зæрдæйыуаг, дам, сын уымæй лæвæрд у. Уæддæр, цыма «Барсы цармдарæджы» авторы бæстайыл цыдысты балцы æмæ, дам, æцæг, цыма уыцы генийы фыдæлты зæххыл уыдысты, фæлæ бæлццон лæджы сæхæдæг сай-майты дæрдты æмæ ‘ввæхсты зылын кодтой, гæды митагæнгæ, афтæмæй йын сæ чидæр дыдзæстгом Реваз «æмбарын» кодта – мах, ирæтты фæсарæйнаджы цæсты æфтыдта, ома, дам, Хуссар Ирыстон комкоммæ æмæ ахæстгæ нысаниуæджы бæз-бæз кæны тугдзых сырдатæй.

– «Южная Осетия кишит различными хищниками», – йын дзырдта хъал мидбылхудгæ, – фырмæстæй-иу тъæппытæ хаудта уыцы ирон ахуыргæнæг. Фæлæ Абай уæд æххæстæй не ‘мбæрста, цæмæн уыд ахæм зæрдæйы уагыл. Сæ ахуыргæнæг.

Уыцы цъыфкалджытæн се ‘мбыд зæрдæты цас марг æмбæхст ис æмæ сæ куыд мары, махыл дæр æй куыд калынц æнауæрдонæй, уый бæлвырдæй сæхæдæг дæр нæ зонынц. Нæдæр сæ йæ зонын фæнды. Æмæ йæ мардæрцыд уый у, уый, гормæттæ.

– Раст нæ зæгъын? – Абай зæрдæбын æмæ, цыма йæхæдæг æппæт зæххон фыдтæй хызт уыд, сæрыстыр æмæ æвæлмасæй ныхас кодта мæлæты хъæлæсæй фæрвæзæг сæгуытимæ.

Фæлæ сæгуыт уæддæр нæ ацыд, мæгуыр, сæ фæдыл. Хъæды фæйнæрдæм ноджы дæр знæтæй акæстытæ, асмыстытæ кодта, йæ тæнæг фындзы хуынчытæ ныттыппыргæнгæ. Йæ чысыл, цыргъ сæфтæгæй ма ноджы дæр иу хатт ныххоста зæхх æмæ сын, цыма, бузныджы охыл хæрзбон дзырдта, уыйау цалдæр хатты ныттылдта йæ чысыл рæсугъд сæр, стæй сабыргай, фæстæмæ фæкæс-фæкæсгæнгæ, фырбуцæн йæ къæдзилæй хъызгæ, фæаууон йæ раттæг-йæ уромæг хъæды.

Абай йæ тала-æхсæнгарз бафтыдта йæ уæхскыл. Систа йæ хызын галиу арммæ. Хорз уыдис, асæттинаг дзы ницы уыд. Хызыны. Рахизы ныр ссадком фæрæтыл рæвдзæйдæр хæцыд. Адæймаг ныры фæдисон дуджы арвæй бирæгъ æрхауынмæ дæр хъуамæ цæттæ уа. Афтамæй, йæхæдæг – разæй, æвæд хъæды фæдгæнгæ; йæ зæрдæдарæн, дзæкъулы цæгъдæнтæ, æрвон фидыцæй фидыцджын хъæбул Цæрина – йæ фæдыл, афтамæй æвæндон, фæлæ сæ дудгæбоны знæгты фыдæнæн разæнгардæй дарддæр цыбыр кодтой сæ удуæлдай фæндаг. Æмæ, фæндаджы зынтæ кæд развæлгъау æххæстæй нæ зыдтой, уæддæр сæ, фыддæрæдæнгæнæгау, æрлæууыны, фæстæмæ аздæхыны хъуыды йæ фæсонæрхæджы дæр никæмæн уыдис.

Фыды фæндыд, чызг зæрдæфидар цæмæй уа, ма дон кæна йæ уæрджыты магъз æмæ йæ ‘ййафа, ахæм исты саразын. Йæ зæрды уыд, дзыхы дзырдæй йын ныфсытæ цæмæй авæра, йæ тыхыл ын тых бафтауа, фæлæ, мæгуыр, рагæй дæр дзыхыкъæбæл никуы уыдис – цы тыхдæттæг дзырд зæгъа, уый нæ ахста йæ фæллад хъуыды. Нæдæр зæрдæварæнтыл, былдауæн цингыл ахуыр уыдис. Иу былцых дзырды бæсты дын иу бон комæй дуртæ хастайд. Тыхст. Æмæ цыма мæлæты мæлгъæвзагæй у йæ комбæстæн зындгонд – йæ къуыбыр рихиты бын, æппæты фыццаг йæ зæрдыл, йæхимæ гæсгæ, цы ‘мбæлгæдæр дзырдтæ æмæ хъуыдытæ æрбалæууыдысты нæ Ирбæсты бирæ хъæбатыры зарджытæй, уыдон нымдæй, чыызгæ, йæ хъæлæсæй тыхæй ласгæ, бакодта тыхзарæгау:

Ой, ой, Уыналгом, зæгъынц, ой – мæнæугом.

Гъей, гъей, абоны бон мæ мæгуыр сæрæн, ой – мæлæн бон.

Фæлæ, кæм уызæнис, кæй фидар дæлбазыр балæудзысты, чи сæм цы цæстæй ракæсдзæн, уый дæр бæлвырд куына зоннынц, уæд цы кæндзысты? Уæдта, сæ мыггагæй мæнæ адæмыл нæ сæмбæлдысты, уæд чи уызæнис сæ бавæрæг, сæ фарсхæцæг ацы фæкæсинаг рæстæджы? Æцæгæлон адæм цы цæстæй кæсдысты кæйдæр æвзонг чызгмæ? Цы зæрдæ йæм дардзысты, онгæддæр кæмæ у, уыдон?

Йæ мардæрцыд уый у – нæй йын æнæцæугæ, куызды туг ныккæла, кæмæй лидзынц, уыдон ингæнты?!. Тынг хорз æй зоны, куыйдзыхтæй æппæты фыццаг кæй къухы бафта, уыдонæй йын аирвæзт нæй. Нырмæ сæрыстыр цы бакастæй, цы уæнгæвард æмæ рæвдаугæ мидбылхудтæй, дзыхыдзырдæй уыдис, уый уысммæ фестдзæнис йæ мæрдты удхæссæг – тыхмитæ йын кæндзысты, хafdзысты йыл сæ сæтæйдзаг хæмхудтæ, ирхæфсдзысты йыл сæхи..

Æмæ уый иу кæнæ дыууæ боны нæ уызæнис... Æнæрæгъы-дзыдтæ Советон Цæдисæй куы рахицæн сты, уæдæй фæстæмæ сæ паддзахады фæтк æрæвæрын нæма базыдтой. Нæдæр æй базондзысты. Бирæгъы куыд фæнды, афтæ хъаздзæнис уæрыччы сыгъдæг, æнæазым удæй. Æмæ, йæ мардæрцыд дæр уый у, макæ зæгъæг ын кæй ничи уызæнис. Бирæгъ бирæгъæн цы нæ ракæны, адæймаг адæймагæн уыцы фыд кæны. Æмæ уызæттыл, развæлгъау хъуыдыгæнгæйæ, Цæринайæн йæ кæуындзæг тымбыл кодта йæ хурхы сæрты. Æхгæдта йын йæ уæздан, даргъ-гомау хъуыр. Æмæ йæ фыды хъæлæс хъусгæ дæр уымæн нæ кодта. Кæд йæ каст фылдæр уымæ уыд, фæстæмæ ахъахъхъæнын-иу дзы ферох, уæддæр йæ удхар иу кодта йæ сæнтимæ.

– Тæрсгæ ма кæн, мæ чызг. Ныртæккæ хъæуы иувæрсты Стыр Обауыл схæрд кæндзыстæм. Суайдзыстæм ыл тагъд-тагъд. Уый фæстæ – Æхсынцъыджын. Уырдыгæй куы ахизæм, уæд Мугут дард нал у. Мугутæй Чъребама, дæлæмæ дæр, уæлæмæ дæр – иу къахдзæф. Уæлбыдыры Цъунармæ куыд багæпп кодтам, уый нæхæдæг дæр нæ базондзыстæм. Йæ уæлæ – Тъыбет. Чи зоны, машинæйы дæр бамбæлæм. Æмæ – дæ хъуыддаг раст – нæ уарзон, нæ цард æмæ нæ ныфс, нæхи Чъреба!

Абайæн йæ ныфсытæй йæхи зæрдæ байрад. Йæ зæрдæйы раг фæрухс. Йæ цыд фæрæвдздæр. Æмæ уыцы цины раг уайтагъд джишпыуагъдау абадт сыгъдæгзæрдæ Цæринайы удыл.

Афонмæ йæ сæ къласы чызджытæй лæппутæ тынгдæр агур-

дзысты. Чи йын кѳафетт ѳрбахѳсы йема, чи – стѳм дыргѳ... Алкѳй дѳр сѳ фѳфѳнды, хѳстѳгдѳр ѳм лѳууа сыгѳдѳгуд, сѳгуыты ѳнгѳс чызг, йема ныхас кѳна, литературѳйѳ уый цы чиныг бакаст, уыцы чиныг бакѳса... Цѳмѳй сѳм уацмысты кой куы ‘рхауа, уѳд, ѳфсѳрмыгѳнгѳ, йѳ сѳр йѳ кѳѳхты бынмѳ ма ‘руадза.

Кѳд базыдтой... Нѳ, нырма нѳ базыдтаиккой, кѳм ис. Куы базоной, Чѳребамаѳ алыгѳд, уѳд ѳм чи хѳлѳг кѳндзѳнис, чи та йѳ иннатѳ цѳстмаѳ ѳфхѳрдзѳн. Уѳлдайдѳр, чызджытѳ, ома, йѳ уд ѳфснайдта; цыма, мах дѳлбынты сѳфинаг стѳм. Фѳлѳ сѳм хѳусѳг чи уыдзѳнис. Дѳлѳмѳдѳр, уѳлѳмѳдѳр ма – цалдѳр ахуыргѳнинаджы.

– Стыр Обауѳй уал фѳдѳлѳмаѳ уѳм... – чызджы йѳ хѳуыдытѳй фѳѳппѳрд кодта йѳ фыды хѳѳлѳс. – Ныр дзѳвгар рауадыстѳм.

Фѳлѳ дзы Цѳринѳ уа Стырѳй ницы фѳдта. Иу дзѳвгар хѳрдгомауы фѳцыдысты. Ѳмаѳ сѳм Обауы сѳрѳй Карел разынд армывардау. Айтынг, адаргѳ комы. Сыхѳгты хѳѳуы автобусѳй раджы уыдаиккой уым. Дала йѳ лѳгѳз уынгтыл цѳуынаѳ афонмаѳ ѳфсѳдгѳ дѳр бакодтаиккой. Дыууѳрдыгѳй йѳм уыцы лѳмбынѳг кастысты бѳрзонд кѳуылдымтѳ. Карелмаѳ. Цыма йын тѳрsgѳ кодтой – мацы фѳрѳдйѳ.

Рагѳй-ѳрѳгмаѳ дзы алы адѳмыхаттытѳ сыхѳгтѳй фѳѳардысты. Иу сѳ иннаѳйы рѳзты никуы ахызт. Ныр сѳм цы рауад? Сѳ иуѳй-иутѳ сѳ ѳрмѳст сѳхи цѳмѳн райдыдтой Стыр Хуыцауы сконд ѳмѳ уѳлбикѳонтыл нымайын? Иннатѳ, уѳлдайдѳр, ирѳтты цѳмѳн хонынц ѳрцѳуѳггѳгтѳ, уызджытѳ, цѳмѳн сѳ хѳавынц бирѳгѳтау аныхѳуырынмѳ? Уыцы «уѳлбикѳонтѳн» уайтагѳд цы сзыгѳуыммаѳ кодта сѳ зонд? Ѳви, цѳргѳ-цѳрѳнбонты кѳнгѳ, цѳстмамитаѳ цы кодтой, ѳз дѳр лѳг дѳн, зѳгѳгѳ, ѳндѳр сѳм куырыхон зонд никуы уыдис ѳмѳ уыдзѳнис?

Дала сѳм адѳм ардѳм бѳлвырд-бѳрѳгѳй зынынц. Мѳлдзгуытау кѳнынц дыууѳрдѳм. Сѳ кѳрѳдзийѳ ницѳмѳй хицѳн кѳнынц. Раст, мѳлдзгуытѳ куыд сты, ѳфтѳ. Фѳлѳ, цыма сѳхѳдѳг дѳр ѳххѳстѳй нѳ зонынц, чи сѳ кѳдѳм тагѳд кѳны, Хуыцауѳй сѳ кѳмаѳ цы ‘нхѳѳлмаѳ кѳсы, уый. Чи цы бауыдзѳн, уымѳн, мах фѳнда ѳви нѳ, уѳлѳрвтыл бадджытѳй дардѳр ници ницы фѳзѳны, магуыр нѳ бон.

Уѳддѳр лѳджы зѳрдѳ ныррухс зонгѳ бынаттѳм кѳсгѳйѳ.

Сæ районы хистæртæ, – адæмы цард чи змæнтынд, уыдон хист фæуой, – далæ, дзабырты къаропкæйы йас хæдзары бадынц. Фыднизæй дзы бадæнт, сæ хæлд буæрттæ сæ марг æвзæгтæй ныхæнт, æнæхин, фæллойдæнæг адæмы змæнтындæ сæ æнцой-бон дæр куыннæ уал æвдæла, ахæм бон сыл акæнæд рæхджы. Дон сæрæй рæсуг кæны, адæмы змæнтджытæ та фылдæр уæле фæбадынц.

Пæрттойы къаропкæты ‘нгæс хæдзæртты адæм цæрынц. Абай дзы цасы зоны! Ирæттæ, гуырджизæгтæ, уырыссæгтæ, сомихæгтæ, тæтæйрæгтæ... Фæлæ нæ фыдбонны сыхæгтæ уæлдай фыдзæрдæ ирæттæ æмæ уырыссæгтæм хæссынц. Мах сын цыма уазджытæ стæм, уырыссæгтæ – тыхгæнджытæ. Уæдæ. Цæргæ-цæрæнбонты сæ фыдтæй чи фæхызта, стонгæй кæй фæрцы нæ аскъуыдысты æмæ сæ сæ къахыл чи слæууын кодта, уыдæттыл хъуыды кæнын сæ нал фæнды. Æмæ сæ амонд – сæхи. Нæ сæ фæнды сæ сæрымæгъзтæ базмæлын кæнын æмæ лæууæнт. Сæ фæсарæйнаг «хæлæртты» фæндиаг. Фæлæ, фидиссаг, кæйдæр рæсугъд артдзæстмæ дæ доны хуыпп куыд сарæзтай, æнæзæрдæмæдзæугæ хуызы йын æй куыд хуыссын кæныс, гормон макуы фæуай?

Сахаргæронмæ хæстæг дæргъæццон агъуыст – æфсæнвæндаджы станцæ. Дыууæрдæгæй йæм лыстæг æндæхтау ныллæууыдысты æфсæйнаг фæндæгтæ. Лæгæн йæ цæстытыл фылдæр уайгæ кæндзысты, æндæра йæм афтæ бæлвырд-бæрæгæй куыд зынынц? Уæддæр, станцæйы агъуыстыл ныхæсæгау цы цыппæртигъон хæдзар бакодта, уый фæндæй йæ цæсгомыл ауылæн кодта æхцон æнкъарæн. Йæхæдæг дæр æй рæстмæ нæ бамбæрста, цæмæн, фæлæ та йæм æрцыд цæрын. Размæ цæуын. Фыдбылызæй хи бахизын. Æмæ æрбахъæбыс кодта йæ хъæбулы:

– Уыныс, мæ чызг, далæ æфсæнвæндаджы станцæ?

– Уынын, – уыд чызджы дзуапп.

– Гъемæ, куы райгуырдтæ... Гыццыл, гыццыл мур ма куы уыдтæ... Рынчындоны рудзынгæй мын æй дæ мад куы загъта гыццыл, рæсугъд чызг, дам, нын ис... – йæ ныхæн ын акодта æртæ, – Хуыцау, дам, æртыгай нымадмæ рæдауæрдæ у, – фæлмæн байы. – Уæд, фыццаг цы дыууæ зонгæйыл амбæлдтæн, уыдон фæхуыдтон уыцы станцæйы фарсыл ныхæст харæндонмæ. Стæй, æнæхъæн Карелы нуазын кæй фæндыд, уыдон нæм, хæрзæггуæргæгау, арфæтæгæнгæ куы райдаиккой цæуын. Харæндон байдзæг адæмæй. Цалдæргæйттæ куы анызтам, уæд

акæс æмæ махмæ. Фырцинæй хъазын, кувын, зарынæй нал æфсæстыстæм...

– Æмæ фæрасыг дæ? – бахудæнбыл чызг йæ фыды ‘хцон мысинæгтæм.

– Чи ма кодта расыджы кой. Фæлæ фидыны рæстæг куы ‘рцыдис, уæд сомихаг буфетгæс нымайæны къæбæлтæ дыууæрдæм куы райдаид ратъæпп-батъæпп кæнын: дæс сæны – иуырдаем, авд физонæджы – иннæрдæм... Хæбизджынтæ, цæхæраджынтæ, цæхджынтæ чи нымадта!..

– Иууылдæр дæ фидинаг фесты? – бацымыдис та чызг.

– Фидынафон мæ цуры ничи уал аздад. Фынгæй ма йæ къухы кæмæн цы бафтыд, уыдон семæ айстой æмæ фæтары сты. Мæнмæ та уыйбæрц æхца кæм уыдис?!. Фæлæ мæ сомихаг хорз зоны. Æмæ дыккаг бон, æхсæвы цъæхтыл мæ уæныг базары ныммидæг кодтон. Хæрæндоны мæ хъуыддæгтæй куы срæст дæн, уæд ма мæм цы ‘хца аздад, уыдон дæ мадмæ радтон, зæгъын, мæ чызджы куыд ницы цух ныууадзай. Цыма ды дæр махау хæрæндæттæм кæнæ дуканитæм цыдтæ.

Фыд æмæ чызг цины мысинæгтæй байрадысты. Ноджыдæр ныхъхъæбыс кодтой сæ кæрæдзийæн. Стæй фыдæн æрбалæууыд йæ зæрдыл сæ балцы сæр æмæ фæтар сты йе ‘рфгуытæ.

– Ныр сихорафон у æмæ уал нæхи истæмæй куы фæсаиккам, хъæбул, – лæджы уадиссаг ницы хъуыд, фæлæ сывæллон райсомæй ницы бахæры æмæ, зæгъгæ, фæхъуыртхъом уа.

Æмæ чызг бæласы бын айтыгъта хисæрфæн. Цы сæм уыд, уыдон ыл авæрдта. Æвæццагæн, хæринæгты тæфмæ сæ галиу фарсæрдыгæй хиуа уыцы фæдисæй фæзынд. Цæуылдæр ныччыр-чыр кодта, стæй сын... Йæ фæдиуæджы тахтимæ куы ахастайд сæ рынтæ. Фæлæ йæ фыд æмæ чызг уадиссаг хъуыды дæр не ‘ркодтой. Цал маргъы дыл æмбæла, уалмæ куы хъусай, уæд дыл фыдбон куы акодта. Хъусын та сæм, æвæццагæн, æнæмæнгæй фæхъæуы. Адæймаг ма сын се ‘взаг куы ‘мбарид, бæргæ! Се ‘взаг сын куы зониккам, уæд нын, æнæмæнг, лæмбынæгæй фæдзурынц, нæ алфæмблай цы хабæрттæ фæцауы, уыдоныл.

Абай чысыл сыкъайæ зæрдæбынæй ссардта Хуыцау æмæ Уастырджийы ном. Сæрмагондæй акуывта йæ чызджы амондæн. Фæндагсар Уастырджийы номыл слæууыд. Æмæ дарддæр кодтой сæ фæндаг.

Гье, кәй фәхъуыртхъом сты, уый фәрцы, гье, Стыр Обауәй кәй ауырдыг кодтой, уый цинай – фыд әмә чызг сәхәдәг дәр нал хатыдысты, сә фәндаг куыд тагъд цыбыр кодта. Ноджы-иу фыд әдасдәр бынәтты ахызт, раздәр уәрдонвәндаг кәм уыдис, ныр чи скәрдәг әмә скътәр, уыцы әдзәрәг нәууы уацәгтәм әмә сын әнтыст размә цәуын. Сә кьахайстәй рад сә зәрдә.

Уый, фыдмә гәсгә, Уастырджийы ном рәстәгыл кәй ссардтой, әнәмәнг уымән афтә уыдзәнис. Әмә уыцы райгондәй баззад йе ‘фсинәй. Уый нә уыд, зәгъгә, уәд ын, әнәхъән фәндагыл әмбәләг удәй йәхи кәй хиздзәнис, уый тыххәй чи хъуамә ‘рымысыдаид, йемә йә хәрдмәскәсинагәй рахәссын хъәуы, зәгъгә. Уастырджийы ном сәрмагондәй кәй ссардта, сә фәндаг ын йә бәрны кәй бакодта, уымәй бынтон фәбузны йәхицәй. Алкәмән йәхион – йә амәддаг.

Фәлә, Әхсынцъыджынмә нә бирә нал хъәуы, куыд загътой, афтә поствәндаг ныддаргъ сә рәзты. Ныхъхъус сты фыд әмә чызг. Фәндагыл цъиузмәләг нәй. Иустәм хатт ыл кәд цыдәр гәлхәрд хәдтулгә фәзыны, уәддәр уайтагъд әрбайсәфы рыг-мигъы къуыбылойы астәу әмә йә цәст, кәйонг уыны, уый бәрц дәр рәстмә нал фәахсы.

Ләг сдыгъуырцәг: ахизой фәндаджды сәрты, әмә сыл искәй цәст куы ‘рхәца; изәрмә банхъәлмә кәсой – әмә цы фәуыдзыста әхсәвы, Әхсынцъыджынәй дарддәр куына уал аххәсдысты, уәд?

Ләгән дызәрдыггаг фәцис йе знаджы сәр.

– Чи нә уыны – азгъорәм фәндагыл цәхгәрмә, стәй – нәууыл, әмә хъәды дзыхы стәм, – чызг хатыд йә фыды тыхст әмә йын уыдис баххуысәнхәл.

Стәй сын цы уыдис хуыздәр амал? Хуыздәр хос цы әрымысыдаиккой... кәд, уәрдон куы афәлдәхы, фәндәгтә иууылдәр уәд разының, уәддәр? Әмә, фәхсыныл цыргъ карды комау, акарста сыгъдәгзәрдә чызджды ныхас. Фәлә сә удуәлдай дудгәбәттә әвәндонәй раст уәд райдыдтой.

Фәдисы цәуәгау ныууадысты къулаив нәууыл. Әмә сосә фәндаджды тәккә астәумә куы бахәццә сты, уәд ныннәрыд әнәмигъ арв. Нызгәлддис сыл пиллонкаләг әхсидәвтәй. Әд дуртә, әд хәдтә, әд дәттә сыл рафәлдәхт сә уәзәджды хай...

– Ә-ә-ә! – ныцъцәхәхст кодта чызг.

– Ма тæрс, мæ хъæбул, – ныфсавæрынæн ын фыд ацахста йæ уæхск.

Йæ риумæ нылгъывта йе ‘намонд, æвзонг хъæбулы. Æррæвдауа, æрсабыр æй кæна. Арв куыд нæры, Хуыцау сыл афта ма хъуамæ рахæта.

Фæлæ чызг бæлвырдæй рахатыд – йæ фыдæн ризы йæхи фидар арм дæр. Зоны, сæ бар кæуыл бацауа, мур пайда сæм кæмæй æрхауа, уый сæхи туг-стæг куы феста, уымæй ахсджиаг дæр сын куынае уа а зæххыл, уæддæр ыл нæ бацауæрддзысты. Бахсындзысты йын йæ зæронд къогъодзитæ дæр... Æлгъ сыл нæ фæкæндзысты.

– Хелеби магъла!¹ – хъæды дзыхтæй сæм æд хæдæхстæ дьууæрдьгæй æрбацауынц. Дьууæрдьгæй та сæм сосæ фæндагыл сау машинæтæ æрбатардтой. Фæурæдтой сæ цæхгæр. Фæцыдысты хæдтулгæты цæлхыты зæрдæуынгæггæнæн æмæ удмарæн сæртæг хыррыстытæ. Сæ кæрæдзи ма тыхæй уыдтой рыгмигъы...

– Ма тæрс, мæ зæрдæ...

Фыд йæ цардырухс, йæ зæрдæдарæнæн бæргæ бирæ ныфсæвæринæгтæ уыдис, фæлæ йæхи зæрдæ дæр ницауыл дардта йæ сау тых æмæ йе ссадком фæрæтæй дарддæр. Цы уызæн, куыд уызæн, куыйдзыхты къухы кæцырдæм ныззилдзысты хъуыддæгтæ, уыйбæрц йæхи сæры магъз дæр нæ ахста лæгмарты хъæддаг богътæ хъусгæ æмæ радугъ-бадугъмæ кæсгæйæ. Æмæ йæ бынбауинаг зæрдæ ‘мбыд æндæхтæй бастæй йæхи хоста риуы къултыл: куыдз кæуыл фæмиза, ахæм фынтæй фылдæр цы ис; цæмæй фæтарст; кæдæм удхæсджыты хъæлæсмæ хаудта?

Кæд раскъуыйдзæнис йæ кæрчыты холы зæрдæ, йæ къæхты бын рыг хуырыл йæ мыра тъупп кæд фæцаудзæнис, уымæн лæг йæхæдæг дæр ницы зоны. Зонгæ дæр æй кæцай кæна, хъуыддæгтæ дарддæр куыд тулдзысты, уый дыкъахыг куыйдзыхтæ æмæ Хуыцау йæхæдæг дæр куынае уал хатынц. Сæ хъысмæт сыл, сæ удуæлдай фæндаг сын чи ‘рæхгæдта, уыдон ын фæлдыст фæуой, хæраммæ куы цауы, сæ цард сыл бонсихорафон куы талынг кæны, цъæх арвæй нæ, сæ алфæмбылайæ сæм галы цармыйас дæр куынае уал зыны, уæд ма, мæгуыр, сæ удуæлдайæ чызг æмæ фыд цы хъуамæ кодтаиккой?

¹ Уæ къухтыл схæцут!

– Гадаагдет иарагъи, тквени дедакъи!..¹ – уыцы тæккæ уыдис, æппæты фыццаг цы нæрстуадул, тымбылцæст, згъæрхудджын, æнæфастсæры ауыдта, уыцы лæгхоры зæрдæхалæн æмæ нозт-вæллад богъ.

Абай хорз зоны, йæ тымбыл къухы цæхæртæ чи калы, фезмæлын æй кæн æмæ, фæсте чи нæ фæлæууид, уайтагъд бирæ фыдтæ чи бакæнид, йæхи уыцы ссадком фæрæтæй ныфс цас ис, авдфондзыссæдз хатты фылдæр та уыцы хотыхджынты æви хотыххудинаггæнджыты фыдтас кæй уадзы, уый. Ныртæккæ йæ цæгаты онг ныссадзид хæмхутджыны ‘мбыд риуы, йе згъæр хæдон ын ницыуал баххуыс кæнид...

«Уæд цы бауызæн ме ‘нæхуруынд хъæбул?!» – судзгæ хъуыды айгæрста лæджы сæрымагъз æмæ цыргъ фæрæт йæхи хъæдæй æрхаудта... диссаг – æрхаудта æмæ йæ цыргъ бырынкъæй, арцау ныссагъдис хуырфæндаджы.

Æниу, арц дæр нæ сæдзы дуры гуыбыны... Фæлæ лæгыл не ‘рдзысконд гадзрахатæй куы рахæты, уæд диссæгтыл дис фæкæнынмæ никæй уал февдæлы. Абайы дæр уымæ не ‘вдæлд.

Æмæ рыг куы ‘рбадæгау кодта, уæд разынд, æнахъом чызг æмæ фыдмæ алырдыгæй куййдзыхтæ æрбакъæппæввонг хæдыхсты дзыхтæ куыд дарынц, уый. Се ‘дых, æнахотых амæддæгтыл сæ хъæлæсты дзаг снудтой æмдзыхæй:

– Гау-гау-гау!.. иа-гау-гау!..

Абай акаст йæ алыварс. Фæрсæджы каст. Кæмæ дзурынц? Исчи ма ис семæ, мыййаг?

Æмæ та нынниудтой нæ дуджы хæстонтæ:

– Гау-гау-гау!.. иа-гау-гау!..

Тарст чызг сын бамбæрста сæ тарст цæстæнгас. Нырма сæ æдас не сты бынбауинæгтæ. Фыд æмæ чызгæй. Ницæйаг йе ‘лгъаг удæн тынгдæр фæтæрсы. Йæ фыдæн уымæн бакодта лæгъстæгæнæгау:

– Дæ бирагътæрсæн хъил дын æппарын кæнынц...

Абай бахудт. Тыххудт. Зæрдæуынгæггæнæн худт. Чи зоны, фылдæр – зæрдæскъуыйæн худт. Уысммæ, цæугæ-цæуын цы ‘хсæнгарзæнгæс сырдатæрсæн хъил агобытти ласта, уымæй арвы талынгты чи кæны, уыдон дзы хъуамæ хынджылæг кæной? Ацы нæлыстæг худинаггæнджыты, къухæй хъуамæ ‘рцæуа йæ худи-

¹ Акалут уæ хæцæнгæртæ, уæ мадæн афтæ-уфтæ!..

наггаджы мæлæт? Æмæ уæд дæлæмæ не ‘рхаудзæнис йæ рафæлдисæг, афтæ ‘гады мæлæтимæ йын хуры рухс чи фенын кодта? Стæй... йæ зæрдæлæууæн хуры рухс дæр куынæ ма фæдта, уæд уый та цы азымджын у?

Абай рахиз къухæй фæцæй æвнæлдта «дунесафæн» хотыхмæ, фæлæ та уыдон æмдзыхæй нынниудтой.

Æмæ бамбæрста лæг, цалынмæ нæ басгарой уыцы ‘нæфендаджы лæдзæг-хотых, уæдмæ зæрдæскъуыдтæ фæуыдзысты. Рафтыдта йæ йæ галиу къухæй. «Кæсут æм!» – ныххæцыд ын йæ сæрыл, галиу къахæй йын ныллæууыд йæ тæккæ астæу æмæ фæцыд сæртæг талайы сæртæг къæрцц. Дисгæнгæ кастысты лæджы хотыхмæ – ныртæккæ ма æхсæнгарз куы уыдис, уæд æй ацы дæлимон ирон цы хинтæй, куыд фестын кодта талайы лыггаг – хуымæтæджы къæцæл?

Зæгъгæ, чи зоны, æмæ ма сæм æндæр æмбæхст хотыхдæр ис – сæ иу, йе ‘фсæн худ йæ сæрыл кæмæн ныззылын, ахæм лæппу-лæппæнаг лæппулæг сæм хæстæг бацыд сым-сымгæнгæ. Йæ хæдæхс сæвардта, йæ гуыбын стыр бызычыйау кæм ракъуыпп, раст уый сæр. Фыццаг фыды, – рахизæй хæдæхсыл хæцыд, фæлæ галиу армæй бæстон фесгæрстытæ кодта сæрæй къæхты бынмæ.

– Махæн ахæм цæстдарджытæ ис, æмæ сурыл мысты фæд зæххы бынмæ уынынц! Сымах нын куыд хъавыдыстут аирвæзынмæ?! – уыцы сæрыстыр æмæ разы уыдис сæхицæй æмæ сæ дзырдхæсджытæй.

Абайы зæрдыл æрбалæууыд Къекъело. Хорз хатыд, йæ рахауинаг цæстытæ сæ фæдыл фарсты нысæнттимæ куыд ивæзтытæ кодтой.

Джигулгæнæг йæ нард æрмттæ, – ныр дыууæ къухæй æвнæлдта, – ризгæ, фæлæ уыцы ‘хцонхудтгæнгæ, æнæфсæрм уагъд æркодта саурусугъд, æвзонг чызджы хъæбæр риутыл... æмæ йын сæ хъавыд йæ даргъ, æндыгъд зæнгтыл æрсæрфынмæ дæр...

Фæлæ фæцыд, æнхъæл ын куыд ничи уыдис, русы ахæм зæрдæбын, ахъаззаг зæлланг. Æмæ иууылдæр сæ цæстытæ фæирд кодтой. Уый цы ‘рцыдис? Арв сыл кæцырдыгæй æркалд?

Æмæ се ‘ппæт дæр бæрæг-бæлвырдæй фæдтой, джигулгæнæгæн йе згъæр худ ноджы куыд фæзылын. Йе ‘надаст æхсæрфарсыл хæцыд йæ хъуынджын, нæрст армæй. Чызг та йæ цæвæн къух нæма ‘руагъта – дыккаг дзæхст дæр ма куры ‘наккагцыздæр? Уæд æй рæстæгыл райса æмæ йæхимæ ‘рхæца йе ‘нæхсад, чъизи къухтыл.

Се ‘ппæт дæр цавдуртау фесты.

Лæджы ном худинагæнæг дæр æй хъавыд ныццæвынмæ, фæлæ йын Абай йе стыр, нуарджын армæй йæ цонджы хъул куыд ацахста, куыд ын æй аздыхта æмæ сцæй рæдывта, уый сæхæдæг дæр нæ фæфиппайдтой Абай æмæ æнаккаг.

Æгуыздæджы богъимæ баиу сты хæдæхсты къæр-къæр, кæйдæр сылваз цъæхахст. Сæ иу, мæллæг, æнæфаст, зæронд дæлæмæдзыд русы ныдздæхст, Абайы фестæлфт æмæ æнæдæсты богъæй афтæ фæтарстис, æмæ йæ ризгæ ‘нгуылдз æхсынæвонг хæдæхсы мæнгвæдæгыл йæхигъдауæй æрбахæцыд. Куыд æй æрбалхъывта, хæдæхс æвиппайд йæ ризгæ ‘рмттæй куыд фæиртæст, уымæн йæхæдæг дæр ницы бамбæрста, афтæмæй тæвд нæмыг йæ сыхæджы ‘нæхсад дæлфад хъæбæр сосæфæндагмæ ахуыдта.

Цы ‘рцыдис, уый сæ бирæтæ зонгæ дæр нæма бакодтой. Куыд фæраздæронæй хæрдмæ райдыдтой фæдисы гæрæхтæ. Фæлæ сыл фæбогъ кодта се ‘ппæты стырдæр, цы кодтат, зæгъгæ. Æвæццæгæн, сæ хистæр у.

Æмæ, куы фæхъус сты, уæд сæ райхъуыст кæйдæр фуртт-фуртт. Æнæмæнг, се ‘ппæты ‘взонгдæры. Æрхауд йæ уæрджытыл æмæ йæ сæр хойы зæххыл. Уый йæ иу тъæпп æркæны, сæр та дыууæ цæфы баййафы: фыццаг – худы тигъыл, стай – сосæфæндагыл. Тъизы, фæлæ цæуыл, уый ничи ‘мбары:

– Уый мын... раттут... уый. Уый мын... Нæ хуыскъ хъуг æргæвдын... Мæ фыды быркуытæ иууылдæр сисдзыстæм... мæ мады... – Абай æмæ сын чызг се ‘взаг сæхицæй æвзæрдæр нæ зыдтой, фæлæ, цы куырдат, йæ мады йæхицæй афтæ фыддзыхæй цæмæн æлгыста, – Цæрина йæ цæсгом йæ ризгæ æрмттæй амбæхста, – уымæн æххæстæй ничи ницы ‘мбæрста. Æгæрыстæмæй, йæхиуæттæ дæр. – Æнæхъæн мæй цæл кæндзыстæм... Æнæхъæн аз дæр!..

– Цы дæ хъæуы? Æргом æй зæгъ! – хъалæсыдзагæй ныррыхыд сæ хистæр æвзонг лæппуйыл.

– Уый... – лæппу фæлæууыд йæ кæуынай. Схæцыд йæ сæрыл. Ацамыдта Цæринамæ, – ...мын раттут. – Æмæ та йæ сæр ныттыгъыста зæххы. Ныр – æнæ кæугæйæ. Фæлæ уæддæр цыд йе ‘гомыв фуртт-фуртт. Æнхъæлмæ каст хистæры дзуапмæ.

Æмæ дзы хæццæ кодта чызджы зæрдæ.

– О, о! Цæй хорз зæрдæйы уаг ын ис, – йæхи нал баурæдта,

Абай хъампы халау кәй къух аздыхта, уый. – Ёмә мах ам дзәгъәлы бадәм, куыдзы фырт?!. Махмә дзы ницы хауы?!. Мәнән мә гуыбын фәриссын кәндзәнис?!.

Сә хистәрмә чидәр дзуры рацийә. Уый дәр нысхәәл, цъерийы хылау. «Батъоно! Батъоно!»¹ кәны. Ёвәццәгән, йә хистәртәй чидәр у. Йә ныхасы уагәй йын хаты ләг, уый әмә сәм Цәринайы кой ис. Андәдзы сыл йә цәстәнгас. Дзурәгән кәны разыйы дзуапп. Фәлә чи у, уыцы дзурәг? Цы ‘нхәәлмә кәсы куыйдзыхты балы дарддәр фыд әмә чызгмә?

– Мах дәр дзы нә хай хъәуы, нә хай! Ёмә стәй уыйфәстә дә хъуыры аирвәзәд әд къәхтә, әд әвзәртә! – йе здыхст арм йә дәларм батъысгә, нал әнцад әцәг куыдзы фырт. Ёмә йәм кәд бакәсынмә дәр әлгъ кодта, уәддәр әм йә фырмастәй нал әмә нал фәләууыд Абай:

– Фәләуу ма, къуылых Къупъриайы фырт нә дә ды?

Йә къух ын уыцы иу февнәлдән кәй аздыхта ирон, уый тыххәй йәм сусәгәй калд йә дәндәгты хид. Ныр ын Абай йә цәстмә куы бадардта, зәгъгә, къуылых әмә нозтылмарды фырт дә, уәд әй фәцис йә судзгә маст райсыны бон. Ома, мә зәрдәйы фаг дын фенон әз дәр – уыцы әнәхсәст, әлгъаг хъәләсы уагәй йыл ныздыхта:

– Ёмә Къуприайы фырт сылгоймаг әрбынәй кәнынән нәу, әнхәәл дә, мыййаг? Ёви әз ләг нә дән?!. Ёмә йемә?!. – әвәццәгән ын йе ‘мбәлттә дәр ахәм әнәхсәст ныхас кәнын әнхәәл нә уыдысты. Ныккастысты йәм иууылдәр.

Цәрина фырадаргәй йә цәсгом амбәрзта йә дыууә армәй әмә ләджы.. әви куыдзы әнәхсәст ныхасмә ныккуыдта йә фыды ‘фсәрмәй.

– Уыцы сывәллон куы райгуыр, – Абай къухәй ацамыдта Цәринамә, – уәд ды Къуприаимә ‘рбацыдтә акувынмә. Фынгәй дә роны дзаг рахастай дә ‘мбәлттән дәр. Ныр дәм мәләт нә кәсы йә цуры ахәм дзыхәй дзурын?

– Уәд әндәр рәстәг уыд, – йә былтә йыл акъуырдта Къуприайы ‘нәфсәрм, уәцъәф фырт. Ёмә йе ‘нәгъдау уагәй байрад йәхәдәг.

– Хуыцау, дә фәдзәхст нә бакән, – Абай аивәй йе ‘рхәндәг, стыр цәстыгә сзылдта хәрдмә, цыма сә хъысмәт уым бакә-

¹ Ёлдар (гуырды.).

сынмæ хъавыдис. – Хуыцауы раз тæригъæд ныхас кæнын нæ фидауы! – æнæхсæстæн хъавыдис не Сфæлдисæджы номæй йæ ных бакъуырын. Фæлæ арв уыдис мигъ æмæ афтид.

– Цхинвалимæ куы бацæуæм, уæд уым цас рæсугъдтæ уыдзæнис, уый зонис? Æвзар æмæ сæ ралас-балас кæн дæ уды дзæбæхæн! – лæппуйыл йе ‘мбæлттæй чидæр бахудт сæрыстырæй.

– Куыйтæ!

Цæринаæ нымдæй басыбар-сыбур кодта, фæлæ йæ фыд бын-тон бæлвырдæй фехъуыста. Стæй ма йæ, чи зоны, фæцис хъусджытæ, фæлæ уæдмæ сæ сæргълæууæг стыр хицæуттимæ фæцис йæ ныхас. Йæ бардзырд уыд ныфсджын æмæ фæндвидар:

– Иууылдæр – машинætæм! Уацайрæгты хорз сбадын кæнут. Иунæг уæлдай ныхас дæр сæм куыд ничи уал скæна, афтæ бакæнут! – æрхоста йæ хæдæхс. – Мæ бардзырд мын хорз бамбæрстат æви нæ?!

– Нæ мын æй ратдзыстут? – милрихи нæма банцад йæ хæкъуырццæй. – Нæ хъуг аргæвддзынæн! Мæ фыды быркуытæ сисдзынæн!..

– Мæ бардзырд мын фехъуыстат æви нæ?! – сæ хистæры хъæлæс уыд, æнхъæл ын куыд нæ уыдысты, афтæ тызмæг.

Йæ дæлбартæй иунæг уæлдай дзырд сæппарын ничи уал сфæрæзта. Фыд æмæ чызджы машинæйы фæстаг бандоныл сбадын кодтой æнæ хъыпп-сыппæй. Æмæ араст сты. Фæлæ фыд æмæ чызг нæма хатыдысты, сæ амонды балцы цыд фесты æви се сæфты, уый.

Лæг фæндагæй базыдта, Карелмæ сæ нæ кæнынц. Ахызтысты Сурамы тъунелæй. Хæдтулгæтæ тæрынц фæдисæй. Сæ фæндаг Калакмæ уа æви Гурмæ? Чи фæцис удуæлдай фыд æмæ чызгæн сæрылхæцæг? Кæмæн кувдзысты сæ хус къæбæртæй дæр? Чи сæ нал бауагъта æфхæрын? Цы Хуыцау сæм ракаст хорз цæстæй? Цы зæд, цы дуаджы ном ардзысты цæргæ-цæрæнбонты фыдæй-фыртмæ сыгъзæрин тæбæгъты?

Алыхуызон фарстытæ ферттив-ферттив кодтой удуæлдай уацайрæгты, зæрдæрыст фыд æмæ ‘намонд чызджы сæры. Фæлæ сæм ничи ницы дзырдта. Се ‘ппæт дæр æгас фæндагыл, цы ‘рцæудзæнис, уымæ æнхъæлмæ кæсгæйæ, цыдысты хъусæй. Кæдæм, уый сæ бæлвырдæй ничи хатыд æмæ ныххуыдтой сæ дзыхтæ.

Адæм сæ кæрæдзийы хурхытæм дæндагæй куы февналынц,

уæд бирæ хуыздæр у, адæймаг йæ дзыхы бакæна дон, лæууа хъусæй, цæмæй йыл арвы цæф ма сæмбæла æнæнхæлæджы.

Машинаæ куы ‘рлæууыд, куы ‘рхызтысты иу æнæрудзынг, фæныкхуыз дыууæуæладзыгон агъуысты раз, уæд се ‘ппæтæн дæр цы базонын хъуыд, Гуры кæй сты, уый. Калакмæ фæндаг афтæ цыбыр нæу.

Цыма æнамонд уацайрæгтæм Гуры тынг рагæй æнхæлмæ кастысты, сæхи равдыстой афтæ. Сæ размæ бæрæгбонарæзтæй, мидбылхудгæ рахызтысты æвзонг, хæрзвидыц чызджытæ æмæ лæппутæ цалдæрæй. Агъуыстмæ сæ, табутæгæнгæ, куы хуыдтой, уæд сæм, чи сæ æрцахста, уыдон къæпдзыхтæй базадысты – кæцы хицауы хъыг райстой? Сæ амынæттæн ахæм стыр сæрхъызой чи разынд æмæ сын сæ чи фелвæста сæ фындзы бынæй? Ноджы сæ нырæй фæстæмæ нæмдзысты куыдзы къахæй: «Сæ бафхæрынмæ куыд бахастат уæ ныфс»?!

Æнхæл уыдысты, се стыр хицауттæй кæмæндæр хиуæттæ ахъаззаг хуынтæ баххæссынц æмæ цыдæр, ныббарæн кæмæн нал ис, ахæм рæдыд æруагътой. Ныр сæм хистæрæй, кæстæрæй бæрæг уыдзæнис. Æмæ сæ алчи дæр йæхи ласта фæстæ-фæстæ – фыццаг мæсты цæф уый ма баййафа тæвд армæй.

Фæлæ Абайы уабирæ рæстæг нæ бахъуыдис сæ «фысымты» гæды-гацца хъуыдытæ рафæлгъауынæн. Фыд сын хъуамæ комкоммæ телеалæварды дзура, ацы тугкалæн ирæтты аххосæй кæй цæудзысты тугкалæн хъуыддæгтæ. Уымæн æмæ сын, цыма, мах, ирæттæ раджы бацахстам æмæ ноджы ахсæм æмæ ахсæм сæ зæххыты хуыздæртæ. Уымæн æмæ дзы, тæрхъустæу, не ‘фсæдæм лæппынтæ уадзынæй, ома, цот кæнынæй. Æмæ сæ уæзгуйтæ нал кæнынц сæхи фаг. Цыма нæ уынгæджы фесты æнæхъæн дзыллæйæ. Æмæ йæм фарстытæ чи дæтдзæн, уыдонæн дæр цæмæй дзуапп кæна уыцы хуызы... Уыдон та, фарстытæ, ирæтты номæй сæхæдæг иронау кæй дæтдзысты Абаймæ, уый дæр куыннæ хаты.

Стæй сæ сæхæдæг сбадын кæндзысты фæлмæн хæттулгæйы æмæ сæ ахизын кæндзысты, Ергнеты цы куыйдзыхты бардз лæууы, уыдонæй æнæфыдыбылызæй. Цæмæй рæстæгыл æнæзагъд-заманайæ балæууой Чъребайы æмæ адджынæн хæрой, уырыс сын кæй калынд, уыцы лигъдоны адджын æмæ дзадджын къæбæр. Кæд сæ фæнды, уæд та æнæниз, æнæмастæй аздæхдзысты фæстæмæ сæ бæркадджын хæдзармæ. Æмæ, акæс æмæ

ды уыдон фæрнджын, бæллиццаг цардмæ! Æрмæст рæсугъд дидинаг не ‘фтаудзысты, фæлæ сæ сыхæгты ‘хсæн сæхи фæндиаг дæтдзысты адджын дыргъ дæр. Æмæ уыцы хъуыддаджы сæ ныхмæ никуы ничи фæлæудзæнис. Уыдзысты гуырдызыйы мыггаджы сæрхъызойтæ фыдæй-фыртмæ!

Фæлæ сæ Абай æгæр хорз бамбæрста. Фæдзурын, фæрæйын æй кæндзысты «барвæндæй», ирæттæ, кæй нæ бæззæм, зæгъгæ, нæ сыхæгты зæххытæ байстам тыхæй æмæ сыл æрцардыстæм. Ныр сæ ныхмæ цыма схотыхджын кодтам нæхи. Лæбурæм сæм. Милмæ сæ исæм сылгоймагæй-нæлгоймагæй, сабийæ-зæрондæй. Скоттам сæ быныскъуыд скæныны фæнд. Цыма – мах! Æмæ къæмдзæстыг дæр нæ кæнæм.

Сæхæдæг æм, ирæтты номæй, – стæй ссардзысты ахæм, сæ дæлбынтыхъомыл ирæттæ дæр фаг, чи йæ тыхсын кæна – дæтдзысты алыхуызон цыфкалæн фарстатæ, цæмæй ирæтты ноджы сæхицæй дарддæр нæхи дзыхæй æфтауой цæсты. Адæмы цæсты калæм нæхиуыл цыф.

Уыйфæстæ йын, йæхæдæг цыфæнды фæуæд, фæлæ йæ зæрдæйы æрттиваг къæрттæн.. Куыдз фæлдыст – йæ мыггагæн, искæмæн фыдмитæ чи кæны! Йæ зæрдæдарæнæн ын.. кæндзысты алы фыдмитæ.. Куыйдзыхты иу къорд æй уæй кæндзæнис æндæр куыйдзыхты къордæн.. Алчи йыл сæ æвзардзæн йæ тых.. Тыхмийæ йын мардзысты.. йæ хъæбулы.. Йæ хурты хур Цæринайы! Цæмæй æрвылуысм æлгъита йæ райгуыран бон..

Æмæ йæ фидарæй куы бауырныдта, йæ хъуыды раст у, уæд сын афтæ:

– Æз алцæуыл дæр разы дæн.. Æрмæст мын сымах дæр.. иу хъуыддаг.. хъуамæ саразат, – тых æмæ фыдæй сфæрæзта лæг. Фæлæ йæ сдзурын дæр куына бауыдаид йæ бон, афтæмæй йæ быны зæхх куы аскъуыдаид æмæ авддæлдзæх куы ныххау-даид, уый йæ фæндыд.

– Ууыл цы тыхсыс, дæ хæдзарылæй. Алы хъуыддаг дæр дын сараздзыстæм! Къух къухы ныхы! – цинтæ, хъæбыстæй йæ уæнгсæстытæ фæцæй ластой. Æмæ Абайы ноджыдæр баууæндын кодтой, йæ зæдæнвиц, æнамонд хъæбулы охыл йæ развæлгъау уæззау хъуыды тынг раст кæй у. – Ды йæ æрмæст зæгъгæ кæн! Зæгъ æй, æмæ йæ сæххæст кæнын тæккæ – мах быгъдуан. Фæкæс ма-иу, уæдæ! Зæгъ-ма, уæдæ, дæ фæнд æмæ дын æй ацы тæккæ

сæххæст кæнæм!.. Ахæм адæм стæм! Дзырд загътай – сараз æй! Мах стæм ахæм... адæм!

– Раздæр уал мын... мæ чызджы... Куынкæ йæ фæхата... куынкæ йæ базона... афтæмæй фехсут! – уыд фыды цæхгæр фæндон. – Сардаудзæнис мæ... Тыхмийæ дзы кæй ницы ис. Мæхæдæг кæй сразы дæн ацы хъуыддагыл... Мæхи уды тыххæй... – æмæ ма, дам, – дзырдта тагъд-тагъд, – стæй уыйфæстæ кæцы ирон лæг æрлæудзæнис мæ цуры. Куыд ма, дам, цæрдзынæн се ‘хсæн. Бахæрдзысты, дам, мæ дæндагæй...

Æмæ гæды-гаццатæ, сæ дæндæгтæ хурмæ ракалгæ, ныуофф кодтой – ома, уый гæнæн куыд ис, мах, Хуыцауы сконд адæм, ахæм рæсугъд чызгмæ амарыны тыххæй нæ к’уох сисæм?!.

– Нырмæ... цæй чызг... Хъуымызбыл, – Абайæн йæхи ныхæстæм йæ зæрдæ скъуыдтæ кодта. Фæлæ, сæ цæстмæ митæм йæ хъуыдыы рæстдзинадыл тынгæй-тынгдæр æууæндыд. Æмæ нал басаста йæхи. Цæйна фæлтау ын йæ удлæууæнæн... Ацы æрра фосы мыггаг алы фыдмитæ...

Йæ амарыныл ын куынкæ разы кодтой, уæд сæ ‘рцахста ныхасæй. Кæд æм сымах к’уох нæ тасы, уæд мын мæхимæ раттут мигæнæн. Æмæ сæ нæ уырныдта йæ ныхас, ома, уый гæнæн куыд ис?..

Фæлæ йæм æй радтой ифтыгъдæй. Кæд, æцæг, афтæ бакæна, уæддæр, ома, хъæбулхорæй кæуылты ныффидиссаг уыдзæнис сæ туг, се стæг! Сæхæдæг ын фенын кодтой, дамбаца ифтыгъд кæй у. Мæнгвæдæгыл æрбахæцынæй дарддæр æй ницы хъæуы. Æмæ йын æй ныттыгъдтой йæ хæлафы комдæлы чъылдымæрддыгæй. Ма сæм фæцырд уа. Бахгæдтой йыл дуар.

Фыд куы бахызт, йæ хъæбул иунагæй цы хатæны уыдис, уый къæсæрæй, уæд гæды хъæдау рызт. Лæг. Нæ зыдта, цæмæй, цы дзырдтæй райдайа. Нæ йæ фæндыд, йæ хур исты фæхата. Бацыд гом рудзынггæронмæ. Чызг дæр æй бафæзмьдта.

– Баба... Цы зæгъынц? – чызджы хъæлæс фыды цæстæнгасмæ гæстæ уыдис тарст. – Нæ нæ ауадздзысты нæ фæндагыл?

Фыд æй æрбахъæбыс кодта йæ рахиз к’уохæй. Аба йын кодта йæ ныхæн. Узал ба. Ризгæ былты ба. Йæ ризгæ галиу армæй йын амыдта фæззыгон, дзаджджын дыргъдонмæ:

– Ауадздзысты нæ... Тагъд. Кæс ма... Диссаг... Бынтон диссаг... Бынтон... мæ бонылæй...

Æдæгдæр, фæззыгон фæткъуы бæлæстæ замманайы зад уыдысты. Сæ цæнгтæ сын нæ уæрдтой сæ дыргъты. Æмæ сæм чызг дæр кæсыныл фæцис. Фæлæ уымæ та диссаг, йæ фыды дыргъбæлæстæй дарддæр ницы ‘ндавы, сæ уавæрыл нæ тыхсы, зæгъгæ, уый фæкастис.

– Ахæм фæззыгон хъарм бон...

Фыд, цы дзырдта, уый йæхæдæг дæр не ‘мбæрста. Фæлæ рызт йæ хъæлæс. Рызт сæрæй къæхты бынмæ. Æмæ йын йæ зæрдæдзурæнтæ, йæ хуызивæнтæ, йæ уæнгты уазал рызт каронмæ не ‘мбæрста чызг.

Стæй йæ куыд æмбæрстаид, ахæм хуызы йæ куы никуы фæдта, ахæм хъæлæсыуаг ын куы никуы фехъуыста, уæд? Рацæй йæм зылд. Базона бæлвырдæй, цы кæны? Фæндыд æй бамбарын...

Æмæ фæтарст Абай. Фæтарст, куы фена йæ хъæбулы, йæ къæссайы цæгъдæнтæ, йæ къæлæсытæ чызджы тæригъæддаг цæстæнгас... Куынае уал... мыййаг, куынае уал... бауа йæ бон...

Æмæ фæцыд... гæрах. Ныззылд, куыройы цалхау, дуне. Æрфæлдæхт ыл йæ арвы хай. Фæхатыд ма, йæ къæлæсытæ чызг ыл куыд æрбаппæрста йæхи. Нырма хуымæллæджы уæз чи нæ кодта... Иу уысммæ дуры уæзæн чи ацис... уыцы бæллиццаджы хъæбул...

–Ба-ба... – фæндыдис йæ бæллиццаджы хъæбулы, куы ацауындызæг уыдаид йæ хъуырыл... фыртæсæй...

Фæлæ нæ бамбæрста, иу уысммæ йыл цы ‘рцыд. Йæ цæнгты нал уыд тых. Фæцудыдтой йе схъæл уæрджытæ... Йæ ризгæ, ризгæ уæнгтæ æнæхъæнаей... ныккодтой æмрызт... Рафæлдæхт ыл дуне...

Фыд æй ацахста дыууæ къухæй...

О Дунескæнæг... Куыд уæззау, куыд зынуромæн разынд йæ сæртæг, йæ мæлхы фисынтыл амад зæрдиаг! Нæ йæ баурæдта... Ныццудыдта... Ахаста йæ йемæ. Æрхаудта... æнæхсад фæйнаг астæрдмæ... фыд ын æрхæцыд йæ цæстытыл. Йæ уæрджытыл ын æрраст кодта йæ райстбавæрд, тугæйдзаг къаба. Йæ цæнгтæ йын дзуарæвæрдæй æрæвæрдта йæ риуыл. Йæ цæсгомыл фестъæлфыд цыдæр разыйы мидбылхудт...

Йæ ахсджиаг хъæбул Цæринае цæрынæн бæргæ райгуырды. Йæ мадимæ йын ныхасгæнæн, райдзаст бонты стыр амонд быдтой сæхимидæг...

Æмæ дын уый йæ ныхыфыст. Йæ амонд. Фæлæ, æгайтма,

аирвæзт ацы куыйдзыхты фыдмитæй... Сæ худинагæй... Æххæстæй нал базондзæнис, кæимæ цардысты, уыцы адæмæй дæр цы лæгхортæ ис, уый. Ныр ын йæхи уæнггай дæр скæнæнт. Йæ фыдтæ йын бахæрæнт хомæй...

Йе ‘хсæвы фыдфын та фергом йæ фæрчытæфæхауинаг зæрдæйы... Фæлæ дзы ныр нал фæтарст. Куыдзы хъуыды дæр æй нал æркодта.

Слæууыд йæ уæрджытыл: «Кæм ис, Хуыцау, дæ рæстдзинад?.. Кæм?! Цæмæн æй æмбæхсыс, гормон?» – йæ дзыхы бакодта йæ чызджы удахæссæг дамбацайы лулæ. Уыцы райгонд, уыцы фæндвидарæй ахæцыд мæнгвæдæгыл... Фервæздзæнис йæ удуæлдай цардæй.

Фæцыд мынæг, хус къæрцц...

Дамбацайы уыдис иунæг нæмыг.

ЧЫРЫСТИЙЫ ФÆДЗÆХСТ

Алеш æмæ Таймуразæн цырагъы бæсты

Фыдцардæн йæ бон дæр, йе ‘хсæв дæр; йæ хъал дæр, йæ фын дæр – фыд æмæ фыдбылыз. Æндæр ма нæ кæрæдзиимæ кæд быцæу кодтам? Нæ ацыд, не ‘рбацыд, нæ хæрд, нæ нозт æппынæдзух – иумæ, «гъа» æмæ «гъо»-йæ куы уыдис. Фæлæ цард хæццæ кæнын куы райдайы, алчи дзы йæхимæ фылдæр хай куы фæласы, уæд адæм нал фембарынц сæ кæрæдзийы дзырд. Æгæрыстæмæй, фаззон æфсымæрты ‘хсæнты дæр, йæ къæдзил сыллынджытæгæнгæ, азгъоры сау гæды. Афтæ нæм фæкæсы, мæнæн мæ сих чи нæу, уый мæ цыдæр æмбæхсы кæнæ цыдæр давы. Æмæ уæд чи куыд æвзæрдæрæй ныллæууы хылы, тыхы сæрыл.

Æдæг, махмæ быцæуагæй ницы уыдис. Бадтыстæм, æрвылхаттау, æртæйæ фынджы уæлхъус ме ‘мдзæрæн хатæны. Хаджейы-фырт мæнæй – æртæ азы хистæр, къæсхуыр æмæ мæнæй – гæзæмæ ныллагдæр, фидæрттæарæзт; Алеш та мæнæй – раст уыйбæрц кæстæр, уый хыгъд мæнæй – чысыл бæрзонддæр æмæ дæрзæджытæ конд. Фæлæ нæ уыцы нымад бонтæ æмæ уæнгты конд никуыдæр цæрын хъыгдардтой, никуыдæр – кусын, фынжы уæлхъус бадын уæлдайдæр. Фылдæрхатт – æртæйæ.

Уæддæр Хаджейы-фырт, йæ галиу уæхскыл размæ чысыл зулаив фæхæцыд, йæ гуырыконд фесхъæл кодта, тагъд-тагъд дыууæ армæй æрдаудта йæ тæнæг зачъетæ æмæ йæ цыма фыццаг хатт уыдта, уыйау ныккомкоммæ Алешмæ:

– Так! Уæддæр ды афтæ куыд жагътай, шывæллæттæ, дам, мын куы уа, уæддæр, дам, мын мæ чингуыты фæхъхъау фæуæнт?!. Хах-ха-ха!.. – худт ыл хæл-хæлæй. Хъæлæсыдзагæй. Цæмæй масты кæна æмæ йæм зына ноджы худæгдæр. Стæй фæкомкоммæ, йæ «Примæ»-йæ ма йæ амонæн æмæ астæуккаг æнгуылдзы ‘хсæн цы гыццылмур аздад, уымæ – æвæццæгæн ын йе ‘нгуылдзтæ судзын райдыдта. Уæддæр ма йæ сәнцъырда уыцы зæрдæбын, уыцы тамакомондагæй æмæ йæ зынгæй йе ‘нгуылдзты царм ноджы гæзæмæ фæбур æмæ фæтардæр.

– Нæ, нæ, нæ!.. – йæ тарбур, хуызивд, бæзджын зачъе йæ тымбыл, дзæккор армæй зулмæ адаудта, æрдæгæй уæлæмæ йæ гуыр нынкъуыста æмæ йæ уд баскъуыдта Алеш. – Шæйнæфæлтау мæ гыццыл чызг йæ къахы алгъæй дæр схъæрза, фæлтау, нырæй фæстæмæ ма шы чингуытæ ныффиссон, уыдон дæр мын йæ сæры бæсты фæшауæнт! Фæлæ мын ды уый зæгъ: махæй алчи йæхи ныхасыздæхтыл куы журы, уæд а Хъазийы-фырт, – Таймуразы ардауы мæныл, – шæмæн ныххæшыд литературон æвзагыл? Кæмæй хуыздæр кæны йæхи?!. Уыдæттæм махырдам дурæппарæн кæй кæны, уый дæ ферох, уый?!. – йæ кæсәнцæстыты бæзджын æвгты сæрты мæм ныццавта йæ дæргъæццон, уынгæг цъæх цæстытæ æмæ кæны уыцы хинайдзаг худт, цыма мæ æцæгæй сфæлмæцыдис.

Ома, тагъд дыл дыууæйæ æвварс кæндзыстæм æмæ дæм бæрæг уыдзæнис. Стæй аслам «Примæ» ахæм зæрдæбынæй сәнцъырда, цыма Таймуразимæ тамако дымынæй быцæу кодтой æмæ йын йæ фæздæг йæ хъустæй рауадзынмæ дæр хъавыд.

Диссаджы адæм стæм – йæ кæсәнцæстыты æвгтæ + 14. Алешæн. Лæппу æнæ уыдон йæ уидыг дæр нæ уыны. Кæддæр ын дымгæ йæ нымæтхуд аскъæфта æмæ йын, цы фæци, уый нæ федта. Фесæфт уый номыл дзыхъхъынног худ. Нозты номыл ын адджын доны фæрсты дæр æдæрсгæ ацæуæн нæй. Карз нозты кой ма æргомæй чи кæны. Мах та, – цыма никуы æмæ ницы, – иу «Вотка» адæлæмæ кодтам, ныр æнцад-æнцойæ сæныл ирхæфсæм нæхи. Нæхæдæг дæр цæмæнна, фæлæ Гуыцмæзы-фырты цæстырхсæй цы кайы нозт, уый нæ хъуыдыйы кæрон дæр нæй.

Ноджы цы ахсæны хицау басгуыхт! Алешæй зæгъын. Рæстæгæй-рæстæгмæ, уæлдайдæр, фынджы размæ содæ доныл нæ атайын кодта æмæ йæ нæ анызта, уæд ын фæлтау йæ уды-бонтæ сæппар. Царæй-зæхмæ лæппулæг ныззылын-мылынтæ, ныттæстытæ ваййы. Йæхи цы фæкæна, уый нал фæзоны æмæ йын махæдæг дæр стæрсын: Хуыцау бахизæд, фæлæ йыл мацы ‘рцæуа, зæгъын.

– Ма йæ нуаз – дæ ахсæн фæхуынкъ кæндзынæ! Диссаг у, иу дзырдæй куыд никуы фæчитт кæныс?! – Цасфæнды йæ фæдзæхс, алы хатт дæр йæ дзуапп ваййы итувард: «Шалынмæ мæ ахсæн хуынкъ кæна, уæдмæйы шарæнбонтæ мын куы раттид Хуышау».

Фæлæ уæд уыцы хъуыдытыл нæ уыдыстæм. Фынгыл куы бад-тыстæм, уæдæй зæгъын. Таймураз уацмысты коймæ цыдæр по-этикон сæнтты ацъд. Иучысыл бадт æнæдзургæйæ, стæй йæ цастытæ æрсты æрдæгцъынд. Бæзджынгомау, фидар, фæлæ гæзæмæ ризгæ хъæлæсæй кæсын райдыдта йе ‘мдзæвгæ «Алай-наджы тох ромаг хæстони мæ»:

*Æз цæрынагн нæ райгуырдтæн.
Нæй мыл, ромæгтау, даргъ æвзаг.
Мæн дæ ныхмæ æрцагуырдтой:
– Та бан хас, ызнаг!*

*Нæу нæ тугкалд мæ азымæй, –
Уый мæ хæстон цард амоны..
О, куыд бæллыс, куыд разы дæ
Ацы сау тохы амондыл!..*

*Бæх дæ хæссынæй не ‘фсæды, –
Уасы, фесхъиуы, баризы.
У сæ цардамонд не ‘фсæдтæн
Баст нæ иуы уæлахизыл!*

*Æз, æфсымæрау, уарзин дæу,
Фæлæ тохы хъæр азæлыд,
Уæд ызгъæры бын дадзинты
Туг, ивылд фурдау, базмæлы.*

*Æз дæ уындæй нæ бафсæдин, –
Фидыцамад, ысгарбæрзæй! –
Фæлæ ахсæв нæ иуы цин
Хъуамæ сау нымæт бамбæрза.*

Йæ хъæлæс сабыргай райдыдта зæллангæнагдæр, тыхджындæр, ныфсджындæр кæнын. Йæ ацы ‘мдзæвгæ цыбыр нæу, фæлæ йыл дзырд дæр нæй, Таймуразы зæрдæйы дзæвгар хъулон æнкъарæнтимæ – нæ хъæбатыр, удуæлдай фыдæлтæм йæ зæрдæйы уарзтæй райгуырд. Йæ цин, йæ уды рис дзы бавæрдта æмæ, диссаг нæу, кæстæр хъæбулы уарзтæй йæ цæмæн уарзы, уый. Уыцы уарзтмæ, дæу фæнда æви нæ, уæддæр здæхдзынæ ног æмæ ногæй. Кæцыфæнды кары дæр. Уæлдай арахдæр, къуымæлдзæфæй.

Поэт йæ уацмыстæй уарзгæйæ цы фæкасы, уый адæймаджы фелвасы йæхимæ. Бынтон хæдхуыз куына уа, уæддæр. Æмæ ныхъхъус стæм Алешимæ. Таймуразæй мах цыма фæрох стæм. Йæ цæстытыл уайы алайнаг æмæ ромаджы тох:

*Исдуг хъаматæ рог ныдзæвдзысты,
Уаз ирон чызджы русты стæлфынау,
Æмæ уæд цирхъытæ сау æдзæм куысты
Арвмæ калдзысты судзгæ стъæлфæнтæ.*

*У нæ карз æгъдау – сатфæдисонæн
Ратт фыццаджы бар ды фыццаг цæфæн!
Рог куы фергтивы кард йæ фистонæй, –
Нæу лæджы нысан, нæй лæмæгъ уæвæн!*

*Дард ныззилдзынæ ды дæ сау фæринк,
Тугæй айсæрддзæн уый йæ фæтæн гуыр...
Æз ныхъхъæрдзынæн: О, мæ тохы цин,
О, мæ мады ‘хсыр!..*

*Стæй уæд – гъай-да-гъа! – сары арæнмæ
Лæг цы нæ быхсы! –
Æз дæу айсдзынæн комы нарæгмæ
Уым мæ хъæлæсы.*

Æмдзæвгæ кæронмæ куы ‘рхæццæ, уæд фæсабырдæр Таймуразы хъæлæс. Нал дзы хъуысы æртхъиран. Цыма, йæ хъайтары мæлæтыл фæсмон фæкодта, уыйау. Нал абухы, знæт донау. Ныхъхъус иудзæвгар. Ныссабыр. Мах дæр нал улæфæм.

Æмæ та ногæй – Таймуразы хъæлæс. Ныр – фæсусæй. Сабыргай. Цыма цæуылдæр фæфæсмон кодта:

*Цирхъы рог цъыввытт анæры,
Кæмтты азæлы сонт мыр-мыр...
Къух-ма зæрдæйыл авæры:
О, ма мады 'хсыр...*

Таймураз æрбадт æнæдзургæйæ. Йæ хæлафы дзыппæй систа йæ къухсæрфæн тымбылтæй. Ныссæрфта йæ ныхы хид. Йæ цъæх былтæ. Стæй фæуæлахизуæвæджы каст æрбакодта махмæ:

– Ныр ма шымах дæр бакæшут ишты, прозаиктæ! Романта бакæшдзыстут æви уацаутæ?! Дæ хæдзарæй райсомæй куы рæхизай, уæд æрмæстдæр – поэтæй! Иннæтæ ницы сты! Ницы шты иннæтæ – æмæ фæциш! Афтæ загътон æз – Хаджеты Таймураз!

Мæнæн дæр фæцис уыцы фадат, цæмæй Алешы бацардыдтаин Таймуразыл æмæ йæ нæ ауагътон мæ иувæрсты:

– Уый бæсты де ‘фсымæрмæ дзæбæх куы ‘ркæсис: цы йын ракодта къуыдайраг ныхасыздæхт?! Цæмæн ыл систа йæ къух? Цæмæн?!

– Уый та йыл куыд систа йæ къух?!

– Йæ мад æмæ йæ фыд цы дзыхæй дзырдтой, ууыл йæ къух цæмæн ауыгъта æмæ фалæрдыгон æвзагыл цæмæн зары? Цæмæн нæ худинаг кæны не ‘фсымæрты ‘хсæн, кæд раст лæг у, уæд?! Ома, къуыдайраг ныхасыздæхт чиуы? Фæлæ дæхæдæг дæр нæ дæ фарны фæндагыл лæуд, æмæ уымæн цы хъуамæ зæгъай?

– Так! – йæхи фесхъæл кодта Хаджейы-фырт. – Æвварш мыл кæнут, нæ? Ферох уæ, жнон фалейæ кæй æрцыдтæн, и? – Уымæй тынг буц уыдис, алы хатт дæр нæм кæцæйдæр кæй цыд: «Мæшкуыйæ штахтæн», «Фалейæ æрцыдтæн», «Къуыдары уыдтæн», – уыдон ын хи буцгæнæнтæ уыдысты. Уæд, дам мæм адæм хъулон цæстæй фæкæсынц. – Так!

Æмæ та – ха-ха-ха, хи-хи-хи, хо-хо-хо!.. Афтæмæй агуывзæ агуывзæйы æйæфта. Æмæ нын никуы зынд сæ кæрон. Фылдæр хатт-иу нæ ферох, кæд райдыдтам. Æз та-иу фылдæр æхсæвыгæтты куыстон. Боньгон – паддзахады службæйы. Уыцы ‘хсæв дæр хуыссæджы цъынд нæ федтон. Нозт дæр кодта йæхион æмæ мæ цæсты хаута æвæндонæй, фæлæ сæхихъæдæй æндæгъдысты сæ кæрæдзийыл.

Хорз ма ауыдтон, фæрсагæй бындз куыд æрбатахт. Йæ зæрды уыд нæ фынджы сæрты аразил-базил кæнын. Нæ нордтыл нын

ахъазын. Аенхъæлдта, иугæр фынгыл бадæм, уæд дзы исты зæрдæхцон ацаходинагыл йæ цæст куыннæ схæцдзæнис, фæлæ дзы хус цыхт, цæхджынтæ, нурытæ, хъæдындзтæй дарддæр куы ницы фæдта, уæд зæрдæскъуыд фæцис тамако æмæ нозты хъылма тæфмæ. Цыма нæм арвæй раппæрста йæхи. Йæ зæрды бæргæ уыдис, мæгуыр, нæ цуры 'рбадын. Фæлæ йæ уды фыдæнæн йæ парашют нæ райхæлд – йæ къæрцц фæцыд фынджы лак рагъыл.

Ныккомкоммæ йæм Алеш. Байрадаид æнамонд уды сæфтæй, уый мæ тынг нæ уырны. Мæлдзыджы къахыл нæ фæлæууыдаид. Ныр нæ цæстмæ зæрдæскъуыд бындзыл уыцы стыр, зæрдæбын худт бакодта:

– Уый уал дын – фондж! – йе ставд æнгуылдзтæй йæ систа йæ лыстæг къахæй арæхстгай æмæ йæ æрæвæрдта фынджы быгъдæг кæрон йе 'мтуг, æдзæрд бындзыты фарсмæ. Уыдоныл дæр раст уый æмбисонд акодта æмæ сæ Алеш тымбыл ласта иуранмæ, цæмæй йын æнцондæр нымайæн уыдаиккой. – Ам нырма, мæнмæ гæсгæ, нæ тæригъæдæй бирæ бынджытæ фæуыджысты зæрдæскъуыд.

– Комкоммæ æви ахæсгæ нысаниуæджы?! – уыцы зæрдæбынæй ныххудтис Хаджейы-фырт.

– Дыууæ хуызы дæр! – уыд Алешы дзуапп.

– Зонут, куыд? – афтæтæ нукуы уыдтæн, ныр, нæ зонын, цæмæн, фæлæ мыл хуыссæг тых кодта; нæ фынгæн та æввахс кæрон кæй нæ уыдзæнис, уый тынг хорз зыдтон. Нырма галуадзын афон уыд. Æмæ нал басастон мæхи. – Цалынмæ сымах иу-дыууæ куывды кæнат, уæдмæ æз мæ цæстытæ фæсайон æмæ уæ аййафдзынæн... гæнæн ис, уæ разæй дæр фæуон.

Мæ тамако æрдæгдымдæй æртхутæгдоны, чысыл ма бахъæуа, ныцъцъæл кæнон, фæлæ сын бакастæн сæ тар, фæрсæджы цæстангасмæ: «Цæуыл нæ сафыс, тамако нын куына фæг кæны, уæд?»

Сабыргай, йæ гуырыконд куыннæ фесафа, афтæ йæ ахуыссын кодтон æртхутæгдоны, стæй йæ мæ афтид тæбæггы хъусыл æрæвæрдтон. Уый нысан кодта – æрыздæхдзынæн æм ногæй, æмæ ахцонай сулæфыдысты. Сæхинымæры ма ноджы цытæ гуым-гуым æмæ хъуыр-хъуыр кодтой, уымæ нал байхъуыстон. Æд дарæс батылдтæн сынтæгыл æмæ, цы фæдæн, уый нал базыдтон...

Стæй мæ райхъал кодтой æртæйæ. Уыдон дæр – зачъеджынтæ. Урсачъеджынтæ. Ацæргæ лæгтæ. Уыцы зондджынхуыз, уыцы

хъуыдагхуыз уыдысты. Æви уыдон дæр, ныры кæнгæ адæмау, сæхи цæстмæ афтæ æвдыстой? Æмæ чи уыд сæ аргъуцы аккаг?

Мæ фадыварц мын дзæбæхтæ кодтой. Архайдтой, цæмæй мацауыл фæхъыг уон. Алцы дæр цæмæй уа нывыл. Дзырдта æрмæст сæ иу. Æвæццагæн, сæ хистæр. Иннæтæ архайдтой æмырæй. Хистæры ныхас уыд цыбыр, фæлæ фидар:

– Хуыцауы фæнды дæ фенын.

– Цæмæн æй бахъуыдтæн? – ныккæуынмæ хъавын мæ хъалæсы дзаг. – Нæ мæ фæнды! Нæ мæ фæнды!.. Ацы хуызæнæй куыд бацауон йæ размæ, – æфсонæн амонын мæ фадыварцмæ.

Фæлæ мæ ницæмæй фарстой. Мæ хъуыды сын фæндон нæ уыдис. Дыууæйæ мын фæйнæ армæй мæ уæхсчытыл, иннæ – мæ сæрыл æрхæцыдысты. Æвæндонæй мæ слæууын кодтой мæ уæрджытыл. Уымæйдæр – æнæдзургæйæ.

Уыцы рæстæджы мæ разы даргъ, сау пæлæзы, йæ сæрыл – худ, йæ зачъе – сау, йæ хъуымбыл сæрыхил – йе уæхсчытæм, февзардис Чырысти. Табу – йæхицæн. Йæ цæстæнгас – къуырф арф. Йæ рахиз армы æртæ хистæр æнгуылдзты зардæтæ кувывæвонг сиу сты. Каст сæрыстыр æмæ хъуыдагхуызæй. Мæнмæ. Цыма мæ цыдæр ныфс æвæрдта, афтæ мæм фæкаст. Фæлæ – цы, уый нæ хатыдтон.

Мæнæн мæ хъалæс ныххауд, фæлæ нырма цыд мæ хæкъуырцц. Ныр бамбæрстон, уыцы æртæ зачъеджыны сыгъдæг удтæ – зæдтæ кæй уыдысты. Чырыстийы раз фæйнæрдæм алаууыдысты. Уый та слæууыд, – табу Йын, – мæ хæнтразмæ. Каст мæм рæвдаугæ, арф, хъуыдымдзаг æмæ рæвдаугæ цæстæнгасæй. Стæй мыл райдыдта дзуарæфтауын. Дзырдта сабыр, фидар хъалæсыуагæй, цæмæй йыл æууæндыдаин кæронмæ:

– Ды зæххыл хъуамæ уай мæ бартимæ!

Æртæ хатты мыл дзуар бафтыдта. Зæгъгæ æндæр ницы кодта, фæлæ йын æнæдзургæйæ æмбæрстон, цы зæгъын æй фæндыд, уыдон: «У фыдрæстæг. Адæм сæ кæрæдзи кæрдтыл æфтдзысты. Хъæудзæнис сын æххуыс канын. Сæ куывд сын æмбæлы Хуыцаумæ хæцца канын. Уый у дæ комкоммæ хæс дæр æмæ йыл дæхи ма тигъ кæн. Араз, цы дын дзурын, уый».

Æз мæхи æххæст нæма æрцахстон. Мæ сæр зылд куыройау. Фæндыд мæ дзурын, фæлæ ме ‘взаг ныууад мæ комы. Ныссалд. Ницы дзуапп радтон Чырыстийæн. Фехъал дæн цæссыгдзастæй...

– Хах-ха-ха! – Хаджейы-фырт, йæ галиу уæхск фырхъалæн

гæзæмæ ратынг размæ, йæ гуыр нысхъæл кодта, йæ сæр фæстæмæ аппæрста æмæ хæл-хæл кæны. – Уый цæй диссаджы кæуын жоныс, ме ‘фшымæр, æмæ дæ куына жыдтон!

– О, Дунескæнæг... – сыбар-сыбур кæнын æз.

Гуыцмæзты Алеш ныггуыбыр кодта ноджы. Æрдæгæй уæлæмæ йе стыр гуыр дыууæрдæм, реуагæнæгау, ратил-батил кæны æмæ, цæмæй йæ кæсæнцæстытæ ма ахауой, уый тыххæй сæ йæ галиу армы амонæнæн æнгуылдзы цъуппæй ныххъывта йæ фындзы рагъмæ. Байтыгъта йе стыр дзых æмæ йæ бæзджын хъæлæсæй бæзджын худт кæны:

– Ныр куы амæлон, уæддæр ыл нал фæсмон кæнын. Федтай – кæуæг мыл уыджæнис, кæуæг! Хах-ха-ха!.. Дæхиуыл фæхæцын нæ зоныс, – хæцыд Хаджейы-фыртмæ. – Цы хъæрæг кодта, æххæст уый фехъуыстаиккам. Кæдæм хæл-хæл кодтай?!.

Æз чысылгай мæхи æрæмбæрстон:

– Ныр дæр уæ нæ бауырндæнис, кужмандуритæ, мæ хъалы фыдæбæттæй мæ фыны удхæрттæ дудгæбойнагдæр кæй сты, уый? Федтат, фыны ‘гъдауæй мæ сæрыл куыройы цæлхытæ куыд зылынц, уый?!. Федтат, къуырматæ, æви нæ?!. Æниу, сымах цы зонут æмæ цы хъуамæ фенат?

Æмæ сын радзырдтон, мæ фыны мæм Чырысти зæдтимæ куыд фæзынд, цы мын ныффæдзæхста. Æмæ сæ уый ноджы амардта худæгæй. Бынтон æрæджыйау Алеш уæддæр фæхæцыд йæхиуыл æмæ йæ цъæх цæстытæй нымдзаст Таймуразмæ:

– Кæсыс æм, йæ фынты дæр шытæ уыны?! – стæй фемдзаст, ног бындз куыд фæхуыдуг нозт, тамако æмæ нурыйы хъылмайы тæфæй. Йæ тъупп фæцыд фынгыл. Алеш æй йе ставд æнгуылдзтæй арæхстгай систа йæ саст базырай. Æрæвæрдта йæ фынджы афтид кæрон йе ‘дзард туг-стæг æфсымæрты рæдзæгъдыл. – Уый уын – фынддæс!

Алешы нымадæй фæхатыдтæн, мæ фын цас ахаста. Æмæ æфсæрмхуызæй ныккастæн мæ афтид тæбæгъмæ, ме ‘рдæбонны ‘рдæгдымд «Примæ»-мæ. Фæндыдис мæ, куы йæ ссыгътаин, зæрдæбынай йæ куы сцъырдаин, йæ фæздæг ын куы рауагътаин здыхсгæ-здыхсгæ. Фæлæ йæ нæ иста мæ куыйтыхæринаг зæрдæ.

Диссаг куыд нæ уыд, мæ фыны фæстæ мæм нал дæр тамако дымын цыдис, нал дæр нуазын... Хæрдыл, куы йæ загътон, æнæуый дæр нæ къух ницы-уадиссагыл фæхæст. Стæй йыл тыхсгæ

дәр мәнә-мәнә никуы бакодтам. Ацы царды алцы дәр ахуырай у...

Әмә базарыдтән нылләг хъяләсәй...

Уый кәд уыдис! Кәдыккон фын у! Мә мәгуыр әрдхордәфсымәртә мыл сайдәй раджи рацыдысты – әвәндонәй, раст сә бәллицты фыцәнты цардцухәй афардәг сты се ‘нусон дунемә – уымы бәстәм: Алеш – нә фыдбоны сыхәгты сау нәмыгәй, Таймураз – фыдцарды азарәй. Дзәнәттаг уәнт. Фәлә иунаг бон дәр нә цух кәнынц мә цәстыты разәй, мә зәрдәйы әвәрәнтәй.

Цәуын сәм мә царды, мә фынты, мә бәллицты:

ДӘТТӘЙ

Кәй адзалыл фәрайынц, уый әгад у.

Къуыбар цәссыг кәуыл фәкалынц – фесты дзы әдзар.

Алеш, Таймураз, у әгад, гъе, кад у –

Дәттәй, сымахимә та иу едзаг фынгыл фәзар!

Диссаг куыд нәу, нәдәр мә Чырыстийы фәдзәхст рох кәны. Уыцы фәдзәхст дәр, цыма мын әй мә ныхыл ныффыста, әппынәдзух ләууы мә зәрдыл.

ХУРЫ АНГÆС ДИДИНÆГ

ФЫДÆНХЪÆЛ

Сæрдыгон æхсæв. Кæрзыты бын бадын,
Сæ сыфтæртæ сыбар-сыбур кæныңц,
Тæмæссаг нывтæй йемыдзаг у æхсæв, –
Цыдæр æндæргтæ уæлдæфы тæхыңц.

Рæсугъд фæндтæ, тынау, нывæнды зæрдæ,
Дæ рудзынджырдаем адарын мæ цæст.
«Цæй, ацауон!..» – Фæлæ та уæд фæзæгъын:
«Нæ, иучысыл ма абадон æххæст».

Цæлхыдзаг мæй ыстылди арвыл, зæхмæ
Цыхцырæгау йæ тынты рухс кæлы.
Йæ тарф фынайæ Боброн, цыма, фехъал,
Йæ цæхæр цæст фæцъынд-фæцъынд кæны.

«Цы бадыс ам?» – Мæ зæрдæ мæм ысдзуры, –
Нæ фæзындзæн, цæмæ ма у дæ каст?..»
Нындзыг и, цыма, уалæ мæй дæр, дурау,
Мæ уды цæст йæ тæмæнмæ нымдзаст.

Нæ рудзынг байгом, акастæн нæхирдæм,
Нымд хъæлæсæй мæм радзырдта мæ мад:
«Æнафон у, дæ хæдзармæ-ма рацу, –
Кæркуасæнтæм цы у, мæ хур, дæ бадт?!..»

Сындæггай уæд æз араст дæн нæхирдæм.
«Куыд не ‘рбацыд?» – мæхимидæг дзырдтон...
Мæ узал уаты батылдтæн мæ фыны, –
Нæ кæрзыты бын бадгæ дæ уыдтон...

СÆФТ ДИДИНБАСТ

Райдзаст райсом донырдаем фæраст дæн,
Фæндаджы был фемдзаст дæн гуылæрмæ.
Хуры æнгæс дидинæг, зæгъ-ма мын,
Ам кæмæ, кæмæ кæсыс æнхъæлмæ?

Искæй чызг дæ ратондзæни иу бон,
«Мæнæ-ма цы рæсугъд у!» – зæгъдзæни.
Æмæ дæ дæ дидинсыфтæ тонгæ
«Уарзы мæ, нæ мæ уарзы?..» фæрсдзæни.

Хурдзаст дидин бахудти йæ мидбыл,
Стæй, чызгау, йæ сæр бынмæ æруагъта.
Рог дымгæ æрбасимдта йæ рæзты,
Сусæгæй, цыма, цыдæр ын загъта.

Урсбазыр гæлæбу йæм æрбатахт,
Акодта йæ дидинсыфтæн батæ
Уалдзæджы зæлдагбазыр пæрпæрæг
Æмæ та тæхы æндæрмæ уартæ.

Араст дæн æз быдырмæ, уым цас и
Дидинджытæ, цу æмæ дзы ма ‘ртон!
Дидинбаст кæркæ-мæркæ кæмæндæр
Ахæсдзынæн æз лæварæн абон.

Кæрзыты бын дардмæ дæу ысуыдтон,
Ракастæ мæм, фезгъорын гæпдугъæй.
О фæлæ... мæ дидинбаст цы фæци?..
Фæндагыл æрхауд кæмдæр мæ къухæй!..

АРВÆРДЫН

Цъæх фæлыст æрдз йæ мидбыл худы,
Цыма у гауызæй æмбæрзт.
Æртæхдзаст дидинджытæм дардмæ
Кæсынæй нал æфсæды цæст.

Зынынц мæм урс фынчытау мигътæ,
Тæппузыртæ, цыма тæхынц, –
Уый хурзæрин йæхи куы найы,
Мæныл йæ пырхæнтæ кæлынц.

Кæсын ыскæсæнырдæм, арвыл
Æркъæдз и авдхуызон къæлæт.
Фырмондагæй мæ зæрдæ скафыд, –
Ехх, камари дæ ахæм уæд!..

Мæ бæллиц дуредзин-маргъ фестад,
Мæ риуæй ратахти, кæс-ма,
Тæхы, тæхы йæ уаз нысанмæ,
Фæлæ нæ бахæццæ нырма...

Нæй, нал зыны, мæ цин фæуæгъды,
Рæуфынау арвæрдын фæтар,
Æрбайсæфт дуредзин – мæ бæллиц,
Ныр цу, уый арвы цъæхы ссар...

Цы фæци камари рон арвыл? –
Æдылымæ цыфæнды дзур..
Йæ мидбылхудгæ зæхмæ ракаст
Къæбæлдзыг мигъты ‘хсæнæй хур...

НӘ РАЗАГЪДЫ ЛӘГТӘ

ХОЗИТЫ Петр

БИЧЕРАХТЫ ӘФСЫМӘРТӘ: ИРЫСТОНЫ ЗНӘГТӘ ӘВИ ХӘРЗГӘНДЖЫТӘ?

Мидхәсты тыххәй Советон Цәдисы рәстәджы цыдәриддәр фыст әрцыд, уый әрмәстдәр уәлахиздзауы цәстәнгасәй. Чи фәуәлахиз, уый та бәрәг у – большевиктә. Советон историктәм дәр сә куыстыты куыннә ис мидхәсты фәдыл бирә цаутә әмә раст амынд факттә: кәд әмә кәм цыдысты тохтә, ныхмәләууәг кьордтән сә нымәц, сә тыхтә цас уыдысты, сәйрагдәр тохты чи архайдта әмә сә тохтә кәцы горәт кәнә хъәуы сәрыл уыдысты, уәлахиз дзы кәй къухы бафтыд, әфсәддон операцитән разамынд чи ләвәрдта әмә ахәм әндәр статистикон бәрәггәнәнтә. Фәлә сә нәй зонады сәйрагдәр принцип – алы цауән дәр сәрибар ахуыргонды цәстәнгасәй аргъ кәннн, зәгъәм, сырхытә әмә урсыты сәргъләуджыты сә идеятәм гәсгә әвишпайды знәгтә әмә хиуәттыл дих кәннн нә, фәлә сын сә архайд биноныгәй сахуыр кәннн, уымән әмә уыдон канд әфсәддон раздогтә нә уыдысты, фәлә ма хуымәтәджы адәймәгтә дәр, сә фылдәр – ахуыргонд, хәстон интеллигенци кәй хонннц, уый минәвәрттә. Бирәты дзы әрмәст политикон цардәвәрдды мәт нә уыд, дарддәр әххәссыд сә хъуыды – сә адәмы сомбоныл, сә национ удварн бахъахъхәнныныл. Фәлә мидхәсты чи фәуәлахиз, уыцы идеологи, уыцы советон цардарәзт фадат нә ләвәрдта йә зонадон кусджытән, официалонәй фидаргонд әрцыд, мидхәсты факттә, истори иумәйагәй лыстәг сасиры чи луәрста, ахәм паддзахадон цензурә. Уымә гәсгә уыцы дәргъвәтин әмә ахсджиаг дуг баззад әрдәгфыстәй, иуварсонәй, къахырәй. Уынәм әй әрмәст дыууә хуызы ахорәнты – урсәй кәнә сауәй. Дыууә ныхмәвәрд хъуыдыы мидәг – сырх большевиктә – нәхиуәттә, урс меньшевиктә – знәгтә, советон – антисоветон әмә афтә дарддәр.

Фәцис уыцы дуг әви нәма? Официалонәй йын кәрон әрцыд. Не ‘ппәт дәр абон цәрәм әндәр бәстәйы, әндәр социалон

цардæвæрдды, æндæр политикон æмæ экономикон уавæрты, фæлæ большевиктæ æмæ меньшевиктæм раздæр цы ахаст уыдис, уый афтæмæй баззад. Йæ диссаг уый у, æмæ æвзонг фæлтæры зондахаст дæр нæ ивы кæнæ та ивы бынтон сындæггай, стæй ацы фарстмæ цыма цымыдис дæр нæ кæнынц. Советон Цæдис фехалыны фæстæ чи райгуырды, уыцы фæсивæд дæр хъуыды кæнынц дихдзинады категоримæ гæсгæ. Сырхытæ – нæхиуæттæ, меньшевиктæ – знæгтæ. Афтæ кæй у, уымæн сбæлвырдгæнæн ис, ацы фарсты фæдыл интернеты социалон къордты архайджыты фыстытæй. Хистæр кары адæм афтæ цæмæн хъуыды кæнынц, уый бæрæг у, фæлæ æвзонг фæлтæры зондахасты ныхмæлæуды хъуыды кæй нæ ивы, уый цымыдисы йеддæмæ æвзæрын кæны æндæр фарстытæ дæр, цæвиттон, скъолаты ацы ахсджи-аг хъуыддагмæ сæ хъус кæй нæ дарынц, уый. Зæгъын хъæуы уый дæр, æмæ ахæм тенденци тыхджындæр у Уарæсейы провинциты. Ирыстоны иуæй-иутæ сæхи тынг размæдзыдыл нымайынц, фæлæ рæстдзинадæн, объективон уавæрæн бамбæхсæн нæй: ацы фарсты æмæ ма бирæ æндæр иумæйагнацион, иумæйагполитикон æмæ иумæйагкультурон фарстыты дæр Ирыстон провинциты ‘хсæн ис æппæты разæй. Уымæн, кæй зæгъын æй хъæуы, ис йæхи аххосæгтæ, фæлæ уый æндæр ныхасы темæ у.

Æмæ уæддæр цыдæртæ ивы. Цæвиттон, 2003-æм азы Мæскуы-йы мыхуырæй рацыд чыныг «История Северной Осетии. 20 век». Уым Цæгат Ирыстоны истори æвдыст цæуы дыууынымæ ануы райдианæй абоны онг. Афтæ зæгъæн ис, æмæ ацы чыныджы зынгæ фæлæмæгъдæр штампон ахаст, егъау бынат дзы чи ахсы, мидхæсты уыцы цаутæм.

Зæгъæм, чыныджы разныхасы Цæгат Ирыстоны зæххыл мидхæсты драматикон цауты тыххæй мæнæ куыд фыст ис: «Адæм «сырхытыл» æмæ «урсытыл», хиуæттыл æмæ æцагæлæттыл кæй адих сты, уый æркодта уымæ, æмæ æфсымæр æфсымæры ныхмæ хæцæнгарз райста. Ирыстоны зынгæдæр æхсæнадон архайджытæ сидтысты адæммæ, цæмæй кæрæдзийæн барой, кæрæдзи ма цæгъдой, фæлæ сæм ничи хъуыста. Стæмтæ йеддæмæ. Мидхæсты бабын сты кадрон афицертæ се ‘ппæт дæр, куынаг æрцыд интелигенци, чи ма дзы баззад, уыдон та дунейы алы къуымты ныххæлиу сты».

Æрæджы дæр ма ахæм рæстдзинад зæгъынæн хъуыдис стыр ныфс, мыхуыры та ахæм рæнхъытæ уадзгæ дæр ничи ракодтаид,

Бичерахты Лазар.

Бичерахты Георги.

Бичерахты Лазар эмиграцийы.

*Лазæры ингæн
горæт Ульмы (Герман).*

уымæн æмæ официалон хицаудзинады стереотипты сæрты ахизынæн æппындæр ницы амал уыдис, уæлдайдæр та Ирыстоны.

Æппæт фыдбылызтæн дæр сæ гуырæн агурын хъæуы, адæм æцæг хъуыддæгтыл, æцæг факттыл нæ, фæлæ алыхуызæн мифтыл кæй æууæндынц, уым. Ацы уавæр расайы гыццыл æмæ егъау хæстытæ паддзахæдты ‘хсæн, гыццыл æмæ егъау хъаугъатæ адæмыхæттыты æмæ хицæн адæймагты ‘хсæн. Адæймагæй æнæсæттондæр, æвæццæгæн, ницы ис – уый цы уыны, цы хъуысы, чингуытæй, йæхи фæлтæрддзинадæй цы базоны, ууыл не ‘ууæнды, фæлæ цавæрдæр абстрактон идейæтыл – капитализмыл, социализмыл, коммунизмыл æмæ æндæр ахæм измтыл. Кæй сæры райгуырынц æмæ сæ æндæрты сæрты нытгътыссын кæмæн бантысы, уыцы адæймагтæ та свæййынц табуыаг, раст уæларвон зæдты хуызæн гуымирытæ, уырыссагау та сæ идолтæ хонынц. Идейæтæ æмæ гуымирыты сæрвæлтау æфсымæр ауæлдай кæны йе ‘фсымæры, фыд йæ фырты. Ферох вæййынц, иу ныййарджытæй, иу адæмыхаттæй кæй сты, иу культурæ, иу истори сын кæй ис, уыдæттæ. Зындгонд ирон поэт æмæ литературæиртасæг Дзуццаты Хадзы-Мурат æнæхъуаджы нæ загъта, «мифтæ фæлдисæм, мифтæй цæрæм», загъгæ. Цæвиттон, ахæм у мидхæсты фæдыл большевиктæ – меньшевикты мифы мидис дæр. Уыцы мифты аххосæй байсæфт мингай адæймагты цард. Хæсты закъон та рагæй бæрæг у – бабын вæййынц æппæты хуыздæртæ.

Раджы аивгъуыдта уыцы змæст рæстæг, цы фыдбылызтæ æрхаста, уыдон сбæлвырд сты, сбæрæг ис, уыцы мифтæ – идейæтæ бынтон тутт кæй уыдысты, уый дæр. Сæвæрæм ма нæхи раз ахæм фарстытæ: меньшевиктæ куы фæуæлахиз уыдаиккой мидхæсты, уæд адæмы цард куыд ацыдаид – хуыздæр æви æвзæрдæр? Адæм уыйбæрц туг кæй ныккалдтой, кæрæдзимæ кæй сызнаг сты, сæ Райгуырæн бæстайæ кæй фæхауæггаг сты, æппæт адæттæ уыцы мифты аргъ уыдысты? Большевиктæ æмæ меньшевиктæ кæрæдзиимæ цæй сæрвæлтау тох кодтой, уыцы идейæ иумæйагæй уыдæтты аргъ уыди æви нæ уыди? Кæцы куырыхон историк кæнæ политик ратдзæн раст дзуапп ацы фарстæн? Æвæццæгæн, æппындæр ничи, уымæн æмæ ацы фарстæн дзуапп нæй. Æмæ уæддæр уал азы фæстæ уыцы трагеди раст æмæ арф раиртасынмæ йæ ныфс ничи хæссы, большевик-меньшевикон позициæ нæ, фæлæ æнæхъæн ирон адæмы национ интересы

цæстæнгасæй. Алы хъуыддаджы дæр куыд хъуамæ уайд, афтæ. Большевикты кой чи раканы, уымæн фидисау кæнынц, ды дæр уыдонæй дæ, зæгъгæ, меньшевикты коймæ та ноджы фыддæр ныхæстæ, уымæн æмæ нæ адæмы уыцы хай, нымад уыди æмæ ныр дæр нымад у адæмы знагыл, сæ царды хабæртгæ æппындæр иртæстгонд не сты, афтæмæй, уæлдайдæр та, эмиграцийы куы ацыдысты, уыцы рæстæг. Бичерахты æфсымæрты тыххæй ацы æрмæг зонадон куыстмæ æппындæр ницы бар дары. Цы ин-формаци дзы ис, уый алы ран дæр ссарæн ис. Ноджы ма фылдæр хабæртгæ дæр. Фæлæ мæм афтæ кæсы, æмæ мидхæсты зындгонд архайджытыл се ‘ппæтыл дæр арæхдæр куы уайд алыхуызон æрмæг, уæд, чи зоны, кæмæдæрты бахъарид, мифтыл æууæндын адæмæн куыд стыр зиан хæссы, уый. Рæсугъд фæлыст мифтыл æмæ адæймæгтæ-гуымирытыл æууæндыны бæсты царды фæлтæрддзинадæй раст хатдзæгтæ кæнын, мæнмæ гæсгæ, уый у адæмы царды æппæты растдæр фæндаг.

Урс æфсады змæлд кæй хуыдтой, уый Мæздæджы районы уыдис тыхджындæр, ам сæрибар хъазахъхъæгтæ дзæвгар кæй цард, уый тыххæй. Сæ раздæуджытæй бирæтæ уыдысты ирæттæ. Хъазахъхъæгты дыууæ станицæйы Новоосетинская æмæ Черноярская ацы змæлды архайдтой æппæты хъæддыхдæрæй. Новоосетинскаяйы станицæйæ уыдысты Бичерахты дыууæ æфсымæры дæр – Лазæр æмæ Георги. Урсыты змæлды бирæ курдиатджын ирон афицертæ уыди, фæлæ дзы Бичерахты æфсымæртæ уæддæр сæрмагонд бынат ахсынц. Сæ кой арæхдæр ис куыд историон документты, афтæ адæмы ‘хсæн дæр. Бирæ легендæтæ æмæ ныхмæвард факттæ кæй ис сæ царды, чи зоны, уый тыххæй дæр. Иуты цæсты уыдон Ирыстоны æмæ Уарæсейы знæгтæ сты, Англисы фæсдзæуинтæ, шпионтæ, æндæрты хъуыдымæ гæсгæ та сты – демократтæ, Уарæсейы æнувыд патриоттæ.

Æнагуырысхойаг у уый, æмæ ацы бинонтæ æцæгдæр кæй уыдысты тынг курдиатджын, сæрæн, ахуыргонд адæм. Сæ фыд Сабан дæр уыдис афицер, уыд службæйы паддзахи сæрмагонд канвойы. Йæ фырттæ Георги æмæ Лазæр ахуыр кодтой Уарæсейы. Хистæр каст фæцис Уæлдæр техникон ахуыргæнæндон, Лазæр та Санкт-Петербурджы реалон ахуыргæнæндон, уый фæстæ та Мæскуыйы æфсæддон училищæ. Фæлæ сæ сæйраг миниуджытæ æфсæддон хъуыддæгты рабæрæг сты. Лазæры

хæстон фæндаг райдыдта Дыккаг дунеон хæстæй, уыдис партизанты къорды хистæр Персы. Йæ хъæбатырдзинады тыххæй йын лæвард æрцыд бирæ хорзæхтæ, уыдонæй 2 уыдысты Сыгъдæг Георгийы орденæ. Персæй куы æрбаздæхт, уæд слæууыд, большевикты ныхмæ чи тох, кодта, уыдон сæргъы Баку æмæ Дагестаны, уыдис Кавказ-Каспийскы хицауады разамонæг, инæлар-майор. Иуæй-иу бæрæггæнæнтæм гæсгæ йын англисæгтæ дæр радтой инæлар-лейтенанты цин. Коммунистæ куы фæуæлахиз сты, уæд уый дæр ацыд эмиграцийы. Цардис Лондоны, Францы, Германы. Ам дæр уыдис ирон национ змæлды разамонæг. Амард 1952 азы гермайнаг горæт Ульмы.

Хистæр æфсымæр Георги кæд инженер уыдис, уæддæр йæ цард æнæхъæнæй дæр снывонд кодта æхсæнадон-политикон цардæн. 1902-æм азæй фæстæмæ уыдис Мæскуыйы социал-демократон къорды уæнг. Жандармтæ йæ фæдыл зылдысты, цалдæр хатты бадт ахæстæтты дæр. Фæстаг хатт – Дзæуджыхъæуы. Фыццаг дунеон хæст куы райдыдта, уæд æй арвыстой Норвегимæ, уырдыгæй Францмæ, Англисмæ. Уым бæстон ахуыр кодта авиацийы хъуыддæгтæ. 1917 азы æрыздæхт Ирыстонмæ æмæ Мæздæджы хъæзахъхъæгты сæргъы тох кодта большевикты ныхмæ. Архайдта августы цауты Дзæуджыхъæуы. Цы уавæрты фæмард, уый абон дæр бæрæг нæу.

Æмæ уæддæр куыд аргъ кæнын æмбæлы ацы дыууæ æфсымæры архайдæн, куыд Уæрæсейы знæгтæн æви йæ хæрзгæнджытæн? Цы ис ацы дыууæ æфсымæры царды легендæйæ æмæ æцæгдзинадæй? Ацы фарсты фæдыл сæ хъуыдытæ зæгъынц дыууæ историкы – Дзиццойты Валери æмæ Феликс Киреев.

Дзиццойты Валери, историон зонæдты доктор, профессор: «Мидхæсты тыххæй бирæ æрмæг ис – уацтæ, диссертацитæ, чингуытæ, фæлæ уыдон сæ мидисмæ гæсгæ кæрæдзийæ уадиссаг ницæмæй хицæн кæнынц, сты иу хъуыдыйыл хæст, ныхас сæ цæуы, советон хицаудзинады сæрыл чи тох кодта, æрмæст уыдоныл. Æз мæхæдæг дæр уыцы историктыл нымайын мæхи. Советон хицаудзинады ныхмæ чи уыди, уыдон та æнæдызæрдыгæй нымад цыдысты знæгтыл, ахæм хъуыды абон дæр ма ис. Сæйраг аххосагыл æз фыццаджыдæр нымайын, ацы ахсджиаг фарсты фæдыл историон æрмæг лæмбынæг иртæст кæй нæу, уый. Историйыл чи кусы, уыдон архивон литературæимæ хорз зонгæ не сты, фæсарæйнаг бæстæты цы æрмæг ис, зæгъæм,

Францы, Турчы, Германы, уый тыххæй та æппындæр ницы зоннынц. Уыдон ссарын хъæуы, раиртасын æмæ сæ мыхуыры рауадзын. Мидхæстæн йе стыр дæр проблемæ уый мидæг ис, æмæ иу туг, иу стæг адæм кæрæдзийы ныхмæ слæууыдысты. Сæ кълассон идейæтæ фæтых сты, иу адæм кæй сты, уыцы хъуыдыйыл. Ферох сæ сæ истори, сæ культура, се ‘гъдау, сæ национ удыхъæд. Сæ кълассон идейæты сæраппонд марыныл нæ ауæрстой, кæрæдзийæн алыхуызон знаггад кодтой. Лæмбынæг куы акæсæм нæ алыварс, уæд цыма ахæм дихдзинадæн абоны онг дæр кæрон нæма æрцыди, афтæ мæм кæсы. Дарддæр æй кæнынц сæ цот, сæ цоты цот æмæ афтæ дарддæр. Бичерахты дыууæ æфсымæрай афтæ зæгъдзынæн, æмæ сæ Хуыцау фæхайджын кодта æхсарæй, лæгдзинадæй, зондæй, тынгдæр та – Лазары. Уæрæсейы ног хицаудзинады ныхмæ сæйрагдæр тохгæнджытыл сæ уый тыххæй нымадта Англисы хицауад. Ам уыцы рæстæг бирæ афицерта уыди, инæларттæ, фæлæ цæмæндæр уый равæрстой, уымæн æххуыс кодтой, æхцайæ зæгъай, хæцæнгарзæй. Фæлæ уымæ Лазæр уыди сæрибаруарзæг адæймаг, никæй дæлбар фæрæзта царын. Иунаг дæнцæг æрхæсдзынæн: Деникинай йæ удхæссæг уыдта. Кæрæдзимæ хæстæг нæ цыдысты, кæрæдзийæн знаггад кæныныл нæ ауæрстой. Иннæ æфсымæр Георгийæн сæйраджыдæр ам, Ирыстоны, уыдысты йæ тохы хъуыддæгтæ. 1918 азы Мæздæгæй Дзæуджыхъæумæ чи æрбалæбурдта, уыцы хъазахъхъаг æфсады сæргъы лæууыди. Ацы тохты ма йемæ уыди булкъон Соколов æмæ инæлар Мадритов. Большевикты ныхмæ сæ тохæй ницы рауади, састы бынаты базадысты. Августы цауты уынг, зæгъгæ, уый дæр уырдыгæй баззад».

Феликс Киреев, историон зонæдты кандидат, хъазахъхъаг змæлд иртасæг: «Бирæ рæстæг афтæ нымад цыди, зæгъгæ, мидхæсты рæстæг Уæрæсейæ чи ацыди, уыдон се ‘ппæт дæр знæгтæ сты, уыдон, дам, паддзахы хицаудзинад сног кæнын фæндыд æмæ афтæ дарддæр. Уый раст нæу. Мæ бон афтæ зæгъын у, æмæ ацы хъуыддаг æппындæр иртæстгонд нæу. Мидхæсты рæстæг Уæрæсейæ ацыди 5 милуан адæймаджы, уыдонæй цалдæр мины уыдысты ирæттæ. Ирыстонæн уый стыр трагеди уыдис, уымæн æмæ чи фæхауæггаг, уыдон, афтæ зæгъæн ис, æмæ уыдысты адæмы хуыздæр миनावæрттæ – интеллигенттæ, хъуыдыгæнæг адæм, сæ Райгуырæн бæстæйæн сæ фæндыд хорздзинад. Куыд хæстон, афтæ Бичерахты Лазæр иууыл хуыздæр йæхи равдыста, партизаны

кьорды сæргъы куы лæууыд, уыцы рæстæг. Бирæ инæлæрттæ дзы уыди, фæлæ ахæм бæрнон хæс йæхимæ уый йеддæмæ ничи райста. Ныртæккæ бирæтæ дзурынц, Лазæр диктатор уыди, зæгъгæ, уый, дам, æрмæст йæхи мæт кодта, йæ карьерæйыл тыхсти, зæгъгæ. Уый раст нæу. Бичерахты Лазæр тох кодта æрмæстдæр йæ идейæты сæраппонд. Агурын æмæ ссарын хъæуы ног æрмæджытæ уæды цауты тыххæй. Лазæр йæхæдæг дæр кæд истытæ ныффыста, уæддæр æй чи зоны. Æппæт адæттæ куы сауыр кæниккам, уæд хуыздæр зониккам рæстдзинад. Ныртæккæ та æрмæстдæр большевикты мысинæгтыл æнцайæм, иннæты хъуыдытæ нæ зонæм. Цæвиттон, абон дæр бæрæг нæу, Бичерахты æфсымæрты, бонифæстагмæ, цы фæндыд, уый».

Мæздæджы районы Новоосетинскаяйы станицæйæ райдыдта Бичерахты æфсымæрты трагикон биографи. Ныртæккæ сæфыды хæдзары бынаты æндæр агъуыст ис, чи дзы цæры, уыдон дæр æндæр мыггагæй сты. Ацы æфсымæрты тыххæй, стæй иумæйагæй сæ фарсхæцджыты тыххæй, куы ма йæ загъдæуыд, бæлвырд æрмæг нæй, советон дуджы чингуыты цы фыст ис, уый йеддæмæ. Стæй ма, легендæты хуызы чи баззад, ахæм дамдумтæ. Æмæ дзы хъуамæ куыд уа, кæд æмæ ма æппын æрæджыйы онг дæр бирæтæн се уоны тас бадти, адæмы знаг нæ ма рахоной, зæгъгæ. Ахæм тасы бын бирæ рæстæг царди, Бичерахты æфсымæртæн ма хæстæджы номыл чи баззади, уыцы Бичерахты – Кунова Мария. Цалдæр азы размæ Новосетинкайы хъæуы йемæ ныхас кодтон, æмæ нын уæд радзырдта, зæгъгæ, дам сын сæхи нæ зыдтон, никуы сæ федтон, фæлæ ацы æфсымæртæн мæнæй æввахсдæр Ирыстоны ничиуал ис. Марийы ныхæстæм гæсгæ уый йæхæдæг дæр хæрз гыццылæй баззад сидзæрæй æмæ куы бахъомыл, скъоламæ куы бацыд, уæд та, фидистæй тæрсгæйæ, скъоламæ дæр нæ уæндыд. «Не забывай, кто ты такая», зæгъгæ, дам, мын-иу арæх дзырдтой ахуыргæнджытæ сæхæдæг. Бичерахты æфсымæртæн бинонтæ дæр уыдис, фæлæ сын сæ хъысмæт Мария дзæбæх нал зоны. Æрмæст йæ зардыл хорз лæууы, Георгийы æмкъай йæ царды фæстаг бонтæ Дзæуджыхъæуы зæрæдты хæдзары кæй арвыста, уый, цардæй дæр уым ахицæн. Лазæрæн дæр уыдис чызг, фæлæ йæ хъысмæт дарддæр куыд рауад, уый Мария нæ зоны.

Мидхæсты дуджы тынг бирæ уыдис ирон хъæбатыр афицæртæ, сæ идейæты тыххæй йæ цард дæр чи нæ æвгъау кодта,

ахæмтæ – æгъдауы æмæ кады аристократтæ. Фронтæн иуæрдыгæй æмæ иннæрдыгæй дæр. Æмæ æцæгдæр уый иры трагеди у, уымæн æмæ дзы тынг бирæ адæм бабын, уыдон сæхи хуызæн æхсарджын æмæ рæстылмард цот нæ ныууагътой Ирыстоны сомбонæн. Бирæтæ та дзы бынтондæр фæхауæггаг сты сæ Райгуырæн бæстæйæ æмæ ферох сты, сæ фæд дæр фесæфти.

Æвзæр нæ уайд, Ирыстоны ахуыргæндтæ ног цæстæй куы акæсиккой æмæ куы бакусиккой мидхæсты историйыл, йæ сæйраг хъайтарты цардыл. Хъулон дзы куыд никæй фæкæной, афтæ. Уыдоны ‘хсæн – Бичерахты æфсымæртæ дæр. Кæй зæгъын æй хъæуы, ирон урс эмиграцийы историон фæдтæ бацагурыныл фылдæр кусын бахъæудзæн, уымæн æмæ уыдон фæсарæнты сты, сæ фылдæр – Ныгуылæн Европæйы бæстæты.

Ирон ахуыргæндтæ, Ирыстоны хицæуттæ ацы ахсджиаг хъуыдагмæ куы æрæвналиккой, уæд уый афтæ амонид, æмæ махмæ дæр, æппынфæстаг, кæй фæцис урсытæ æмæ сырхыты рæстæг. Æндæр адæмтæ ацы хъуыдагмæ раджы бавнæлдтой.

Редакторæй. Иттæг раст зæгъы Петр нæ ахуыргæндты тыххæй. Уыдон нæ адæмы истори фысгæйæ иудадзыг уыдысты конъюктурæйы дæлбар, большевикты идеологи куыд амьдта, уымæй иуварс ахизын сæ бон нæ уыди. Фæлæ ныр фадат ис хъуыдагæтæ объективон уагыл иртасынæн, æмæ афон у революци æмæ мидхæсты цаутæн раст аргъ скæнынæн. Нæ историктæ никуы базмæлдзысты, уый цыма зонгæ кодта, уыйау уырыссаг ахуыргонд Алексей Юрьевич Безугольный бавдæлд æмæ, архивты æрмæг хорз сахуыр кæныны фæстæ, ныффыста æвæдзиауы чиныг «Генерал Бичерахов и его Кавказская армия». Рацыди Мæскуыйы 2011 азы («Издательство Центрполиграф»). Ис дзы бирæ хуызистытæ, Бичерахты Лазæр æмæ Георгийы фыстæджытæ æмæ æндæр документалон æрмæг.

Æз Ирыстоны-Аланийы сæргълаууæг куы уаин, уæд А. Ю. Безугольныйæн ацы чиныджы тыххæй саккаг кæнин Къостайы номыл преми. Стæй ма уый зæгъинаг дæн: æндæр адæммæ Бичерахты гуыппырсар æфсымæрты хуызæн гуырдтæ куы уыдаид, уæд сын раджы сæвæрдтаиккой егъау цыртдзæвæнтæ. Фæлæ мах адæмымыггаг адæм нал стæм... Цæй, ницыуал зæгъын.

Хозиты Петры уацмæ уæлæмхасæны хуызы дæттæм А. Безугольныйы чиныджы разныхас æмæ чысыл скъуыддзæгтæ.

* * *

*Как мы исполнили свой долг –
скажет история.*

Л. Ф. Бичерахов

«В вихре страстей разных изданий от периода Бичерахова осталось пустое место», – написал еще в 1930-х гг. соратник Лазаря Федоровича Бичерахова Б. В. Никитин. Спустя восемь десятков лет мало что изменилось. Имя одного из ярких и самобытных персонажей Гражданской войны в России остается в полном забвении. А те штампы, что кочуют из книги в книгу и по сей день, лучше бы и не появлялись на свет вовсе, поскольку порочат Бичерахова необоснованно, незаслуженно и несправедливо, что не достойно памяти любого человека, а памяти человека, оставившего след в истории Отечества, – особенно.

Замысел этой монографии родился случайно. Работая в архивах над совершенно другой темой из истории Гражданской войны на Кавказе, я то там, то здесь наталкивался на имя Лазаря Бичерахова. Первые, касательные знакомства с его судьбой и деятельностью вызывали прежде всего чувство удивления: необычными поступками, неординарным складом ума, широким благородством и щедростью и в то же время совершенным забвением этой фигуры в историографии Гражданской войны. Приняв решение написать биографию Л. Ф. Бичерахова и углубившись в архивный и мемуарный материал, связанный с его именем, я лишь убеждался в верности своих первых впечатлений.

Советская историческая наука обходилась хлестким жупелом «бичераховщина», имея в виду заодно и политическую деятельность его родного брата Георгия, возглавившего в 1918 г. антибольшевистское политическое движение казаков в Терской области. В термин «бичераховщина» вкладывался только негативный смысл, реакционная и «контрреволюционная» деятельность, не достойная ни одного доброго слова. Сотрудничество войскового старшины Л. Бичерахова с большевистским Бакинским совнаркомом в последние недели его существования в июле 1918 г. стало удобным поводом для списания на него краха большевиков в этом важнейшем нефтедобывающем и промышленном регионе. В то же время связь с Бакинской коммуной во многом стала причиной того, что Бичерахов не

был принят ни Белым движением, ни белоэмигрантской средой, ни зарубежной русской историографией – здесь он прослыл «красным».

Между тем исторический масштаб деятельности Бичерахова и подчиненных ему войск (партизанского отряда, позднее развернутого в Кавказскую армию и флот) в первый период Гражданской войны (1918 – начало 1919 г.) на обширных территориях Северного Ирана, Восточного Кавказа и Закаспия – в Азербайджане, Дагестане, на Тереке и в Закаспийской области – исключительно велик. На некоторое время он стал фактическим правителем обширных прикаспийских территорий, был признан в этом качестве Временным Всероссийским правительством (прообразом будущего колчаковского правительства) и непрерывно расширял сферу своего влияния. На ранних этапах развития Добровольческого движения на Юге России под предводительством генералов М. В. Алексеева, А. Г. Корнилова и А. И. Деникина А. Ф. Бичерахов составлял им реальную конкуренцию на антибольшевистском фронте.

В настоящей книге на обширном архивном материале, в том числе и на впервые вводимых в научный оборот документах фонда отряда Бичерахова, а также большого пласта современной событиям прессы, мемуарной литературы, дневников, писем свидетелей эпохи, предпринята попытка реконструировать жизненный путь Лазаря Бичерахова и оценить роль его партизанского отряда (Кавказской армии и флота) в Гражданской войне в Баку, Дагестане и на Тереке в 1918 г.

Не стоит удивляться тому, что ставится вопрос об исторической роли в Гражданской войне командира «какого-то» отряда. Нужно помнить, что в тех условиях, особенно в первый, самый сложный период гражданского противостояния в России, любая воинская часть, сохранявшая организованность и воинский облик, могла претендовать на важную историческую роль. Как не вспомнить, что Добровольческая армия времен 1-го Кубанского (Ледяного) похода представляла собой лишь небольшой отряд. Стойкость, упорство и высокий моральный дух горстки добровольцев способствовали притоку в их ряды новых и новых контингентов, усилению союзнической помощи и развертыванию в последующем многотысячной боеспособной армии.

Герой этой книги принадлежит к многочисленной плеяде

военачальников Гражданской войны, вышедших из небогатых дворянских, казачьих семей или социальных низов. В. А. Покровский и С. М. Буденный, А. Г. Шкуро и Ф. К. Миронов, Р. Ф. Унгерн и М. Н. Тухачевский, А. Н. Гришин-Алмазов и Б. М. Думенко. Ряд сопоставлений можно продолжать долго. Вчерашние подполковники, поручики, вахмистры и просто «нижние чины» становились командующими фронтами и армиями, народными комиссарами и военными министрами. Гражданская война вбрасывала их в свой стремительный круговорот, заменявший им годы университетов и военных академий.

История сама находила и выдвигала таких людей, способных в короткий срок мобилизоваться и в сложной обстановке найти свой путь, часто неверный и гибельный, но свой. Взять на себя ответственность и повести за собой людей. Сами себя они к такой роли совсем не готовили. Лазарь Бичерахов еще до мировой войны, в мирное для Российской империи время, служба в Персии, был неоднократно ранен, стал инвалидом и совсем еще молодым человеком в невысоком чине ушел на пенсию – «залечивать старые раны». С началом войны он вновь оказался в строю. Командуя в 1917 г. партизанским отрядом в бесконечно далекой от главных театров военных действий Персии, Бичерахов совсем не мог предполагать ни того, что через несколько месяцев окажется главнокомандующим Кавказской армией и флотом, главой правительства Кавказско-Каспийского союза, ни того, что в один момент потеряет все, что было создано его руками.

То, что Бичерахов не стал в конечном итоге известным персонажем истории Гражданской войны (а в разное время он имел шансы стать как красным, так и белым вождем) и рано, еще в начале 1919 г., покинул Россию – следствие стечения объективных и субъективных обстоятельств, несколько не извиняет наше полное незнание о нем. Сам он вполне понимал изменчивость собственной судьбы в то изменчивое для его родины время. В одном из писем генералу А.И. Деникину он пророчески писал: «Вначале благодаря случайности у меня был отряд, затем случайно я собрал армию, затем случайно присоединился ко мне флот. И такая же простая случайность все смоеет из моих рук, и я останусь без единого солдата»

* * *

Большая часть казаков-осетин из Новоосетинской и Чернойрской были крещеными. К началу Первой мировой войны из приблизительно 400 генералов и офицеров-терцев каждый четвертый был осетином по происхождению. Двенадцать уроженцев этих двух станиц дослужились до генеральских чинов (восемь из них, в числе которых и Л.Ф. Бичерахов, относились к генералам производства Гражданской войны).

* * *

За все свои действия до Февраля месяца я считаю себя ответственным перед народом Российской государственности; перед правительством России, кое будет поставлено Всероссийским Учредительным Собранием, избранным всенародно, перед Историей.

Я – единственный военачальник, который не заявлял о нейтральности своей армии и флота, как в свое время заявила добровольческая армия, дабы сохраниться и не подвергаться ударам внешнего врага.

Я не сравниваю свою армию с армией генерала Краснова, созданной немецкими трудами; я, армия и флот не переставали быть представителями, исполнителями Российской государственности и ее обязательств в отношении союзников.

Ни центр Екатеринодарский, ни центр Омский не могут узаконивать или аннулировать мои действия, действия моих вооруженных сил.

За все, что сделано в Кавказско-Каспийских областях мною до Февраля 19 года, я принимаю ответственность в государственном объеме на себя. И я отвечаю перед законно избранной и установленной Всероссийской властью.

(Лазæры фыстæгæй инæлар Лазаревмæ.)

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Нæ раВДысты – Елена Кизиловайы куыстытæ.

Елена (йæ фæсномыг СватиФарн) бирæ уарзы нæ райгуырæн бæстæ Ирыстон, æмæ йе сфæлдыстады сæйраг мотивтæ дæр баст сты Нарты эпос, ирон таурæгътæ, аргъæуттæ, æмбисæндтæ, зарджытæ æмæ каджыгимæ.

Нывгæнæг каст фæци Дзæуджыхъæуы аивадон училищæ, йæ куыстытæн сæрмагонд раВДыстытæ уыди 1997 азы æмæ фарон, дыууæ дæр Дзæуджыхъæуы. Ноджы йын йæ нывтæ фенæн уыд иумæйаг раВДыстыты нæ горæты, Железноводскы æмæ æндæр рæтты.

Нæ зæрдæ дын зæгъы ног æнтыстытæ, СватиФарн!

Сатана.

Ацгырухс.

Скифаг кувæг лæгтæ.

Куывд.

Лагтыдзуар.

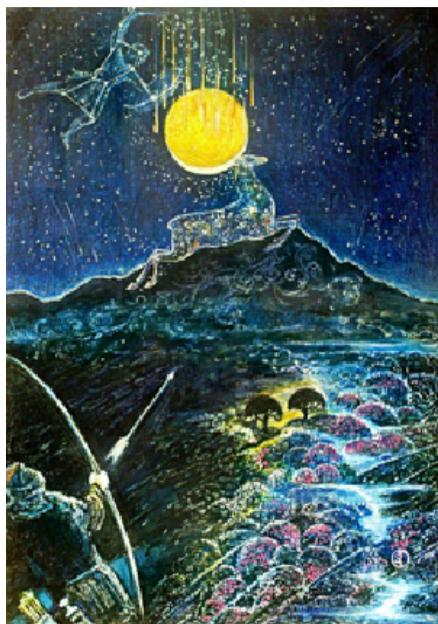
Фарн фәңәуы.

Ацәмәз.

Батрадзы байсәрын.

Сагдзуан.

Батрадз.

Донбеттыры чызг.

Чызджыты кафт.

Дзерасә.

Рәмон кафт.

Ирон Фарн.

Кувинаг.

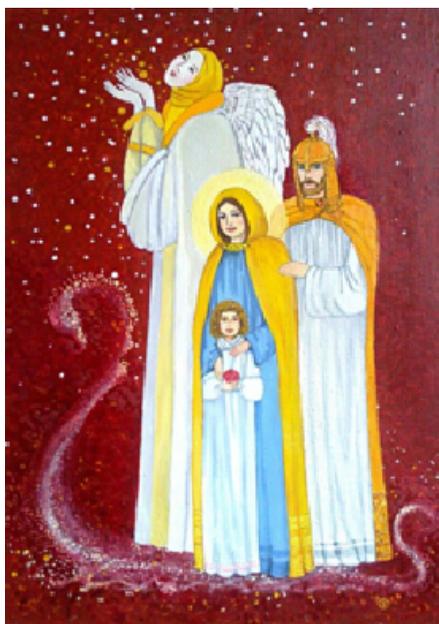
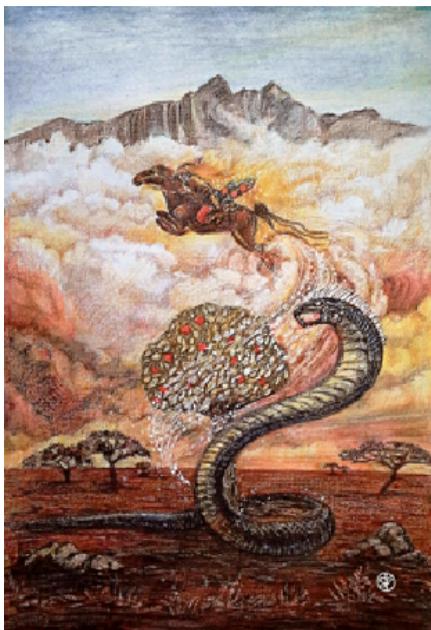

Фыййау.

Хъысмæты сызгъæрин кæсаг.

*Айсана раскъафта
дзабахгәнән фаткъуйта.*

Оранга.

Æ – рæстæг барæн.

Фарны тырыса.

Беслән. 2004 аз.

ÆВЗАГ – НАЦИЙЫ ФАРН

ЮНЕСКО-йы куджытæ куыд сбæрæг кодтой, афтæмæй Цæгат Кавказы адæмты æвзæгтæн бирæ цæрæнбон нал ис. Уый тыххæй къорд хатты фыстой газеттæ. Фæлæ махæй стырдар адæмтæ дæр бирæ хуыздар уавæры не сты, кæд сын хицæн бæстæтæ ис, уæддæр. Зæгъæм, Балтийы денджызы был цæрæг латвийæгтæ, литвайæгтæ æмæ эстойнагты тыххæй фыстой, зæгъгæ, ацы æнусы кæронмæ мыггагыскъуыд фæуыдзысты. Азæй-азмæ къаддæргæнгæ кæй цæуынц, уый тыххæй мæнæ куыд фыссы Александр Носович йæ чиныг «Задворки Европы»-йы (М., «Алгоритм», 2015): «Ни один регион в Европе не имеет таких темпов запустения и оскудения. Эстонцы, латыши, литовцы – вымирающие народы: у них смертность стабильно превышает рождаемость, а молодое поколение бежит на Западную и Северную Европу. При сохранении нынешних темпов деградации через 40-50 лет Латвия, Эстония и Литва войдут в историческую науку как первые в мире государства-призраки» (10 – II фæрстæ).

Фæлæ мах, ирæттæ, кæй кой ракодтам, уыцы адæмтæй уымæй хицæн кæнынц æмæ уыдон мах хуызæн се ‘взаг сæ къæхты бын не ссæндынц. Мах та не ‘взагыл дæр нал æрвæссæм, цот дæр нал кæнæм, цæвиттон, нæ фыдæлты фарныл нæ къух бынтондæр систем.

Бæллиццаг уавæры не сты нæ сыхаг адæмтæ дæр, уæлдайдæр сæ фæсивæд. Мах хистæрæй, кæстæрæй ныххæлоф кодтам уырыссагау фыссыныл, ферох нæ иу ахсджиаг хъуыддаг: литературæ у адæмы зæрдæ, æмæ национ æвзагыл литературæ куы нал уа, уæд нал уыдзæни наци дæр. Мах низæй сæйынц нæ сыхæгтæ дæр. Уæвгæ сын байхъусæм сæ фысджытæм. Сæ ныхæстæ сын джиппы рауагъта журнал «Дружба народов» 2006 азы 8 номыры:

*Мурат КАРТОВЕВ
(мæхъхъæлон фыссæг)*

КАК СОТВОРИТЬ ГАМЛЕТА НА УМИРАЮЩЕМ ЯЗЫКЕ?

Если дело и дальше пойдет в таком же русле, мы станем свидетелями великих похорон одного из древнейших и интереснейших языков мира, не ставшего предметом пристального внимания ученых-лингвистов только потому, что принадлежит он малочисленному народу. Знающие люди говорили, что разгадка тайны человеческого языка лежит на Кавказе, а ключ от нее находится у ингушей. Без сомнения, это преувеличение, но, полагаю, оно родилось не на голом месте...

Думаю, что литераторы всех народов Кавказа в большей или меньшей мере озабочены подобным же плачевным состоянием своих языков. Какие прелести, скажите на милость, мы можем предложить российскому читателю при столь мрачной погоде? Без большого знания языка нет большой литературы. Как сотворить Гамлета на умирающем языке? Проблемы такого рода только множатся. У всех нас, кавказцев, они общие, они терзают нам душу, заставляют с опаской смотреть в будущее.

*Нальбий КУЕК
(адыгейаг фыссæг)*

ИСЧЕЗАЕТ ОДИН ЯЗЫК – РУКА ЧЕЛОВЕЧЕСТВА ЛИШАЕТСЯ ОДНОГО ПАЛЬЦА

Язык пропадает. Язык вырождается. И это меня очень печалит...

Каждый из нас имеет склонность считать, что его язык самый богатый. Я, например, всегда говорю своим русским коллегам, что в адыгейском и абхазском языках самое большое количество фонем. Один ученый насчитал их у нас сто восемь.

Но дело не только в звуках. Есть и другие достоинства. К нам в Адыгею приезжал чешский полиглот, ученый, писатель Вацлав Черны, который перевел на чешский язык мою книгу «Черная гора». Он знает двадцать языков. Как-то я его спросил: «Почему вы изучаете адыгейский язык? Чем он для вас интересен?» Он не дал мне определенного ответа, но, думаю,

его интерес можно понять по тому эпизоду, когда мы с ним попытались точно перевести на русский язык все оттенки глагола дагыет – «плакать», для чего понадобилось одиннадцать слов. Это не значит, разумеется, что один язык лучше другого, но просто у каждого есть какие-то уникальные свойства.

Сейчас мы много делаем для сохранения нашего языка, но он все равно уходит. Причина – давление телевидения, необходимость изучения всех предметов в школах, колледжах, университетах на русском языке... Вроде бы никто не вытесняет адыгейский язык осознанно и намеренно, но язык все равно исчезает.

Эту тему исчезновения языков мы не раз обсуждали с Бгаратом Шинкубой, замечательным абхазским писателем, которому я очень обязан, потому что он много дал мне для понимания языка и нашего ремесла. В одной из бесед Шинкуба сказал: «Исчезает один язык – на руке человечества исчезает один палец». Это трагедия, это беда не одного какого-то народа, а всего человечества.

*Муса АХМАДОВ
(цæцæйнаг фыссæг)*

ЗАБЫВАЯ СВОЙ ЯЗЫК, МОЛОДЕЖЬ ЛИШАЕТСЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Грустные мысли навеивает то обстоятельство, что среди начинающих литераторов очень мало пишущих на чеченском языке. Например, из двадцати двух активно сотрудничающих с журналом «Вайнах» молодых только двое пишут на чеченском, еще двое пишут на чеченском и русском языках, все остальные – только на русском. Но нам необходимо четко уяснить, что литература – это в первую очередь явление языка и только то, что написано на чеченском языке, можно назвать чеченской литературой.

Почему возникает это стремление писать на русском языке? Причин много, но главная из них – то, что наша молодежь потеряла ощущение культурной самодостаточности своего народа и поражена комплексом неполноценности... Отсюда и обращение к другому языку. Оно вызвано надеждой, что автора заметят не только в республике и он сможет доказать инонациональным читателям важные, на его взгляд, истины. К примеру, то, что не все чеченцы «воинственны»...

Писателю не надо ничего никому доказывать. Прежде всего нам необходимо пребывать со своим языком и культурой, не теряя свою этническую идентичность. Тогда у других появится к нам интерес. Проявил же в свое время интерес к нашему фольклору Л. Н. Толстой.

Забывая язык и традиции, предавая забвению духовные ценности своего народа, молодежь лишается этнической идентичности, а одновременно и нравственного иммунитета против идеологической агрессии со стороны мировых деструктивных сил.

Это грозит не только творческой молодежи, но и всему нашему народу.

Поэтому необходимо на государственном уровне разработать и осуществить комплексную программу по возрождению и сохранению чеченской культуры, чтобы мы могли остаться на этой земле полноценным этносом со своим языком и традициями.

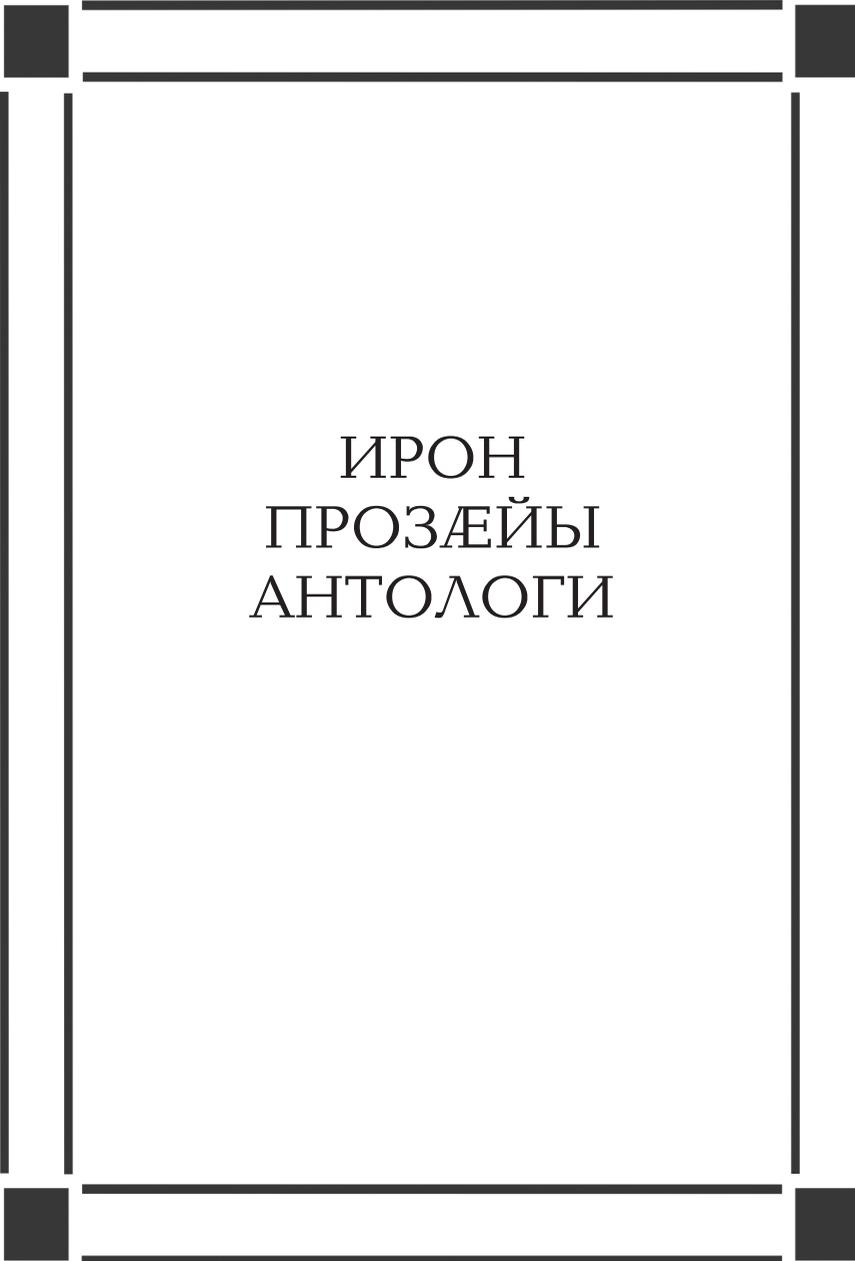
Уырысы шовинисттæ хатгай раппæлынд, империйы, дам, цы чысыл адæмыхæттытæ цард, уыдон ассимиляцигонд не 'рцыдысты (уый тыххæй ма айразмæ мæ иу уацы фыстон). Фæлæ уыдон фылдæр хатт мæнг ныхæстæ ваййынц. «Новая историческая общность – советский народ» аразгæйæ нæ бæстæйы цытæ 'рцыд, уый хорз æвдисы стыр уырыссаг литературæиртасæг, критик Лев Аннинский:

«В результате действия этой советской концепции число народностей СССР стало успешно сокращаться: перепись 1926 года насчитала их 194, перепись 1939 – 99...

Я, правда, допускаю, что эта «интеграция», выглядящая достаточно кровожадно с точки зрения чистой этнотеории, не столь абсурдна в контексте военного времени: страна выкабалась из Первой мировой войны и готовилась ко Второй, так что в сущности вопрос стоял о создании единой армии, перед которой стояла перспектива не мировой гармонии, а отечественной войны... 26 миллионов были принесены в жертву Молоху без различия национальностей (во всяком случае с нашей стороны, потому что нацисты имели на этот счет свою убийную программу). Когда «отпустило», вновь стали расцветать «все цветы»: в 1959-м – 109 народностей... Однако к 1970-му их всего 106, к 1980-му – 101».

Цæвиттон, 1926 азимæ абаргайæ, ома 64 азмæ Уæрæсейы чысыл адæмыхæттытæн се 'мбисы бæрц «дæлимон» йæхимæ фæхаста.

Аннинский ныхæстæ ист сты журнал «Дружба народов»-æй. (2010 аз, № 1, 221 ф.)

ИРОН
ПРОЗÆЙЫ
АНТОЛОГИ

ДЕГЪУАТЫ СОНЯ

(1925 – 2003)

Кæд литературæйæн йæ бындур, йæ цæсгомгæнæг аивадон дзырд у царæццаг фæлгонцтимæ æнгом бастæй, уæд хъуамæ Дегъуаты Мæхæмæты чызг Соняйыл дæр хорз фыссæджы ном сфидыдтаид.

Фæлæ...

Хæрæмттæгæнæг царды хъулон митæ æнусон сты, нæй сын æдзух лæджы хъаруйæ рæстмæйы фæндагмæ саразыны фæрæз. Æмæ уæддæр Соняйæн цы иунаг чиныг рауадзын бантыст 2002 азы («Ныгуылд хуры тын», «Ир», Дзæуджыхъæу), уый нын бар дæтты афтæ зæгъынæн, цыфæндыйæ дæр йæ ном æвгъауаг у рохуаты баззайынæн, зæгъгæ.

Дзæвгар азты дæргъы иттæг зæрдæбынæй фæкуыста Соня журнал «Мах дуджы».

Дзæнæты рухс дунейæ цардаудæн кæнæд ирон аив дзырдыл.

ДЕГЪУАТЫ Соня

НЫГУЫЛД ХУРЫ ТЫН

Радзырд

Ногбон райсом. Иннæ хæттытæй раздæр рабадт Сæнет. Æхсæв бонмæ йæм хуыссæг æввахс не ‘рцыд: хъæлдзæг адæмы уынар æмæ йын æй йе ‘рхæндæг хъуыдытæ фæсырдтой. Æмæ йæ кæд куыстмæ цæуыны æфсæрм нæ уыд, уæддæр, бон дзир-дзур кæнын райдыдта, зæгъгæ, афтæ йæхи хуыссæнуатæй раппæрста – рафт-бафт кæнынай дзы бафæллад. Тагъд-тагъд йæ райсомы зилæнтæ акодта, азылд йæхимæ æмæ цæуынмæ фæцис. Йæ иу къухы зазы къалиу, иннæйы хызын, афтæмæй рахызт сæ къæсарæй.

Цалдæр боны мит фæуарыд. Арв ныйирд, æмæ йæ узал судзинтæ буары иннæрдæм хизынц, хъызт цæсты хуынчъытæ къахы. Æрдзы хæрзарæхст æрмдзæф фæзынд хæдзæртты рудзгуытыл, алæмæты нывæфтыдтæ сыл сфæлгонц кодта, цæстæнгас сæхимæ здахынц.

Гъе фæлæ Сæнеты уыдæттæ не ‘ндавынц, цæуын æй хъæуы. Рух горæтæй, бæрæгбонхуыз хъæлдзæг адæмы уынæрæй цас тагъддæр фæиуварс уа, уыйбæрц æм хуыздæр кæсы, йæ зæрдæйæн æнцондæр у.

– Дæ райсом хорз, Сæнет, æмæ дæ Ног азы хорзæх уæд! Дæ зæрдæйы æрхæндæг зæронд азимæ ацæуæд! Ног азы къæхæр-бавæрд та дын зæрдæрухсы хос фæуæд! – Куы йæ ауыдта, уæд йæ миттæ сæрфын фæуагъта сæ сыхаг Бодзи, йæ фыййагыл æрэнцой кодта æмæ йын арфæтæ кæнынмæ фæци.

– Бузныг, Бодзи, бузныг. Йæ хорзæх нæ уæд не ‘гасы дæр, мæн та ма цы хъæуы, фæлæ...

– Цæмæн афтæ зæгъыс, гормон, цард цард у, къæвдайы фæстæ хурæн дæр æнæ ракæсгæ цы ис! Хуыздæр бонтæ, хуыздæр рæстæджытæ уын Хуыцауы цæст бауарзæд. Фæлæ та, куыд кæсын, афтæмæй уæлмæрдтæм рараст дæ, – фæкомкоммæ лæг сылгоймаджы къухы заз бæласы къалиумæ.

– О, абæрæг æй, зæгъын, кæнон... Йæ мит дæр амæрзинаг уыдзæн...

– Омæ мын, цы дæ хъуыддаг ис, зæгъгæ, кæд зæгъыс, уæддæр дæ бар ис, фæлæ дын æм Ногбон райсом æнæ цæугæ нæй, райсом дæр ма ацы къуырийæ куы у? Иудадзыгдæр уæлмæрдты куы бацардтæ: хурæй – къæвдайæ, бæрæгбонæй – къаты бонæй. Иу бæрæгбон ма дæ бинонты кой дæр бакæн, тæригъæд не сты, тæригъæд? Хуыцаумæ дын хъыг фæкæсдзæн. Ай уыди æмæ дæ мæгуыр чызг йæ сабибонтæ фылдæр уæлмæрдты арвыста, зæгъæн ис, йæ рæз уым схаста, дæ дзыназынмæ хъусгæйæ. Ныр ын йæ сабийы уæддæр батав дæ зæрдæйы хъармæй, хъæбулы хъæбул зæнджы магъз у, зæгъгæ, ныхасæн куы баззад. Ау, уый фæзынд дын æппын уæддæр ницы фæахъаз дæ зæрдæйы хъæдгом байгасæн? Хуры гуыдыны хуызæн саби, мах дæр ма йыл – камæддæрæгæттæ – нæхи куы аирхæфсæм.

– Алцы дæр бæргæ ‘мбарын, Бодзи, – æрлаууыд æм Сæнет, – фæлæ гæныстоны зæрдæ хивæнд у, коммæ нæ кæсы. Ногбонны æрцыдмæ-иу йæ былыцъæрттæ чи хордта, зазбæласы алыварс кафынæй чи нæ бафсæст, куыд ис ууыл уæдæ æнæ къух авæргæ?

– Афтасдæр фæуа, уастæн, кæд цардæй æцæг ницы федта! – Бодзи иуцасдæр хъусæй алаууыд. – Гъе, фæлæ уæддæр æгæстыл хъуыды кæнын æмбæлы, мæ хæдзар. Дæу ницыуал хъæуы, цардудæй дæхи йемæ баныгæдтай, фæлæ... Æмæ та дын кæд

әнә цаугә нәй, уәд чысыл фәфәстиат у, ләппу рабада әмә дә уый сдавдзән. Әндәр, бонихъәдмә нә кәсыс, куыддәтә цаудзынә айхуызән хъызты?

– Ма ма тыхс, Бодзи! Бузыг. Әз кәддәриддәр фистәгәй фәцауын. Ницы мын у, – фәраст Сәнет.

...Цәуы, тырны размә, ләгәрды әвәд миты. Дзых кәл-мәрзәны кьабазәй бәргә бамбәртзта, фәлә комытәфәй фын-дзы фәрстә уымәл кәнынц әмә асәрф-асәрфәй сәхимә бавналын нал уадзынц, дудынц кьухтыхәцъилы әвдәртзтәй. Чырс сбадт йә дадалитә, әрфгуытә ‘мә цәстыхаутыл комытәфы уымәләй. Фынз дәр дон фәстад, иуран нал ләууы.

Бафәллад тых цыдәй, йә кьәхтә йә быны нал цәуынц, фәтасынц, әмә иу ран әрләууыд. Чысыл йә фәллад суадза. Ахъахъхәдта алырдәмыты йә алфамбылай, әмә хәстәг йә цәст куы никәуыл әрхәцыд, уәд йәхимә бынтон иунәг фәкаст тыгъд быдыры, саухъәды халонау, әмә та йә зәрдә әрбауынгәг:

– Цы бакодтай, мә царды цин, де ‘дых ныййарәгән, ацы фыдәвзарәнты йә цәмән баппәрстай? Уәд та мын цы фыдәнән бакодтай, уый куы зонин, мацыуал дын бантыса, уәд мын кәд әнцондәр уайд. Дә цәра, дестән куы кодтон, дә хъуагәй аджын комдзаг мә дзыхмә куынә истон, уәд мын ме ‘нәхуыс-сәг әхсәвтә әмә әнәнцой бонтә ацы хъызәмәрттәй фидыс? Дә иунәг зынг бахуысса, зәгъгә, мыл фыдусы әлгъыст куы ‘руагътай, куыд нә фәкодтай әвәстаг, мамыы ләппу, фәл-мәнзәрдә куы уыдтә? – әвдәлон кәны йә кәуындзәг. – Ныр цәуын, фәлә кәдәм тындзын, цымә: исты, мыййаг, мә размә куынә разгъордзынә, бындурзылд! – Йә хәссинәгтә миты рагъыл әрәвәрдта әмә дыууә кьухәй йә риуыгуыдыр ныххоста. Фыдфынау та цәстыты раз сыстадысты уыцы фыдәлгъыст бонтә әмә, йә мидхъуыдыты утәхсәнгәнгә йә фәндагыл куыд фәраст, уый әмбаргә дәр нал бакодта. Фәлтау куынә ‘рбацыдаид рынчындонәй, кәнә йын дзы йә дәнгәл әмә тышпырәй мард куы ‘рбаластаиккой. Фәлә кәй уыд уыйбәрц амонд?! Хъуамә йә сәрвәлтау нывондән әрхәстаид йә хъәбулы, йә зәрдә йын фехәла. Мәләтдзаг рынчин йәхәдәг уыд, тәппәләг та йә хъәбул әрбацы.

Әмә та арымысыд, фәстаг хатт ма йәм сәумәкьуырццәй рынчындоны куыд балаууыд, уый.

– Кæцæй фæдæ ацафон, мæ къона? – йæ зæрдæ ныссæххæтт кодта Сæнетæн, иннæ рынчынтæй хъал дæр ничима раци, афтæ раджы йæм йæ хъæбул дуарæй куы бакаст, уæд.

– Ма тæрс, мама, хæрзæггуæргæг дæм æрбацыдтæн – знон мæ ногдзаутæм айстой. Нæ уыныс? – ацамыдта йæ риуыл сырх галстукмæ, йæ цæстыты цины цырæгътæ сыгъди, афтæмæй. Стæй йæм йæ къæхæлгътыл сабыргай бацыд æмæ йыл ныддæлгом хуыс-сæнуатмæ: – куыд дæ, мама?

– Хуыздæр дæн, мæ зæрдæлæууæн, мауал мын тæрс. Слæуума, æз дæм дзæбæх бакæсон, куыд дыл фидауы? – йæ сæрæн ын аба кодта æмæ йын арфæтæ кæнынмæ фæци: – Амондджын бон æй бабæтт, мæ зæрдæдарæн, стыр лæг дзы суы, æцæг лæджы галстукæй йæ куыд раивай!.. Фæлæ дæ уæддæр ацафон куыд æрбауагътой, куына фæуадзынц?

– Фæтæригъæд мын кодта дуаргæс, æвæццæгæн. Мæ мад, зæгъын, тыхст рынчын у æмæ йæ фенон, куыд у, – аба та йын кодта лæппу йæ русæн. – Ой, куыд зын нын у, мама, æнæ дæу... Ныр та скъоламæ дæр нал цæудзыстæм æмæ... Нæма дæ уадзынц нæхимæ? Цом-ма нæхимæ, хуысгæ уым дæр кæндзынæ. Мах алцы дæр нæхæдæг кæндзыстæм, æрмæст нæ цуры у æмæ нын амон, цы кæнын хъæуы, уый, – йæ сæр та йын йæ риуыл авардта лæппу.

Уайы цæстытыл, дыккаг бон æй сæхимæ куыд кодтой лæппу æмæ йæ фыд, дыууæрдыгæй йæ дæлармтты бацаугæйæ. Уын-джы-иу сабитимæ йæ цыфæнды хъæзт дæр фæуагъта æмæ йæм-иу куыд базгъордта. «Ницы дæ хъæуы, мама?» – йæ лæф-лæф-иу цыд, афтæмæй-иу дуарæй дзургæ бацыд.

Бæргæ, куынауал рабадтаид, уыцы саумылазон бонтæ нæ фенгæйæ! Фæлæ цы загъдæуа хъысмæтæн, йæ рахиз цæст ын бындзарæй чи фелвæста, цæрдудæй йæ мæрдтыл чи бафтыдта...

...Сусæны мæй. Иннæ хæттытæй хъæуджыдæр æртæ боны дæргъы хур зæххыл атылд. Сулæфæнтæ нæ уыд æнудæй. Дымгæйы уддзæф æлхæнынмæ дæр ничи ссардтаид, æмæ хæдзар ничиуал агуырда, йæ сæрæн чи уыд, уыдон æхсæвæй-бонæй хъæдбынтæ æмæ доны былтæм сæ дарæн аивтой. Фæлæ æндæр уыд йæ уавæр Сæнетæн. Зæрдæниз ыл бафтыд уыцы фыдфыны фæстæ æмæ йæ йæ сæр схыл кæнын нал уагъта. Нал хæцыд æппындæр йе уæнг йæхиуыл, æмæ цалдæр мæйы рынчындоны йæхицæн цæрæн бынат æрцахста. Ныр дзы йæхи тыхтынд бæргæ

ракодта, кæд хæдзары сатæгдæр уайд æмæ тагъддæр йæхиуыл фæхæцид, зæгъгæ, фæлæ ницы – йæ улæфт йæ фæндон нæ уыд, зæнгты хъару цыдæр фæци, зæхх æй йæхимæ ‘лвæста. Бæргæ йæ фæндыд, кæд уыд, уæдæйнырма, сылгоймаджы æрмдзæфхъуаг чи уыд, уыцы æдзæллаг хæдзар бахуызæнтæ кæнын, фæлæ...

Гъе, фæлæ йæхиуыл йæ бон нæ цыд, æмæ ма йæ низыл ноджы сагъæс дæр бафтыд: куыд уыдзæн афтæмæй, бинонты бæрны куы ис, уæд? Æмæ йæ сабиты фыды ныхас дæр, хъæдгомыл цæхх айзæрдæгау, йæ зæрдæмæ мастан уымæн айста тынгдæр.

– Сывæллæттима райсом цæхæрадонмæ цæуæм, срæвдз кæнæнт сæхи, – загъта сæ фыд, куыствæлладæй йæхи диваныл æруадзгæйæ.

– Уæууа, уый та куыд? Æмæ нырæй хуыздæр рæстæг не ссардтай цæхæрадонмæ цæуынæн, куыд сæ кæныс айхуызæн тæвды, уарыччы хуылфыдзаумæттæ куы афыцдзысты, – бакъултæ йæм кодта Сæнет йæхи. – Стæй лæппуйы йæхи рæвдз кæнын нæ хъæуы æви? Афтæ куы зæгъы, иннæбон ерыстæм цæуæм Ростовмæ, зæгъгæ.

– Цы ма нæ хъæуы уæдæ уæд – нæ фæззыгон най дæр цæттæ! Цал хатты йын загътон уыцы къулбадæгæн, бокс æмæ дын шахмæттæ æгъгæд сты, зæгъгæ. Нæй, уæддæр нæ басаст, йæхи фæнд атардта, æмæ гъеныр афтæ джеттыра кæндзæн иу горæтæй иннæмæ: куы футбол, куы бокс, куы та шахмæттæ! Зæххæй уалæмæ нæма зыны, афтæмæй мын æнæ базыртæй мæргътимæ тæхы – кæйдæрты фæзмы! – загъд-замана систа фыд.

– Омæ дæм уый хъыг цæмæн кæсы дæумæ дæр, æгайтма истæмæты тырны, искайты фæзмы. Дзæбæхæй йын бантысæд йæ бæллицтæ сæххæст кæнын, чи зоны, æмæ дзы æцæг исты рауайа, цынæ ваййы.

– О, гал бæласмæ ма схизæд, æнхъæлмæ кæс! Мæгуыры зæрдæ, дам, фынтæй хъал! – ноджы фæтызмæгдæр кодта йæ ныхас лæг. – Æниу æй бафæрс, ацафонмæ кæм уыдтæ, зæгъгæ, уæд, цымæ, цы зæгъид! Цал æмæ дын цал хатты загътон, нæхи сыхæй дарддæр нын никуы ницы куыстаг ис æмæ дæ куыд никуы никæм фенон изæрыгæтты, афтæ, зæгъгæ?! – фæзылд лæппумæ.

– Мæнæ мæ Генæты уазæг зæронд ус йемæ акодта, фæндаг нæ зыдта ‘мæ, – зæхмæ кæсгæйæ йын дзуапп радта лæппу.

– Æмæ сын ды та цумайы лæдзæг дæ, йæхæдæг æй цæуыннæ

кодта Генә? Фәлә әрра барәг – доньсарәг, зәгъгә, дәу хуызәттәй фәзәгъынц. Ауайынай дәу чи ‘фсады, цу-ма, зәгъгә, фехъус, әндәр!

– Ой, диссаг дә ды дәр, уәртә ләг! Уәдә ма кәстәр цәй тыххәй вәййы, йе йын цума куынаә зәгъгай, йе искәйы әхсызгон куынаә ацараза. Къулы хуынчъы йә байсәрд уәдә! – нал та йәм фәләууыд Сәнет.

– Банцай ды та, нәхи бар нә уадз! Дә бон ницы у әмә дә уынаффәгәнәг дәр ничи кәны. Ныхас загътон, уәд йә бынаты куыд уа, афтә! Сәхи рәвдз кәнәнт, цәуәм райсом!

– Омә уәд та раздәр ацәут әмә сә фәстәмә рагацау рарвитдзынаә, бонрәфтмә сә уым ма ныууадз! – бакъултә йәм кодта Сәнет йәхи.

– Исты уыдзән, әхсәз сахатыл сә рабадын кәндзынаә! – барджын хуызәй та загъта фыд әмә уатмә бацыд.

– Мама, нә хъәуы, тыхдзырд ма кән. Бахаудзынаә та рынчындонмә, – бауад әм ләппу йә хуыссәнәуатмә әмә йыл узәлы, йә дәллагхъуыр ын йә сәр анорды. – Цы хорз у, нәхимә кәй дә, уый. Куы зонис, әнә дәу нын куыд зын уыд папәимә. Нә йәм хъәуы дзурын, науәд смәсты уыдзән әмә мә әппындәр нал ауаддзән. Иудадзыг дәр ын ләгъстә кәннын хъәуы.. Ахуыртәм дәр мә нә фәуадзы. Стәй мә цәй цәттә кәннын хъәуы? Не ‘ппәт дәр иухуызон дарәсы уыдзыстәм, әмә нын ног фәлыст радтой. Ницы мә хъәуы. Әппындәр ма тыхсгә ма кән, адзәбәх нын у тагъддәр әмә нә цуры у әрмәст. Нырма нә найынмә иу хатт дәр нәма ауагъта Тимәимә, сыхы сывәлләттә та алы бон дәр цәуынц, – йә цәстытә доны разылдта ләппу.

– Нә хъәуы, мә къона Алан! Уый тыххәй йәм мәсты ма кән, – йә сәр ын йә риума нылхъывта Сәнет. – Тәрсгә уын кәны, мә царды цин, әндәр уә йәхицән ницы агуры. Чысыл фыдбылызтә дзы не ‘рцәуы доны дәр. Ды та цәрдәг әмә ныфсхаст кәй дә, уый нын не уәнджы тас уадзы. Дә кар цас нә амонь, уымәй дзәвгар фылдәр сты дә бәллицтә, дә нысантә.

– Цытә дзурыс, мама, дәс азы мыл нә цәуы әви, цәмәй мын тәрсут? Дәхәдәг куы фәдзурыс, Фыдыбәстәйы хәсты рәстәг дәсаздзыдтә ләгтыл нымад уыдысты, хәдзардарджытыл, зәгъгә. Стәй ауәзтмә нәхи найынмә ауайдзыстәм, уымәй

та нын цæмæй тæрсут? Æниу, цыма ленк кæнын нæ зонын...

– Ой, найыны кой мын ма кæн, мæ рахиз цæст. Стæй мын ленк кæнын та кæд æмæ кæм базыдтай, дæ нывонд æрбауон? – узæлы йыл мад.

– Ау, куыд кæм? Сау денджызы иумæ нæхи нæ надтам, æви дæ рох фæци? – йæ риуыл та адæлгом лæппу. – Ехх! Ныр ацы тæвдты уым фест!

– Ницы кæны, мамыы лæппу, кæд Хуыцауы фæнда, уæд фæдзæбæх уыдзынæн æмæ та ацæудзыстæм. Ныр та уæттæ бакæн, Тимæ, æмæ хуысгæ! – дзуры чызгмæ сагъæсхуызæй. – Райсом уæ раджы стын хъæуы, мæ дыууæ фарсы уын фехæлой.

Куы ‘рхуыссыдысты, уæд сабыргай сыстад Сæнет æмæ лæппуйы хуыссæны йæ чъылдыммæ йæхи æруагъта:

– Тагъд мын, æвæццæгæн, хæдзардар суыдзынæ, мæ рахиз цæст! – узæлгæ хæссы лæппуйы фæсонтыл йæ армытæпæн. – Ныридæгæн дæр дæ хистæрæй уæнгджындæртæ дæ.

– Омæ мæ лæг нæ хоныс, лæг, мама! – сæрыстырхуызæй загъта лæппу. – Лæг хъуамæ уæнгджынтæ ма уа?

– Æмæ уæд афтæ куы фæзæгъыс, мама, чызг хъуамæ нæмыг æмæ æрдæгæй дæр цæра, гæдыбæласау хæрзконд, рæхснæг уа, тауби уисау тасаг, зæлдаг синагау – хæрзхъæд, – сæ ныхасы бацыд Тимæ дæр.

– Æ, мæ хуры чысыл акæнай, æмæ ныртæккæ чызгыл куынае цæуы ныхас. Уæдæ куыд хъуамæ уа æндæр? Хæрæгнасау фæйнæрдæм чи фæцæуы, æнæтæлы боцкъайы хуызæн, ахæм хъуамæ уа уæдæ? Цы стут, уымæй нын уæ Хуыцауы цæст бауарзæд. Ныр та афынæй кæнут, мæ хуртæ, æнафон у, – лæппуйы рæзтæй йæ зæрдæ барухс æмæ йыл батутæ кодта, афтæмæй йæхи хуыссæнмæ рахызт Сæнет.

Дыккаг бон райсомæй раджы, хур йæ был нæма сдардта, афтæ та иннæ уатæй æрбайхъуыст сæ фыды дзурын:

– Сыстын сæ кæн, цæуын хъæуы!

– Куыд сæ фенæхай кæнон ныр сæ адджын фынай! – бака-тай кодта мад, фæлæ уæддæр рабадт æмæ зивæггæнгæ бацыд сæ уæлхъусмæ æмæ раздæр чызджы ныхыл авардта йæ къух, стæй та лæппуйы: – Сыстут, мæ хуртæ, цæуын уæ хъæуы.

Чызг æм скаст æмæ иннæрдæм азылд, фæлæ лæппу уыциу гæпп ракодта йæ хуыссæнæй, мады йæ уæлхъус лæугæ ауынгæйæ:

– Цы кæныс, мама, исты та дæ риссы?

– Нæ, мæ хур, нæ, дзæбæх дæн, фæлæ уæ цæуын хъæуы. Уæ фыд сымахмæ ‘нхъæлмæ кæсы.

– О, хæдæгай!.. Æмæ ма ай та цы хуыссы уæд? – Алан йæ хойы хъæццул раивæзта, йæхæдæг хихсæнмæ фæраст. – Ныр нын не ‘рбацыдмæ исчи борщ куы скæнид... – цæугæ-цæуын дзуры лæппу. – Ничи нæм у æрбацæуинаг?

– Мæ фæрстæ дын фехæлой, борщ хæрын дæм цæуы? – сагъ-æсхуызæй аджих исдуг Сæнет, стæй загъта: – Скæндзыстæм, мæ хур, скæндзыстæм, исчи та нæм зындзæн.

...Хур арвы астæумæ стылд, уæддæр быдырдзау зынаг нæ уыд, æмæ мадыл катый бафтыд. «Бонрæфтæй сæ раздæр æрбар-витинаг куы уыд, уæд кæм уой ацафонмæ?» – сылгоймаг дыу-уæ уаты ‘хсæн, йæ къæхдзæфтæ нымайæгау, йæ фæрстыл хæцгæ рацу-бацу кæны. Куы иу рудзынгæй акæсы, куы иннæмæй, куы кæртмæ фæлгæсы, куы уынгмæ.

– Цы фæдæ, мама? – æппынфæстаг æм, хид æмæ рыгæй йæхи хуызæн дæр нал уыд, афтæмæй дуарæй æрбакаст лæппу.

– Куыд æрæгмæ цыдыстут, дæ фæхъхъау фæуон, мæ цæстытæ мын куы ныуурс кодтат? – йæ размæ цуттытæгæнгæ атындзыдта мад. – Æмæ иннæтæ кæм сты?

– Тимæ кæрты чызджытимæ лæууы, фæлæ папæ ахсæв уым уыдзæн, не ‘рбацæудзæн. Хæринаг, дам, мын уæ исчи рахæсдзæн райсом, – цинхуызæй дзырдта лæппу. – Æмæ ма мæ хинайынмæ ауадз, мама! Дæлæ та кæрты лæппутæ æмбырдæй лæууынц, найынмæ цæуынц. Науæд мæ папæ никуы ауадздзæн, – йæ астæуыл атыхст лæппу. – У-у, мама!.. Тагъд æрбацæудзынæн, ма мын тæрс, сахатырдæгмæ мæ ардæм хъæуы. Ауæзтмæ цæуæм æмæ уым ницы тæссаг у. Мæнæ мын ардæмыты у æрмæст, – ацамыдта йæ астæумæ.

– Нæ, мæ хур, нæ, кой дæр æй ма кæн. Никадæм уал цæуыс ацы тæвды. Уæртæ ваннаы дзаг хъæрмуст дон рауадз æмæ уым анай дæхи æмæ бахæр. Борщ дæ куы хъуыди.

– Борщ? Ур-р! Борщ нæм ис! – йæхимæ йæ тынгдæр нылхъывта. – Папæ нын борщ дæр никуы скодта...

– Омæ, мæ къона, нæлгоймаджы бон цас хæринагтæ кæнын у, уæлдайдæр æддæгуыст кæнгæйæ? Ауай, дæхи анай æмæ ахæр, цалынмæ хъарм у, уæдмæ.

– Кæм дæ, Алан, дæумæ куы кæсæм! – уыцы рæстæг кæртæй æрбайхъуысти лæппутæй кæйдæр хъæр.

– Ныртакка! – ахъар сѣм кодта лѣппу ѣмѣ цалдѣр гѣппѣн мидѣггаг уаты смидѣг.

– Никѣдѣм цѣуѣм, мѣ къона! – дзуры йѣм мад, фѣлѣ уѣдмѣ уый, ерыстѣм цѣуынмѣ йын цы ног фѣлыст балхѣдтой, уыдонѣй майкѣ ѣмѣ трусик йѣ къухы, афтѣмѣй мады рѣзты асыллынк ласта, фѣстѣмѣ дѣр ѣм нал фѣкаст.

– Кѣдѣм, Алан, раздѣх фѣстѣмѣ! – йѣ бон цас уыд, уымѣй ма йѣ фѣстѣ хъѣр кодта Сѣнет, фѣлѣ... фѣлѣ йѣм фѣстѣмѣ дѣр нал фѣкаст, дзырды бѣрцмѣ кулдуарѣй фѣдде.

– Папѣ ахсѣв не ‘рбацѣудзѣн, уый дын Алан загъта? – мады хъѣр айхъусгѣйѣ, дуарѣй ѣрбахызт чызг.

– Уый мѣт мѣ бѣргѣ нѣй, сывѣллон нѣу уый, мыййаг, фѣлѣ... – джиххуызѣй кѣсы чызгмѣ мад.

– Уѣдѣ цы кѣныс, цѣуыл тыхсыс, дѣ зѣрдѣ та дѣ хъыгдары?

– Саумѣр сыджыт ѣй куы бахѣрид мѣ зѣрдѣйы, фѣлѣ мын мурмѣ дѣр куыд не ‘рдардта мѣ лѣппу мѣ ныхас! Уѣд мын мѣ хъѣрзтыл дѣр нѣ фѣлѣууы, йѣ цыфѣнды ѣхсызгон хъѣзт дѣр фѣуадзы, кѣд дѣ исты хъѣуы, зѣгъгѣ, ныр та мын мѣ ныхас хъуыды дѣр нал ѣркодта.

– Дѣхи-ма ма тыхсын кѣн, ардѣм ѣй хъѣуы, – бандон ын йѣ разы ѣрѣвардта чызг.

– Ахс дѣхи, мѣ хур, ѣмѣ бахѣр, – уѣззаугай бандоныл хи ѣруадзгѣйѣ дзуры Сѣнет чызгмѣ.

– Ёмѣ ды бахордтай?

– Мах Аланимѣ бахѣрдзыстѣм, куы ‘рбацѣуа, уѣд, – сылгоймаг джихтѣгѣнгѣ диванмѣ бацыд. – Ёз уал мѣхи ѣруадзон.

Сѣнет куыд арѣдзѣ-мѣдзѣ кодта, уый йѣхѣдѣг дѣр нал бамбѣрста, фырмаѣй цы ѣнѣхуыссѣг ѣхсѣв арвыста, уый фѣстѣ.

Цас рѣстѣг афынѣй уыдаид, иунаг Хуыцау йѣддѣмѣ чи зоны, фѣлѣ иуахѣмы пуртийау хѣрдмѣ фѣхауд. Йѣ сурхид йѣ къѣхты бынѣй акалд, цы уыд, уымѣй иууылдѣр дон фестад, афтѣмѣй рабадт. Йѣ зѣрдѣйы цѣфтѣ йѣм бѣлвырдѣй хъуыстысты, риуыгуыдыр хостой. Цы кодта, цѣмѣн фѣсхъиудта, цы ауадаид йѣ цѣстытыл – ницы хъуыды кодта, фѣлѣ базырсаст маргъау бадт тарстхуызѣй, джихтѣгѣнгѣ, ѣдзѣмѣй.

– Цы кѣныс, цы, дѣ хид куы акалд? – ѣд доны агуывзѣ йѣ уѣлхъус алѣууыд чызг. – Зѣрдѣйы хос дын ѣвѣрон?

– Нæ, ницы ма хъæуы. Акæс-ма, ма хур, æддæмæ, уыцы лæппу нæма ‘рбацыз?’ – Сæнет сцæйстад йæ бынатæй, фæлæ йæ зæнгтæ йæ быны фæдыдагъ сты æмæ фæстæмæ æрбадт.

– Ой, папа ‘рбацæуы! – æддæмæ куыд фæцæйхызт чызг, афтæ удаистхуызæй фæстæмæ фæзылд.

– Оф-оф-оф! – уæдмæ дуарæй æрбахызт фыд. – Ахæм ма дзы тæвд бон скæнгæ уыздæн! Сулæфæнтæ нæй æнудæй æппындæр! Раст загътай ацы хатт, не ‘фсин, нæ нæ хъуыди цæуын, – бандоныл йæхи уæззаугай æруагъта лæг. – Æмæ Алан кæм и, æддейы дæр куынæ зыны лæппутимæ? – йæ цæстæнгас ахаста уæттыл.

– Йæд у... Æддæрдæм акаст... – æнæбары дзуапп ын радта Сæнет.

– Дон ма куы уайд, ма уд суæлæнгай дойныйæ.

– Дон дын бæргæ ратдзыстæм, – райста уазалгæнæнæй хъæрмадоны авг, – фæлæ дæхи цæхс æмæ хæргæ дæр бакæн.

– Хæргæ нæ, дойны мын уыз æндæр, – йе ддаг дарæс æппарынмæ фæци лæг.

– Уæдæ ныхс дæхи æмæ уал æрхуысс, – диваныл ын баз æрæвæрын кодта адæргæй Сæнет. «Цалынмæ лæппу зына, уæдмæ уал кæд афынæй уайд æмæ йын йæ ацыд нæ базонид», – хъуыды кæны хинымæр. Фæлæ йын уæдмæ йæ хъуыдытæ фескъуыдта лæджы ныхас.

– Нæй, нæй, не ‘фсин, кæд чызгæй, лæппуйæ цы уæлдай ис, загъгæ, фæзæгъынц, уæддæр уымæй алчи йæхи фæсайы. Ахсæв ам уыздынæн æмæ мын уæ дыууæйæ райсом хæринаг чи рахæсдзæн, загъгæ, сæ къахын, æмæ чызг йæхи ныхъхъус кодта, фæлæ лæппу æмбойны, æз, загъгæ, фæкодта, – йæ фыртай сæрыстырхуызæй загъта фыд. – Кæм и, кæм, куы ‘рбацæуид, уæд шахмæттæй ахъазиккам. Æви йæм мæхæдæг акæсон...

– Кæдæм æм кæсыс, æрхуысс уал... Зыздæн уæдмæ, – адæргæй та йæм дзуры Сæнет.

– Нæ, хуысгæ нæ, акæсон æддæмæ... Бæлæсты бын кæд сатæгдæр уайд кæрты, – сыстад уæззаугай æмæ дуары æдде фæци лæг.

– Ма арт бауазал, кæм и ацафонмæ ма хъæбул, афтæ куы загъта, сахатырдæгмæ ам уыздынæн, æмæ ныр бонамбисæй куы фæивгъуыдта, – цыдæр тас бацыд йæ уæнджы æмæ та бæсты-хæйтты ‘хсæн дыууæрдæм кæнынмæ фæци. – Ма хæдзар мын

ма фехал, ма царды цин, быныхъар ма ма айхъуысын кән! – рудзынгәй та әддәмә ахъахъхәдта. Стәй иуахәмы йә уәрджытыл әрхауд уаты астәу, йә риуыкьәй байтыгъта әмә кувы: «Ма ма фесаф, Хуыцау, курын дә, ләгъстә дын кәнын, ма уд дә нывонд фәуа! Фыдбылызәй мын бахиз ма иунәджы! Чырысти, Мады Майрәм, уә ләвар у әмә нә дзы фыдәнхъәл ма фәкәнут, уе уазәг, уә фәдзәхст уәд!» Сәнет куыд табутә, ләгъстәтә кодта йе Сфәлдисәгән, афтә йәм кәрты ‘рдыгәй әрбайхъуыст цавәрдәр цъәлхъәр. Исдуг әдзәмәй әдзынәг хъусгә азда, цы уа, зәгъгә, стәй йә фазыл бырәгау, тыхтә-амәлттәй сыстад әмә кьултыл әнцәйттәгәнгәйә, әддәрдәм, кәртырдәм акәсыныл архайы. Цы уа? Кәй фәдисхъәр ауад йә хъустыл? Архайы, фәлә йын ницы әнтысы, зәнгтә йә быны нә цәуынц, дыдәгътә кәнынц, уәрджытә фәтасынц. Чи уа уәддәр, кәй хъәр у? Әрләууыд, кьулыл банцой кодта әмә ләмбынәг ныхъхъуыста уынәрмә.

– Дә дуәрттә байтындз, ме ‘намонд мадызәнәг, әрдиаг, сайраг фәци дә мәгуыр кьона! – бәлвырд әм әрбайхъуыст йә ходыгъды хъәләс.

– Цы, дам?! – сирвәзт ма Сәнетәй, әмә йын цыма йә зәрдәмә исчи фыцгә дон бауагъта, уыйау ма йын йә тыбар-тыбур бамбәрста, стәй йә хъусты гуыр-гуыр ссыд, әмә йыл боны рухс батар. Йәхимә куы ‘рцыд, уәд йә алыварс әмбырдәй ауыдта сә кәрты сылгоймәгты цәссыгкәлгә, йә хъустыл та уад йә барыхайы тарст хъәләс:

– Цы кодтам, цы ‘рцыд?! – царәфтыд быныләг бәласы бын бандоныл йәхи әруадзынмә куыд хъавыд, афтә уәрәхгом кәрты дуармә фәкомкоммә. Цы фыдбылыз уа, зәгъгә, куыд ахъуыды кодта, афтә кәсы әмә дзы цалдәр зонгә хион нәлгоймаджы әрбазынд уәнтәхъил, сәргуыбырәй, сә фәстә цалдәр сылгоймаджы, сә разәй йә хо, йә сәрыхил бындзыгтай тонгә.

– Цы кәнинаг ма дә, ма боны радә! Дә иунәг зынг куы бахуыссыд, донласт хәбырәгъәй агуринаг куы фәци! – ләбуры куы рустәм, куы дзыккутәм. – Дә дәс азы фәлләйттә дын дон йә бынмә фәласта, байтаман, дә быны ләдзәг райс дә къухмә, ма дзы байрайай!

Кәсы Сәнет джих цәстытәй йә алфамбылай уәвджытәм, уыны, урс халатджынтә йемә куыд архайынц, уый, фәлә чи сты, цы сә хъәуы, уый бамбарын нәу йә бон.

Цас рæстæг фæуыдаид афтæ, чи зоны, фæлæ иуахæмы йæ цæст ацахста йæ кхæхтырдыгæй хæкхъуырццæй кæугæ йе ‘нахъом чызджы æмæ уæд стъæлфæгау фæкодта хæрдмæ. Фембæрста, цыдæр стыр бæллæх кæй æрцыд. Æмæ йын цыма исчи йæ зæрдæйы уидæгтæ цыргъ карды фындзæй бындзарæй къахта, уыйау ма цалдæр уæззау хъæрзты скодта, æрдæг дзырдтæ ма дзы схауд:

– Кæм и... мæ хъæб-ул?.. Чи мæ бай-сæф... – Æмæ та арф кæмдæр, цавæрдæр æнæбын къардиуы афардæг.

...Æхсæвы бардуаг йæ бартæ райста йæхимæ. Йæ сау пæлæзæй æрæмбæрзта горæты уынгтæ, æмæ алчи йæ тарф фыны аныгъуылд. Æлдариуæг кодта сабырдзинад. Æрмæст нæ сабыр кодтой се ‘рдиагæй царæфтыд къонайы хионтæ, сыхбæстæ, къабæзтæ: дзынæзтой, æрдиаг, марой кодтой цардбæллон сабийы табæты уæлхъус.

Нæ куыдта æрмæст мад, нæ калдта цæссыг, йæ рахиз цæст кæмæн рахауд, йæ арв, йæ зæхх кæмæн баиу сты. Бадт дургом, æмырдзыхæй, æрвдзæфау æмæ æдзынæг каст, йæ алыварс цытæ цыд, уымæ, хъуыста сын сæ ныхæстæм, цыма æппындæр уымæ ницы бар дардтой, уыйау.

– Йæ ныййарæджы фæрстæ йын фехæлой, цæй æвгъау у ахæм æнаипп суинаг рæзгæ сауmærмæ ныддæттынмæ!..

– Йæ фыдбылызы кхæхтæ йæ кæдæм ахастой, дудгæ фæбада?!

– Фæсмонгонд фæуа, уастæн, йæ фыд, æхсæвæддæ баззайынай йыл сайд чи ‘руагъта æмæ йыл, къалатийæ раирвæзæг цъиуау, базыртæ кæй тыххæй базад!..

– Омæ йæм уæддæр хидыхъусæй ныггæпп кæныны ныфс куыд æрцыдаид, кæд æй ничи фесхуыста, уæд?!

– Чи дзы цы фыддзинад зыдта, цæмæн æй фесхуыстауыдаид, фысы комæй хъæмпы хал куына раластайд, цы уыд, уымæй иууылдæр зæрдæ куы уыд, мæгуыр, уæд? – сæ иу иннæмæй иста ныхас.

– Му-ма уæддæр ныккæн, му, бындурзылд, æмæ дын фенцондæр уа! – дзуры йæм иуахæмы хионтæй чидæр.

Æмæ та уæд Сæнет стъæлфæгау фæкодта, æрәнцад йæ цæстæнгас йæ мæрдвæлурс хуры тыныл.

– Уагæр дæ цавæр фыдбылыз бахаста, цымæ, доны уылæнтимæ хъæбысхасты бацæуынмæ, ме ‘гæнон хъæбул, ныр дæр

ма дæ тасдзинад дæ цæсгомыл куынама байсыст, уæд?! –
 Æрмæст уæд райхъуыст йæ уынгæг, зæрдæхалæн хъæлæс. –
 Æви мын дæ доны чызджытæ сæхимæ басайдтой, хинæй дыл
 рацыдысты, мацыуал дын бантыса! Куыннаæ ахъуыды кодтай
 дæ магуыр ныййарджытыл та, кæд сын фыдæнæн нæ бакодтай,
 уæд? Æмæ сæ уыйбæрцæй цы маст дæ зæрдæйы уыд, цæмæй сæ
 фыдвæззæг фæкодтаис? – Архайдта сæ сабийы хъысмæты раз
 сæ азым, сæ аххосаг бамбарыныл æнамонд ныййарæг. Цæй мидæг
 ис се стыр бæллæхæрцыдæн йæ бындур, се Сфæлдисæджы раз
 цæмæй фæзылын сты, цæуыннаæ сын æй бауарзта йæ цæст?
 Æнауи та кæмæй цы дардтаид уæдæ се ‘натæригъæд саби, йæ
 рахиз, йæ галиу дзæбæх чи нæма зыдта, уый? Цæмæн фæхъуыд
 йе ‘мгæртты ‘хсæнæй, йæ ныййарæджы уд схауа! Цæмæн зайы
 йе скъолайы бандон къахырæй, æмæ цæуыннауал хъуысдзæн
 æмгæртты ‘хсæнæй йæ саби-хъæлæс! – арæмыгътой йæ зæрдæйы
 æрхæндæджы бæттæнтæ, кæуындзæджы ком феуæгъд æмæ
 фемæхст цæссыг.

– Уастæн дын дæ ныййарæджы фæрстæ фехæлой, кæйдæр
 чызг, дурынвидар дæхи бæргæ ныккодтай адæмы ‘фсарм æмæ
 мад-фыды цæсгом хъуыды кæнгæйæ! – бахъарæг æм кодта уæд
 мыггаджы хистæр æмæ дзыррдзæугæдæр сылгоймаг Даха:

Фæлæ мын сар дæ сæр кæны, додой дæ къона, ныййарæг!

*Ацы фæрныг адæмæй сомизæр алчи йæ фæрныг къона куы
 бацагура,*

Æмæ дæ быны къæсы дуæрттæ дæхиуыл куы ‘рбассонай,

Уæд дын дæ хъæбулы афтид хуыссæнмæ кæсынæй

Де ‘ркувæн рухс къона уынгæгад кæндзæн, цы кæнон!

Нæ арф уынгæг кæмттæ дыл галау уасдзысгы, мæ къона!

Сæ уадсур нæргæ хъæлæсæй дыл сау марой кæндзысты.

Уастæн, йæ буц хъæбул æрбамæла æгъатыр удхæссæгæн,

Цардбæллон сабимæ йæ цыргъ цæвæг чи райста

*Æмæ фæлмæнзæрдæ ныййарæгæн удхосы донæй удисæг чи
 скодта!*

Ныр, бынбауинаг, уый амæй фæстæмæ

Гуылфæнгæ цæугæдæттæй йæхи аууæттæ кæндзæн,

Искæцæй йæм сæ уылæнтæй

Йæ хъæбулы сау сæрыхил куы фæзына,

Уымæй тæрсгæйæ.

Цæмæй зыдта, магуырæг,

Доны хьал чызджытæй дæр хьалондар кæй у,
 Сайдæй йыл кæй цæудзысты бонсихорафон, цы кæнон!
 Уастæн дын мацыуал бантыса æмæ де ‘мгæрттæй фæхъæуай,
 Цардбæллон саби, йæ ныййарджытæн зæрдæнизæн чи рантыст!
 Æмæ мын де стъалыйы хай уæларвæй расхъиуа,
 Дæ кæрдæджы хал зæххыл бахус уа,
 Йæ ныййарджытыл сайдæй чи рацыд!
 Гъе, фæлæ уæддæр се ‘ппæтæй мæгуыр дæр дæхи цардбæллон уд,
 Йæ къæхдзæфтæй дарддæр йæ фæстæ фæд кæмæн нæ зайы!
 Ныр ма дæм æз исты куы бадзурон, ныгуылд хуры тын,
 Уæд мæ дзурæн дзых сау æгуыппæг æрбауа
 Æмæ мын дæ мæгуыр уæладарæс æнæхицауæй,
 Цæугæдоны был æнхъæлмæ кæсгæйæ,
 Дзæгъæлæй баззайой!

...Æмбисæхсæв фæбоныр дæм, афтæ æхсæвбадджытыл сæ
 фыны хай тых кæнын райдыдта æмæ алы рæтты æркъултæ сты,
 чи та бадгæйæ рæдзæ-мæдзæ кодта. Хæстæг нæ цыд хуыссæг
 æрмæст Сæнетмæ, бадти йæ сау сынты уæлхъус æмæ дзæгъыр-
 дзæстæй каст йæ мæрдвæлурс сабийы сурæтмæ, фæстаг мондæгтæ
 дзы иста йæ уындæй. Иу сыбыртт нукуыцæй хъуыст, бæстæ –
 æдзæм. Фæлæ уыцы рæстæг гом дуарæй йæ сæр хъуызгæ æрба-
 дардта сæ хъулон гæды – сабийы хъазæнхъул. Иуцасдæр дуары
 цур æнцад, æнæзмæлгæйæ алæууыд, уаты къуымты йæ цæстæнгас
 ахаста, стæй лæмæгъ хъæлæсæй бауасыд, искæмæ сидæгау. Æмæ
 йæм сдзурæг куынæ фæци, уæд сабыргай бацыд мидаæмæ æмæ
 чырыны бын æрлæууыд. Алырдæм та афæлгæсыд, хæрдмæ чы-
 рынмæ скаст, стæй йæм уыциу гæпп скодта. Абадт иучысыл,
 зонгæ цæсгоммæ æдзынæг кæсгæйæ, басмыстытæ йæм кодта, æмæ
 йæм куы ницы дзырдта, уæд ын йæ цæсгомыл йæ сæр узæлгæ
 арасæрф-басæрф кодта. Цалдæр æвнæлды йын скодта, мыстæй
 хъазæгау, йæ ныхыл цы сау бецыкк æрзæбул, уымæ йæ дзæмбийæ,
 æмæ та йæм уæддæр куы ницы дзырдта, уæд бахызт йæ риумæ
 æмæ уым йæ уæлæ йæхи дзæгвæз ауагъта.

– Уæ, мæ хæдзар дæ мæрдæй куыд фехæлд, мæ дунейы рухс,
 æнхъæлдæн æмæ дæ сафæг мæхæдæг куы дæн æмæ мæхицæн
 афтæмæй дæрдтыл туджджынтæ куы агурын! – чырыны фар-
 сыл йæ сæр ныххоста Сæнет æмыр куыд кæнгæйæ, стæй зæххыл
 æрхауд табæты раз йæ уæрджытыл, йæ сæрыхил тонгæ.

– Фәләуу-ма! – Схәц-схәц ыл кәны, йә уынармә чи фехәл, уыцы әхсәвбадәг сылгоймәгтәй иу. – Дәхиуыл фәхәц, әрдәгмард куы дә әнәуи дәр, уәд ма цытә кәныс?

– Әмә ма кәй хъәуы ма цард, хъәбулхор куы дән әз!.. Мәхәдәг әй амардтон, әз дән йә удисәг!.. – сонт ракәс-бакәс кәны Сәнет. – Кәм ис, цы фәци?!

– Фәләуу-ма, дәхи әрәмбар, чи цы фәци, кәй агурыс? – йә пыхцыл сәрыхил ын сәрбәттәны бын кәныныл архайы тарстхуызәй сыхаг ус Дзерассә, кәд йә сәрызонд исты кодта, дзәгъәлтә кәны, зәгъгә.

– Цы фәци гәды?.. Йә хъазәнхъул, ма дзы байрайа!..

– Гәды? – әдзынәг әм ныккаст гуырысхохуызәй сылгоймаг. – Цәмән әй фәрсыс? Әддәмә агәпп ласта.

– Аххосджын дән әз йә разы, тәригъәдджын... Әрсырдта ма йә тәригъәд... – дзуры әмә дзуры, йәхицән дзурагау, йә уәрджытә хойы, афтәмәй.

– Мәнә-ма хос аназ, дә хорзәхәй, әмә дәхи әрәмбар! – хаты йәм сылгоймаг.

– Нә! Ницыуал ма хъәуы, кәй ма хъәуы йә цард хъәбулхорән?!

– О, цәй, аназ... Вагәр гәдыы раз цәмәй фәаххосджын дә?

– Әмә ма уәдә аххосджын та цы вәййы, йә хъәбултә уыдысты уымән дәр... – йә риуыкъәй та ныххоста сылгоймаг.

– Цы ‘рцыд, уымән раздахән нал ис, әрсабыр у. Райсом дә адамән агъдау дәттын хъәуы.

Әмә сын уәд радзырдта быны ус, йә зәрдәмә цы фыдракәнд хәссы, кәд уыд уәдәй фәстәмә йын әнцой чи нә ләвәрдта, уыцы әбуалгъы хабар.

Сәнет йәхи зонинхъом куы фәцис, уәдәй фәстәмә сә хәдзар әнә гәды никәд уыд. Фәлә йе ‘ркувән хәдзары гәды не ‘рәййәфта, әмә куыддәр сывәлләттә фәзындысты әмә сәхи ‘мбарынхъом фесты, афтә-иу, гәды кәм фәдтой, уым ыл фырцинай сәхи хастой. Әмә иуахәмы кәцәйдәр әрбахастой хәмпус, бурхъулон урс гәды. Сәнеты зәрдәмә дәр фәцыд әмә ләгән не схәр кодта, сыл кәй уыд, уый, куы сын әй фәдде кәна, уымәй тәрсгәйә. Хәдзарон фосы хуызән әрмахуыр сси гәды бинонтыл, сабитән та – хъазәнхъул. Әнә уый фәхъәстагәнгә сә йә дзыхмә комдзаг ничиуал хаста. Цыма хәдзар фидаугә дәр нал кодтаид әнә уый, фәстагмә

хистæртæм дæр афтæ кæсын райдыдта: æмбаргæ, сыгъдæг, сабыр, æчит зæгъын дæр ын нæ хъуыди.

Гъе, фæлæ куы бахъомыл æмæ æддæрдæм йæ хъус дарын куы райдыдта, уæд æм сывæллæтты фыд мæстæй фыцын райдыдта: æртыгай бонтæ-иу фесæфт, стæй-иу æрдæгмард, хæдмæлхуызæй æрбацыд. Гуыбын ыл куы фæзынд, уæд та йын бынтон удхæссæг бавдыста – иу йæ удхæссæг, иннæ – уый. Æмæ йыл цæвæнгарз нал здæхта, цæуыл-иу фæхæст, уый-иу ыл баскъæрдта. Æмæ дзы гæды дæр арвыталынгты лыгъдис.

– Цы чындæуа ныр, цы йæ фæкæнæм, тагъд сæ куы ‘рæвæрдзæн? – йæ сагъæсы сæр сси Сæнетæн, æмæ кæм цыд, кæм бадт, уым йæ дзуринаг уый скодта. Æмæ та йæм иуахæмы кæимæдæр ныхас куы рауад, уæд ыл уый куы бабустæ кæнид:

– Гъеныр ссардтай, цæуыл тыхсай, уый! Куыд зайа, афтæ йын сæ доны бедрамæ кал, æндæр сын цы хъæуы? Цалынмæ куырм вайынц, уæдмæ цы фембарынц?

– Тобæ зæгъ! Цы суагътай уый дæ дзыхæй? – фæтарсти Сæнет æмæ йæ зондамонæджы уайдзæфты бын фæкодта. Фæлæ...

Гъе, фæлæ йын гæнæн куы нал уыд... Йæ рахиз цонг йæ рæбыныл куы ахаудаид уæд, бæргæ, уыдонмæ йæ къух куы батасыд. Ныййæгъæ та кодта дзыхыдзагæй æмæ, фынай чи кодта, уыдон дæр рабадтысты, уый фехъусгæйæ.

– Æрсырдта мæ сæ тæригъæд!.. Нæ мын æй ныббарста Хуыцау...

«Æвидауц митæй дæм зæрдæ не ‘хсайы, чындз, фæлæ дæ рыст уды æгæр ма ‘фхæр, цæрын ма дæ хъæудзæн. Æнæ адзалай мæлæт нæй. Ахæм уыд йæ хъысмæт, мæ хæдзар, дæ сабийæн. Æндæр цæрæнбон лавæрд ын нæ уыд, æвæццæгæн не Сфæлдисæгæй, кæд мах æфсæнттæ фæагурам, уæддæр. Æмæ дæхиуыл фæхæц, дæ рын бахæрон, фыццаг æмæ фæстаг ды нæ дæ, ахæм гæрæхтæ кæуыл ауайы, æмæ адæммæ дæр акæсын фæхъæуы: чи дзы дæу хуызæн уыдзæн, чи та дæуæй зындæр раны. Уæдæ хæсты быдырæй фæндзгæйттæ æмæ æвдгæйттæй кæмæ нал сыздæхтысты, уыцы ныййарджытæн сæ хъæбултæ сæ уæлдай уыдысты, зæгъынмæ хъавыс? Нæ, мæ хур, нæ, хуылфагæй уæлдайттæ нæ вайы. Стæй дын æй рагацау дæ фын дæ цæстытыл куы бакодта, мæ хур, бахæцинаг уыл кæй нæ уыд, æвыд кæй нæ уыдзыстут, уый». – Сæнеты хъустыл та ауадысты, фæдзæхсæгау ын уæд сæ мыггаджы хистæр сылгоймæгтæй иу – Даха, – рухсаг уæд, – цы зæрдæварæн ныхæстæ кодта, уыдон.

– Уастæн сын цы загъдæуа, фын та цы у, зæгъгæ, чи фæзæгъы, уыдонæн! – Арф ныуулафыд Сæнет æмæ та ‘рлаууыд – йæ фæллад ссæуа чысыл. Нæй, гæппы бæрц дæр сæ нæ ауагъта афæдзы бонæй фæстæмæ, æнæ фыдбылыз æрцæугæ, уыцы фыдфын, кæд се Сфæлдисæг Хуыцауæн табу, лæгъстæтæ фæкодтой, уæддæр. Хуыцауыдзуары номыл туг дæр бæргæ суагътой, йæ фыны цы кувæндон фæдта, уый зæдтæ æмæ дауджытæй хатыртæ дæр фæкуырдой, фæлæ сын сæ куывд нæ айстой, нæ йын ныббарстой йе ‘руагъд тæригъæд ми.

Сæнетæн йæ фæллад чысыл куы ссыд, уæд та йе ‘нкъард хъуыдытæй утæхсæнгæнгæ, йæ фæрстæ æнгом æрбалхъывта дыууæ къухæй æмæ фæраст йæ фæндагыл, йæ фыдфыны уацары уæвгæйæ. Фæцæуынц кæмдæр тыгъд быдыры йæ бинонтимæ, æмæ сыл иуахæмы хуры цæст батар бонсихорафон. Ай та цы диссаг у, зæгъгæ, арвмæ скасти Сæнет æмæ комхæлиуæй азда: арвы риуыл ауыдта гауыз тыгъдæй.

– Ахæм диссаг уынгæ нæ, фæлæ хъусгæ дæр куы никуы фæкодтон! – ихæнриз бахæцыд сылгоймагыл, йæ зæнгæ адон сты, зæрдæ риуыкълтыл йæхи ныххоста.

– Цы ‘рцыд, цæмæ лæууæм? – дзуры йæм йæ мой.

– Куыд цæмæ!.. Нæ уыныс?.. – тыхтæ-амæлттæй сфæрæзта дзурын, стæй фæхъус, йæ хъæлæс йæхимæ дæр нал хъуыст, æрмæст ма дзых фæхæлиу-фæхæлиу кодта.

Йæ хæдфæстæ та æндæр ран фестад, фыны куыд ваййы, афтæ – сæ фыдæлты раздæры цæрæнбынаты – хæхбæсты, сæ бакомкоммæ, Дзуарыкъл кæй хуыдтой, уый цур, æмæ йæм хæрдмæ кæсы. Зыны йæм, Хуыцауыдзуары бæрæгбонæн-иу афæдзæй-афæдзмæ кувæггæгтæ æвæрынæн цы амаддзаг уыд, уый бæсты мраморæй арæзт бæрзонд цыртдзæвæн, йæ алфамбылай хъæдын быруйæ æхгæд, афтæмæй.

– Туг мыл ныууара, уый та цы у?! Сæфæм! – фæдисхъæр кæны йæ бинонтæм. – Ныртæккæ ныл уæлæ уырдыгæй дур хаудзæн!..

Æмæ, йæ ныхас кæронмæ дæр нæма фæцис, афтæ æцæгдæр цыртдзæвæнырдыгæй гогызы айчы йас урс тымбыл дур расхъиудта æмæ ныййарджыты сæрты фæстæрдæм атахт. Сабитæй искæуыл сæмбæлд, нæ, уый æмбаргæ дæр нал бакодта Сæнет, афтæмæй фыртарстæй фехъал.

– Хуыцау, де уазæг, дæ фæдзæхст, фыдбылызæй нæ бахиз! –

сонт гæпп ракодта йæ хуыссæнæй æмæ адæргæй йæ уæрджы-
тыл æрхауд, йе Сфæлдисæгæн лæгъстæтæ кæнгæйæ.

Уæдæй фæстæмæ йе ‘нцойад æрбацъдæр, аууонау йæ фæстæ
зылд уыцы фыдфын. Йе уæнджы дзы пъæззыйау цыдæр тас
ныббадт, æвд кæй нæ уыдзысты, уый йæ зæрдæ æнкъардта.
Æмæ цæмæй тарст, уый йыл æрцыд.

...Азмæлæнтæ нал уыд æдзард сабийы йæ фæстаг балцы
фæндагыл æрвитæн бон бындурзылд хæдзары кæрты хъыггæнæг
адæмæй, уæддæр сæ кæрон нæ ихсыд цæуджытæн – цыдысты
æмæ цыдысты.

Хур арвастæумæ стылд. Хæстæгæй-хæстæгдæр кодта ный-
йарæг æмæ хъæбулы хицæнгæнæн рæстæг, æмæ та фадат фæци
дзыхыдæсны сылыстæгæн сæ курдиат райхалынæн. Иу иннæйы
ивта, афтæмæй сæ зæрдæты тыппыртæ уагътой, æнафоны
мæрдты дуар чи байгом кодта, уый уæлхъус.

– Бахатыр кæнут, уæ хорзæхæй, хъыггæнæг адæм, хæстæгдæр
æрбалæуут æмæ не ‘гъдау дарддæр кæнæм! – Чырыны уæлхъус-
мæ, йæ худ систа, афтæмæй хæстæгдæр бацыд иуахæмы асго-
мау нæлгоймаг. – Зианæй амондджын нæ ваййы – йæ ном йæ
уæлæ ис – зиан. Зын уромæн ваййы кæддæриддæр хионтæ,
къабæзтæ, зонгæтæн. Михцух каубыдау къахырæй аззайы йæ
бынат хæдзарвæндаджы, мыггаджы астæу, хъæубæсты. Фæлæ
уæддæр уæлдай зындæр уромæн та у, мæнæ нæ ахæм æдзард,
цардбæллонæн куы бахъæуы фæндараст зæгъын, уæд. Фыдгулæн
дын йæ чысыл стыр ма кæна, адæмы рæгъмæ йын ма хæццæ
кæна, зайæгхалау йæ уидæгтæ хуыскъæнгæ цæуой. Фæлæ –
гæнæн нæй, æдых стæм хъысмæты раз. Нæй æнæмæлгæ дуне,
мæ хæдзæрттæ! Авдæн кæм аузынц, уым чырынæн дæр æнæ
уæвгæ нæ ваййы. Æмæ абон, арвæй дур æрхауагау,
æнæнхъæлæджы зын бон скодта Темийыл, уæззау къæрцц ыл
сæмбæлд – йæ иунæг зынг бахуыссыд. Нал и йе ‘нхъæлцау, йæ
царды цæджындыз ныккалд. Æмæ йæ зыны сахат йæ уæлхъус чи
‘рбалæууыд, кæд ын фенцондæр уайд, зæгъгæ: хионæй, æдда-
гонæй, бынæттонæй, æрцæуаггагæй – Хуыцауы арфæ уыл
сæмбæлæд! Уæ цæрæнбон бирæ уæд! Амæй фæстæмæ уæ фылдæр
бонтæ цины хъуыддæгты æмбæлгæйæ æрвитут. Дзыхъхъы лæуд
не сты ацы мыггаг дæр, кæд сыл абон уæззау рæстæг скодта,
уæддæр, æмæ уын сæ уыдон та цины хъуыддæгты куыд хатой,
Хуыцауы цæст уын уый бауарзæд. Зиан та рухсаг уæд, дзæнæты

цѝуау аенатæригъæд саби уыд æмæ, аенатæригъæдтæ кæм сты, уым – йæ бынат. Чырыстийы суадонæй йын йæ гуырæнæй нуазыны бар куыд уа, йæ кæроны – къухтæ ‘хсыны. Дзæнæты цæхæрадоны йын хъазыны бар уæд, йæ цъæх нæууыл – бадыны, йæ фæткъуыйæ – хæрыны. Барастыры хорзæхтæй хайджын уæд Мæрдты бæсты. Зын у рухсаг зæгъын, ай-гъай, ахæм суинаг гуырæн – нæ сыхы сывæллæтты фидауц æмæ сæрхъуызой уыд, бæргæ. Не ‘гас дæр æм æнхъæлцауы цæстæй кастыстæм. Сывæллæтты ‘хсæн Алан ис, зæгъгæ, уæд-иу сæм ныййарджыты зæрдæ не ‘хсайдта фыдуагдзинад æруадзынæй. Цас нæ рацард, уыйбæрц йæ алы уæнджы алы ‘гъдау уыд, цы уыд, уымæй иууылдæр зæрдæ, зæгъгæ, кæмæй фæзæгъынц, ахæм. Цумама – раззаг кæддæриддæр, йæ фезмæлд, йæ къахайстыл цæст нæ хæцыд, мæгуырæг. Уæдæ уыцы конд æмæ уынд та! Кæуылты уыдаид, куы байрæзыдаид, уæд! Йе ‘мгæртты ‘хсæн бæрæг дардта кæмдæриддæр... Фæлæ ...цæринаг гуырæн нæ уыд, æвæццæгæн. Сызгъæрин тæбæгъты йын фæкуывдæуæд не Сфæлдисæгæн, раст æй цыма зæрдæнизæн сфæлыста йе ‘ппæт хорзæхтæ æмæ рæсугъд ахорæнтæй... – иуцасдæр фæхъус лæг зæхмæ кæсгæйæ, стæй йæ ныхас дарддæр кодта йæ цæстæнгас хъыггæнæг адæмыл ахæстгæйæ:

– Цæмæй сын бавæрдæуа ныфс йæ ныййарджытæн, зын ссарæн сты ахæм ныхæстæ æвзагæй къуымых адæймагæн. Фæлæ уæддæр бынтон уæхимæ ма ‘рыхъусут, Теми, ма хæдзар, уæ алывæрстæм дæр-иу акæсут. Туджджын, тугагур уæ нæ фæкодта, мыййаг, хуыснаггаджы басæй дæр нæ басыгъд, уæдæ, чъылдымдзæфæй дæр не ссардта йæ адзал. Цы йыл æрцыд, уый, мæгуыр, æрмæст йæ сабизонд æмæ йæ ныфсхæстæй. Бауырнæд уæ, мæнæ зианыл хъыггæнæг адæм, нæ сыхбæстæй нырма артыккаг бон йæ къонайы æртдзых никамæн уыд, йæ уæларты дон хъарм кæнынмæ ничи савæрдта. Зæрдæдзæфтæ нæ фæкодта æмхуызонæй. Фæлæ цы гæнæн ис, фидар фæлæууынай дарддæр... Цы бæллæх æрцыд, уымæн та, хорз адæм, Хуыцауæй хуыздæр æвдисæн мæхæдæг, стæй йемæ чи уыд, уыцы сабитæ. Æмæ курын сусу-бусугæнджытæй, ма хъустыл цыдæр ныхæстæ æрцыд, æмæ уæлдай гуырысхотæ ницæмæн хъæуы, æнæныв кæй разынд, уый йын æгъгъæд у. Ничи дæр æй схойгæ фæкодта, никаймæ дæр æй дзырддаг уыд. Гъе, æрмæст, Хуыцау дзы куына сразы уаид фыдбылыз расайæгæй!..

Хидыхъусмæ хæстæг бæласы бын цалдæр зæронд лæгæй бад-тыстæм сатæджы, æмæ иу заман нæ уæлхъус февзæрдысты Алан æмæ йе ‘мбал.

– Ды дæр ам дæ, Алан? Куы никуы дæ федтон ам, – афар-стон æй, куы йæ ауыдтон, уæд.

– О! Уæртæ ауæзты нæхи найæм, – фæлмæн бахудт йæ мид-былты, афтæмæй мын дзуапп радта.

– Æллæх, мæ хæдзар хæлы! – уыцы рæстæг мæ хъустыл æруад сылгоймаджы тарст хъæр. Фæкастæн æмæ иу цавæрдæр гыццыл лæппу згъоры портийы- фæдыл цæугæдонырдæм, цъæгъастгæнгæ.

– Хуыцауы фыдæх ссарианæ, цæмæн ын æй ныкъкъуырдаг, быныхъæр мæ хъуысдзæн! – сыстыныл архайдта йæ бынатæй зæронд ус.

Уыцы рæстæг мæ цæстæнгас ацахста, Аланы сабийы фæстæ кæстæйæ. Фæлæ йын уыйбæрц ныфсхаст æмæ хомых разынын æнхъæл нæ уыдтæн. Хидыхъусæй хуыдыммæ йæхи нывзылынмæ йæ ныфс бахæсдзæн, уый мæ фæсонырхæджы дæр не ‘рцыда-ид. Махæн, хистæртæн, йæ бынатæй фезмæлын дæр йæ къухы никамæн ма бафтыд, афтæ уый хидыл февзæрд.

– Кæдæм? Цы ми кæныс, Алан?! – ныхъхъæр ма йæм кодтон бæргæ, фæлæ... Фæлæ мæ уый хъусгæ дæр нал фæкодта, æвæццæгæн, йæ дæлимоны хай тыхджындæр разынд. Саби фæдæлбыл, уый куы ауыдта, уæд йæхи хидыхъусæй нывзылдта. Йæ сабизондæй, магуыр, æвæццæгæн, æнхъæлдта, ленкгæнгæйæ йæм тагъддæр ныххæццæ уыдзæн, зæгъгæ, – арф ныуулафыд нæлгоймаг. – Гъе, фæлæ уымæн фæзæгъынц, æвæццæгæн, æнæ адзалай мæлæт нæй, адзалаен та – мадзал.

Йæ ныййарджыты фæндиаг бахъомыл уæд уыцы саби, ницы азымджын у йæ разы – йæ адзал нæма уыд, æмæ æнæ ацы сæфинаджы æххуысæй дæр фервæзт. Цыдæр згæхæрд тæлы кæроныл фæхæцыд йæ дарæс, æмæ йыл ауындзæгæй баззад, цалынмæ йæм фæдисæттæ хæццæ кодтой, уæдмæ. Амæн та йæ хъысмæт афтæ уыд, æвæццæгæн, æмæ азымы даргæ ничи у, уæлдай радзур-бадзуртæ ницæмæн хъæуынц. Рухсаг уæд! Йæ фæстæ кæй ныууагъта хионай, æддагонай – хæрзаудæн сыл кæнæд! – Йæ къух авæрдта цæрынхъуагыл æмæ ма, йæ цæссыгтæ сæрфгæйæ, йæ ныхасмæ бафтыдта. – Бахатыр нын кæн, Алан, бахъахъхъæнын дæ кæй нæ бафæрæзтам, утæппæт дзыллæйæ

кай никәй бон бацц дау фервæзын кæнын. Стъалыйау, цы дæ фæзынд уыд, цы – дæ атахт...

«Цы загъдæуа, уастæн, хъысмæтæн!» – йæ мидхъуыдыты та утæхсæнгæнгæ æрлæууыд йæ фæллад уадзынмæ Сæнет æмæ арф ныуулафыд. Уæд банымадта йæ цард фæудыл, уæд ыл батар йæ дуне. Йæ арв, йæ зæхх ыл уæд баиу сты. Нал дæр æй хæдзар хъуыд, нал дæр бинонтæ. Æрмæст сæ йæ хъæбулимæ цы уарзондзинад иу кодта, уый фæуæлахиз йæ низыхаттыл æмæ йæ къахыл слæууыд. Фадат ын фæци йæ хъæбулы сау хæдзар бæрæг кæнынæн, æмæ кæд ауæдзы æфсирау дзой-дзой кодта, йæхи хуызæнæй йæм ницыуал уыд, йæ хъуыры хойраг нал цыд, уæддæр иу бон дæр цух нæ уагъта, цæрдудæй бацард уæлмæрдты. Рухс горæты йæм фæлæууын нал цыд æмæ арвæй зæххы 'хсæн хъеллаугæнæгау цоппай кодта сæхицæй уæлмæрдты 'хсæн. Афæдзы афонтæй сæрдæй фылдæр ницы уарзта, æдзух-иу йе 'рцыдмæ бæллыд, ныр ын уæнгæл басгуыхт, марæн карды цæстæй йæм кæсы. Уæлдайдæр уыцы бонты фыддæрмæ – 18-æм июльмæ. Уæд фæзынд дунейы рухсмæ йæ хъæбул, уæд ыл батар йæ бон-рухс дæр. «Ме 'нæуынон фæуæд!» – ауыгъта йæ къух æмæ та фæраст йæ фæндагыл.

Схæццæ æппынфæстаг уæлмæрдтæм æмæ хæстулафтгæнгæ æрлæууыд сæ бацæуæны. Йæхиуыл дзуар бафтыдта кувæндонмæ цæуæгау æмæ дуарыл бахызт.

Алырдыгæй йæм æдзæмæй джихкаст кæнынц цыртдзæвæнтæй зонгæ сурæттæ, хионты хуызæн йæ цæстæнгас кæуыл сахуыр ацал-ауал азы, цыма йын уайдзæф кæнынмæ хъавынц, махæн гæнæн нæй, фæлæ дау та цы 'рсырдта айхуызæн хъызты ардæм цæуынмæ, зæгъгæ.

– Рухсаг ут уе 'ппæт дæр æмæ уæ Ног азы хорзæх уæд! – цыма æндæр хъæумæ бафтыд, уыйау сæм дзуры Сæнет алырдæм фæлгæсгæйæ, афтæмæй тындзы йæ сау хæдзармæ.

Манæ йæм схæццæ. Митæй æмбæрзт æфсæйнаг æмбонды сæрты йæм сау айнаг цыртдзæвæнæй разынд йæ ахсджиаджы сурæт мидбылхудгæ, цыма йе 'фцæджы ныттыхсынмæ хъавыд, уыйау.

– Кæм сты дæ Ногбоны арфæтæ, мамыы лæппу, куына дын хъусын дæ зæлангæнаг хъæлæс, бындурзылдæй баззайон! – цы хæссинагтæ йæм уыд, уыдон ингæныл æрæвæрдта æмæ дыууæ къухæй йæ сæрыл ралæууыд хойыныл, стæй цыртдзæвæныл

ныттыхст. Армытӕпӕнӕй хъавгӕ сӕрфы йӕ ныгуылд хуры тыны фӕлгонц, цыма йын йе уӕнгтӕн фӕриссынӕй тӕрсы, уы-йау, ӕмӕ мысы, фӕстаг хатт ма йын сылгоймӕгты бӕрӕгбонмӕ зӕрдӕлхӕнӕн лӕвар куыд цӕттӕ кодта, уый.

Хуыссыд ма Сӕнет рынчинӕй. Чызг ӕмӕ лӕппу ӕддаг уаты фӕрсӕй фӕрстӕм бадгӕйӕ цыдӕртӕ архайдтой, сусӕг ныхас кӕнгӕйӕ. Рӕстӕг фынӕй кӕнын афонӕй фӕивгъуыд, уӕддӕр уыдон нӕма змӕлыдысты сӕ фыссӕн стӕолы уӕлхъусӕй.

– Цӕуыннӕ схуыссут, цафоны бадт уын у? – иу-цалдӕр хатты сӕм сдзырдта сӕ фыд. Фӕлӕ уыдон уӕддӕр сӕ хъуыддаг ӕрдӕгыл уадзынвӕнд нӕ кодтой. – Цал хатты уын загътон, къулбадджытӕ, ныххуыссут! – мӕстӕлгъӕдӕй фестад иуафон фыд ӕмӕ сын сӕ цырагъ ахуыссын кодта. Зын куыннӕ уыд Сӕнетӕн йӕ сабиты бафхӕрд, фӕлӕ сдзурын ницы сфӕрӕзта сӕ сӕрыл, ӕнафон кӕй уыд, уымӕ гӕсгӕ. Чи сӕ цы бацис, уымӕн дӕр ницы бамбӕрста, уый уаты сӕ ничи хуыссыд ӕмӕ.

– Алан та кӕм ис? – бонырдӕм кӕддӕр Сӕнетмӕ байхъуыст йӕ сӕрыхицауы ныхас, йӕ дӕлфӕдтӕм кӕй нӕй, уый куы банкъардта, уӕд. Сыстад ӕмӕ цырагъ асыгъта. Кӕсы ӕмӕ лӕппу, бандоныл куыд бадт, афтӕмӕй бафынӕй.

– Гъеныр ай нӕминаг нӕу! – схӕцыд ыл ӕмӕ йӕ йӕ хуыссӕны ӕрхуыссын кодта фыд. – Нӕ кӕсыс адонмӕ, уӕлдай дзырд дӕр сӕм ма скӕн...

– Ой, куыд бирӕ дӕ уарзын, мама! Дӕ бӕрӕгбон дӕ рынчинӕй макуыуал ӕрӕййафӕд! – райсомӕй йӕм раджы базгъордта лӕппу ӕмӕ йыл хуыссӕнмӕ ныддӕлгом, афтӕмӕй йын арфӕтӕ кодта. – Мӕнӕ дын лӕварӕн мӕхи конд ныв – бӕласы хус къалиуыл зӕрватыкк. Кусын куы райдайон, уӕд та дын мӕ фыццаг мыздӕй балхӕндзынӕн сызгъӕрин сахат, – фӕлмӕн бахудт лӕппу ӕмӕ йын йӕ русӕн аба кодта.

– Хӕдзархӕлд фӕуа, уастӕн, дӕ ныййарӕг дӕ мӕрдӕй, мӕ рахиз цӕст, кӕд хӕрз чысыл уыдысты мӕ цины бонтӕ, уӕд! – кӕуы, дзыназы алырдӕм фӕлгӕсгӕйӕ, Сӕнет, фӕлӕ ӕввахс йӕхицӕй дарддӕр змӕлӕг нӕ уыны, стӕмӕй-стӕммӕ йӕм дӕрддзӕфгомауӕй ӕххормаг, хъызтӕфхӕрд, тӕригъӕддаг уасын цы ‘рбайхъуысы халӕтты, хойраг ӕнхӕлцауӕй иу бӕласӕй иннамӕ пӕррӕстытӕ кӕнгӕ, ӕндӕр. Ӕрмӕст ӕм, ногхаст чындытау, ӕдзӕмӕй, сӕ урс дарӕсы, миты уӕзӕй сӕркъултӕй кӕсынц бӕлӕстӕ. Ӕмӕ ӕгуыппӕг дунейы уындӕй цӕмӕндӕр

йе уәнджы цыдәр тас бацыд, зыбытыиунәг фәкаст йәхимә, саухъәды халонау.

– Цытә мын әвзарын кәныс, мә хъәбул, мә цардәй мын зындон куы сарәзтай! – йәхи тыхтынд ракодта цыртдзәвәнәй әмә тагъд-тагъд әфснайынмә февнәлдта. Миттә марзт куы фәџис, уәд ма, зазы къалиу цыртрәбын әрсадзон, зәгъгә, куыд фәгуыбыр кодта, афтә йын хус уардийы сындзджын къалиу йә фәдджийы кәрон ацахста. Цавддурау йә мидбынаты ләугә аздад сылгоймаг. Йә зәрдәйы гуыпп-гуыпп әм райхъуыст, йә хъусты гуыр-гуыр ссыд, йә ком ахус, зәнгтә йә быны адон сты, зыр-зырәг сыл бахәцыд. «Бабын дән!.. Әнхъәлдән әмә мә цард фәџи... Әгады сәфтәй сәфын...» – арвы ферттывдау тарст хъуыдытә азгъордтой сәры. Фәлә не змәлы, нә йә фәнды адзалаы цәстытәм ләгәй-ләгмә ком-коммә бакәсын. Әдзәмәй әнцәд ләууы, йәхи хъысмәты бар бакәнгәйә. Йе Сфәлдисәгыл йәхи афәдзәхса, уый дәр дзы айрох фыртәссәй.

Цас ахаста афтә йе ‘ндзыг, чи зоны, фәлә йәм дарддәр әвналәг куынае уыд, уәд иуахәмы йәхи фәхъәддых кодта әмә, йә ныхас йәхимә дәр нә райхъуст, афтәмәй загъта:

– Цәв кәнә суадз!

Нәй, дзуапдәттәг ын нә фәџи – нәдәр цәфәй, нәдәр ныхасәй, әмә уәд әваст фәстәрдәм фәзылд.

– Мә уд дә нывонд, иунәг кадджын Хуыцау! – Исдуг джихәй кәсгә аздад уардийы сындзджын къалиумә, стәй йә риуыдзаг әхсызгонән суләфыд. Февнәлдта тагъдгомау, хызыны цы уыд, уыдонмә, фелвәста хәринагтә: адджинагәй, дыргъәй әмә сә ингәны уәлә әрәвәрдта.

– Хәлар дын уәнт, ме ‘нәныв саби, де ‘нәбары бәрәгбоны хәйттә! – Сәнет зазы къалиу цыртрәбынмә хәстәг асагъта әмә йыл хъазәнтә әмә сырх галстук әрцауыгъта. – Ма сә бафсәд хъазын әмә дарынай, бындурзылд, мәнән ма адәттә зәрдәнизән чи ныууагъта!.. – Цыртдзәвәнәыл ма йә къух авәрдта әмә лидзәг фәџис уәлмәрдтәй. Стыр фәндагыл куыд февзәрд, уый йәхәдәг дәр нә бафиппайдта.

«Цәй зын дәттән дә, уд, әмә цәй зынаргъ дә, цард! Уәд әй ды куыд әнцонәй авәрдтай, ме ‘гәнон хъәбул!» – Иу каст ма фәкодта фәстәмә уәлмәрдтәм әмә, фыццагдәр цы машина әрбацәйцыд фәсте, уый фәурәдта.

...Бон куыд уæлæмæ цыд, афтæ узал дæр фæсаст. Куыд-фæстæмæ – аходæнтæм æввахс – хуры цæст мигъты аууонæй разынд, æмæ мингай цырагътæ ссыгъд ногуард митыл. Адæймаджы цæст сæм тартæ кодта. Горæт æмхуызонæй базмæлыд. Алчи тагъд кæны йæхион, йæ къабаз, йæ зонгæмæ Ног азы арфæтимæ. Алырдыгæй хъуысы хъæлдзæг уынар. Сабиты цинæн та æппын кæрон нæй: къордтæ-къордтæй тындзынц алырдæмты; иутæ та къахдзоньгътыл бырынц, аннæтæ дзоньгътыл кæрæдзи ралас-балас кæнынц.

Æрхызт машинæйæ Сæнет æмæ алырдæмты фæлгæсгæйæ, цæуы сæхимæ, æрмæст ныр иннæ хæттыты хуызæн адæмæй хи аууонгæнгæ нæ цæуы. Уый нæ, фæлæ йыл цас фылдæр адæм æмбæлы, уыйас ын цыма кæмдæр æнцондæр у йæ зæрдæйæн. Салам дæттынц кæрæдзийæн, Ног азы арфæтæ кæнынц. Сæхимæ куы бахæццæ, уæд æм бинонтæ джихæй кæсгæ базадысты.

– Нал ацыдтæ æви? – сонт фарст æй акодта йæ сæрыхицау.

– Ой! Цы хорз у, нæхимæ кæй дæ! – фæрухс йæ чызджы цæсгом.

– О, цæй, бауадзут уал мæ мидæмæ! – сбустæ сыл кодта Сæнет. – Æмæ мæ чысыл хур кæм ис – йæ уынар куына цæуы? – йæ хъæбулы хъæбул йæ размæ куына рауад, уæд ын фæрсы йæ мады.

– Дæумæ йæ не ‘вдæлы, тъизы уæртæ.

– Кæугæ? Æмæ цы кодта, чи мын æй бафхæрдта? – йæ уæладарæс ласыныл архайы сылгоймаг, – алæма, кæм и? Мæ уд йæ нывонд æрбауа не Сфæлдисæгæн, мæнæн ма уый чи фенын кодта! Рауай-ма, мæ къона, чи дæ хъыгдары, уый мын зæгъ! – йæ къухтæ фæйнæрдæм акодта хъæбыс кæнынæввонг.

Нæ, нæ фезмæлыд йæ бынатæй сывæллон, йæ цæстытæ æууæрды тымбылкъухæй.

– Дæумæ нæ дзурын, Зæликк, мæ хур! Цы кæныс, рауай-ма! – хæстагдæр æм бацыд æмæ йын йæ узал армытæппæнæй йæ сæр рæвдаугæ сæрфы

– Цы кæныс, цы кæныс!.. – кæуынхъæлæсæй фæзмагау сфæрæзта зæгъын чызг, стæй хъæрæй ныккуыдта.

– Кæугæ ма кæн, мæ къона, фæлæ, цы кæныс, уый мын зæгъ, – йæ разы æрбадт Сæнет, йæ хъæбысы йæ æрбакодта æмæ йын, йæ рустыл цы ставд цæссыджы фæрдгуытæ æртылд, уыдон асæрфта.

– Кæрты сывæллæттæ иууылдæр сæ ныййарджытимæ заз бæлас уынынмæ ацыдысты Ногдзауты галуанмæ, æз та... – Æппынфæстаг сфæрæзта йæ зæгъинаг зæгъын кæуынхъæлæсæй саби чызг. – Митын Дада уын лæвæрттæ уардзæн, зæгъгæ, нын загъта нæ ахуыргæнæг, – æмæ та ныккуыдта дзыхыдзагæй.

– Æ, дæ рынтæ мæ гуыбыны ацæуой, æмæ уæд дæу цæуыннæ акодта дæ мад?

– Нæ йæ ‘вдæлы... – дзуапмæ йын фæрæвдз Зæлинаæ.

– Омæ мæ кæм æвдæлы, уæдæ, æниу? – йæхи раст кæнынмæ фæци сывæллоны мад. – Стæй цы дарæс куырдат, уый балхæнын дæр къухы нæ бафтыд, æмæ...

– Уый та цы хоныс, цæй дарæсы кой кæны дæ мад? – бакаст Зæлинæмæ Сæнет.

– Ды, дам, тæрхъус уыдзынæ æмæ, дам, дын тæрхъусы хуызæн уæлæдарæс бахуыйæд дæ мад, афтæ нын загъта ахуыргæнæг.

Йæ мидбынат исдуг бадгæйæ баззад Сæнет, стæй æнæдзургæйæ сыстад æмæ уæнтæхъил, сæргуыбырæй мидæггаг уатмæ бацыд.

– Гъа, мæнæ йын адоныл иту авæр, – уынгæг хъæлæсæй дзуры Сæнет йæ чызгмæ. – Арæвдз æй кæн, æмæ мах дæр ауайæм... аййафæм сæ. – Йæ къухы рахаста, кæд уыд, уæдæй нырмæ, авд мидагъуды дарæгау, чырыны арф æфснайдæй кæй дары, йе дзард хъæбулы мондæгтæ кæмæй фæисы йæ зыны сахат, кæддæр ын зæрдæрухсæй адджынæн Ног азмæ кæй балхæдта, уыцы фæлыст: тæрхъусы дарæс æд цæсгом.

– Нæ!.. Нæ хъæуы!.. Ма йын сæм æвнал, Аланы сты уыдон! – куы сæ ауыдта, уæд йæ цыппæртæ цæгъдæгау бакатай кодта чызг.

– Цу, зæгъын, æз, авæр сыл иту. Æгъгъæд сын у къуымы æмбийынæн. Уадз æмæ искай уды хъарм банкъарой... Хъыг ын нæ уыдзæн ме ‘мбалуарзаг хъæбулæн, йæ комдзаг æнæ искаймæ фæдих кæнгæйæ йæ хъуыры кæмæн нæ цыд. Куы никæмæн ницы дæттай, уæд дын дæхицæн дæр ничи ницы дæтдзæн – иудадзыг йæ дзыхы, йе ‘взаджы алгъыл уый кæмæн лæууыд.

Йæ сæрыхицау æмæ чызг кæрæдзимæ фæрсæджы каст кæнынц, цы зæд, цы дуаг йæ сæрты атахт ацы бон амæн, зæгъгæ. Фæлæ та уæдмæ Сæнеты ныхас райхъуыст:

– Тагъддæр у, æз та мæхи ахсон!..

...Цæуы Сæнет, йæ хъæбулы хъæбул Зæлинаейы къухыл фидар хæцгæйæ, митæй æмбæрзт асфальт фæндагыл. Саби фырцинай

хæрдты хауы, гæппытæ, цъыгъгъуыттытæгæнгæ згъоры, йæ нанайы æмцыд кæны, цинхуызæй йын цыдæртæ дзуры. Куы йæ нанайы цонгыл ацауындзæг ваййы быргæ-бырын, куы та йæ миты уæлæ исты ныв акæнын æрфæнды æмæ йæ фæсвæндагмæ ивазы. Цæмæй æмбары саби чызг йæ нанайы мидхъизæмар, уыцы иу дзуапп ын цæмæн дæтты: «Хъазынмæ нæ не ‘вдæлы, мæ царды ныв, байрæджы нын уыдзæн. Уæдмæ Митын Дада йæ лæвæрттæ уæрст фæуыдзæн».

Цæугæ бæргæ кæны Сæнет, фæлæ кæдæм? Кæд уыд, уæдæй нырмæ йæхи иувæрсты кæмæй лафта, дæрдты кæмæй лыгъди, уырдаем ныр тырны йæхи къахæй. Æмæ та йæ хъусты азæлыдысты йе ‘дзарды ныхæстæ: «Мама, не скъолайы фарсмæ цы ног хæдзар аразынц, уым цы уыдзæн, уый зоны? Ногдзауты галуан! – йæ цæстыты фырцинæй цырагътæ сыгъд, афтæмæй йын дзырдта саби. – Алыхуызон къордта дзы уыдзæн æмæ сæм цæудзынæн: кафынмæ, шахмæттæм, музыкамæ. Гитарæйæ цæгъдын куы базонин, уый мæ куыд тынг фæнды, мама! Балхæндзынæ мын гитарæ, тагъд мæ гуырæнбон куы у?» – йæ астæуыл ын атыхст, афтæмæй дзырдта лæппу.

«Дæ фæндтæ, бæллицтæ дæ хъуыры фæбадой, уастæн, ме ‘нæнын саби, кæд дын ницыуал бантыст, – арф та ныуулафды Сæнет. – Цы загъдæуа хъысмæтæн? Курын дæ хатыр, мæ къона... Цард цард у æмæ йæхионтæ домы, æндæр мæ рох, мыййаг, нæ фæдæ, мæ фæрстæ дын фехæлой. Хуымæтæджы мын нæ дзырдтой: мауал хæр дæхи, ницыуал дын дзы рауайдзæн, низ дзы цы ссарай, æндæр. Сыскъуын æй дæ зæрдæйæ, знаг дзы скæн дæхицæн. Рох дæ нæ фæуыдзæн, ай-гъай, зæрдæйы удаг у хъæбул, фæлæ хъæдгом дзæбæхгæнæг та рæстæг у, æмæ та цардзынæ, æнæбары хур дыл кæсдзæн».

– Нана, Гино дæр йæ бабаимæ нæ фæстæ æрбацауынц, фæлæууæм сæм! – йæ хъуыдыты хал ын фескъуыдта Зæлины хъæлæс, Ногдзауты галуаны асинтыл куыд сцæйхызтысты, афтæ.

– Гъе, уый дын мæ зæрдæмæ цæуы, дæ рын бахарон, Сæнет, æндæр исчи афтæ кæны – цæрдудæй дæхи мæрдтыл бафтау! – Сæнеты фæстæмæ фæкаст æмæ Бодзийы ныхас баиу сты...

Цъары фæрстыл

2. Хонгæ кафт.
3. Уацамонгæ.
2. Ацырухс.

* * *

<i>Шеф-редактор</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00107 от 10 декабря 2014 г.

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

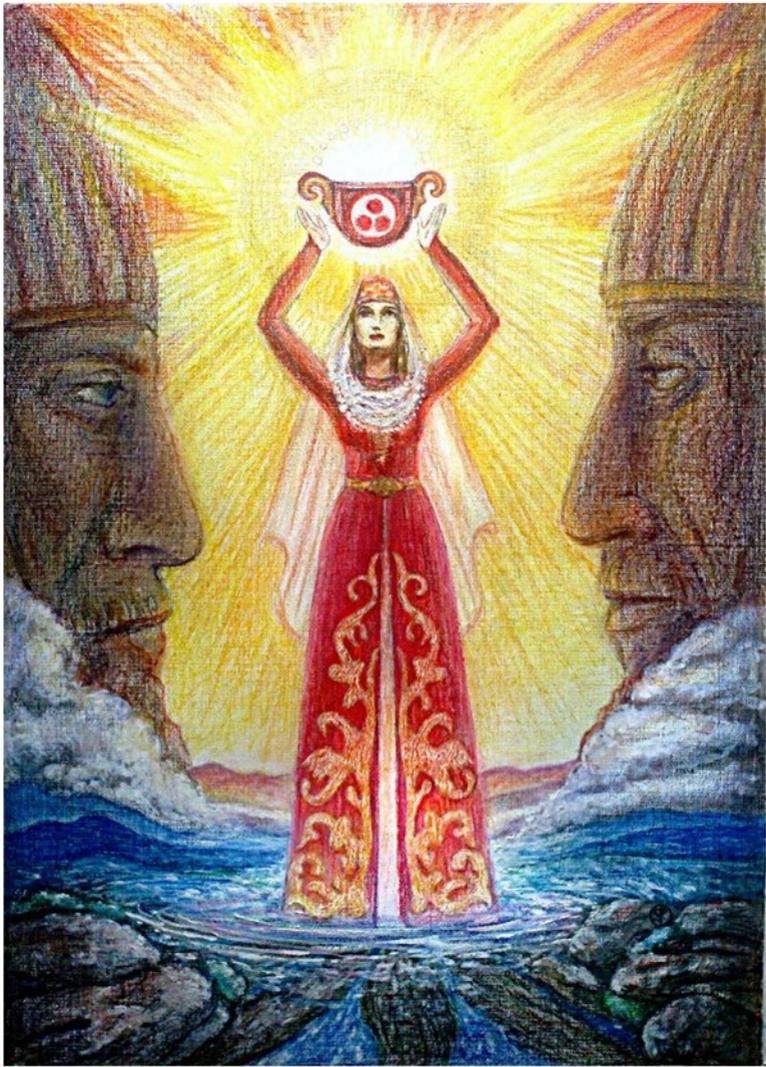
*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

*Учредитель и издатель:
Министерство культуры РСО-Алания.
362040, г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.*

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http://www.mahdug.ru.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; зам. гл. редактора, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

*Подписано к печати 15.03.16. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ № 135. Цена свободная.
Выход из печати 30 марта 2016 г.*

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247